

АЗАМАТ АЛТАЙ

Повесть-эссе

«... чыккынчылыктын жолуна түшкөн Азамат Алтайдын жийиркеничтүү иштери кыжырланууну, жек көрүү сезимин жаратууда». Советбек Байгазиев. «Түпкүрдү карай томолонуу». «Кыргызстан маданияты», 25-март 1982-жыл.

«Изменник киргизского народа Кожомбердиев спустя несколько месяцев после победы советского народа над фашистской Германией сбежал на Запад» ст. «Презрение народа». «Советская Киргизия», 29 октября 1982 года.

«Наибольшую активность в пропаганде националистических идей на нашу республику проявляет сегодня киргизская редакция радиостанции «Свобода». Там работают изменники Родины Азамат Алтай (он же Кожомбердиев Кудайберген), Джакупов, внуки бывшего главаря банды басмачей Сагымбаева». А. Масалиев, первый секретарь ЦК КП Киргизии, из доклада на собрании партактива. «Советская Киргизия», 21 февраля 1987 года.

Азамат Алтайдын дайнын мурунтан угуп, тагдыры дайым көңүлүмдө жүрсө да, аны менен кат жазышам деген оюмда жок эле. Миң тогуз жүз токсон биринчи жылдын март, же апрели болсо керек, Кыргыз илимдер академиясынын илимий секретары Жаныбек Шаршеналиев үйгө телефон чалды. Америкага барарын айтып: «Азамат Алтайга кат жазып бер, тааныша ке-

лейин» деди. «А киши мени тааныбайт...» десем, «Кантип эле жердешин болуп туруп, мамилеңер болбосун» деди. «Ой, Жаке, детдомдо чоңойгонунду оозундан түшүрбөйсүң, жердештиктин даамын кайдан таткансың?» – оюн-чындан дээрин дедим да, кайра сүйүнүп кеттим. Анткени, жакында эле илимий, чыгармачыл интеллигенция филармониянын чоң залына толтура чогулуп, «Кыргыз эл» коомун уюштурганбыз. Ага мен теңтөрага болуп шайлангам.

Эркиндиктин илеби боюбузду балкытып, элиртип турган чак анда. Ойлогон оюбуздун баары каалаганыбыздай ишке ашчудай, колубуз жетпегенге жетип, жыргал заман баштап жиберчүдөй жүргөн учурубуз. Чакыра койсок эле келе калчудай көрүп, мен эми Азамат Алтайга кат жөнөтүү мүмкүнчүлүгү табылганга сүйүндүм.

Каттарыбызды «Кыргызстан маданиятында» жарыялангандан кыскартыбыраак бердим.

«Салоом алеким, кадырлуу Кудайберген аба!

(Кудайберген Азамат Алтайдын асан чакырып койгондогу аты – Б. Ж.)

Сизге кат жиберип турганымдын себеби, киндик кан тамган Мекениңизди, жалпы кыргыз журту менен бирге Тоң элин, анын ичинде өз тууган-туушкандарыңызды сагынып, кусадар жүргөнүңүздө күмөнүм жок. Тууган жерди бир көрсөм деп, ак эткенден так этип, эңсеген күндөрүңүз көп болгондур. Эгерде эл-жерге келип, анча-мынча чер жазып дегендей, жүз көрүшүп кайткыңыз келсе, биз Сизге жардам кылышка даярбыз! Биз дегеним – «Кыргыз эл» коому. Бул коомдун түзүлгөнүнө төрт-беш айдын жүзү болуп калды. Анын максаты: ар кандай себептер менен чет өлкөлөрдү жердеп калган, ошондой эле башка республикаларда жашаган кыргыз тукумуна, – мейли бирөө жашасын, мейли миңи жашасын, – боордоштук кам

көрүшүп, маданий, гуманитардык, этнография, салт, ырасмилер демекчи улуттук жагдайларыбызды жакындаштырып, баштагыдай бытырабай ой-тилектерибизди бириктирсек деген ниет. Мурдагы саясаттын кесепетинен өзүңүз сыяктуу аёосуз жалаага дуушар болгон «чет өлкөлүк» боордошторубузду таптаза актатуу – «Кыргыз эл» коомунун башкы максаттарынан болуп эсептелет.

Өзүм жөнүндө бир ооз сөз. Атым – Бексултан, атам – Жакый. Чоң атам – Абийир. Мен ошол Абийир атамдын колунда чоңойгом. Мүмкүн, ал киши Сиздин эсиңизде бардыр, анткени, Абийир бүт кыдык-саякка таанымал, кадыр-барктуу, калыс, сөзмөр киши болгон! Биз силердин Кызыл-Чекке чектеш Орто-Арыктан болобуз.

Азамат Алтай деген кабарыңызды биринчи жолу 60-жылдардын башталышында Мухтар Ауэзовдон уккан элек. А киши Сизге жолукканын, Нью-Йорктогу бир залкар чыгыш китеп мекемесин башкарган илим-билимдүү кыргыз экениңизди айтып берип, жүрөгүбүздү толкуткан. Анда Мухтар ага Сиздин үйүңүзгө бара албай калганын катуу өкүнүп айткан. Андан соң 1968-жылы Көлдө казак окумуштуусу, онколог-илимпоз, атасынын аты, калп айтпасам, Нурмуханов боло турган эле (чынында Балмуханов Саим экен – Б. Ж.), Нью-Йоркто 6 – 7 ай бою илимий стажировкада болуп, Сизге такай жолугушуп турганын, далай ирет үйүңүздө мейман болгонун, Сиздин абдан билимдүү экениңизди, кыргыздар жөнүндөгү китептерди чогултуп жүргөнүңүздү, анан кийин картайган кезде ошол китептерди көтөрүп алып, эл-журтка барсам деп, эңсегениңизди айтып, сөөгүбүздү жашытып, каңырыгыбызды түтөткөн. Айтор, жалпы кыргыз элиңиз, айрыкча тондук туугандарыңыз, Сиз жөнүндө жаман ойдо болгон эмес. Ал эми, айдактаса, «арр» этип, сиздейлерге асылгандар эл эмес да! Азыр андайлардын доору өттү, буюрса.

Келүүнү кааласаңыз, кабарлашыңыз, биз быяктан «Кыргыз эл» коому аркылуу келип-кетүүңүздүн аракетин жасайлы.

*Бисык саламым менен, иниңиз Бексултан.
20-апрель 1991-жыл. Бишкек шары».*

Азамат Алтайдан төмөндөгүдөй жооп келди.
«Нью-Йорк, Бугунун 2-күнү, 1991-жыл.

Ардактуум Бексултан,

Сенин чынкураан айынын 20сында жазып, Жаныбек туугандан берип жиберген жагымдуу катынды алдым. Аман-эсенчиликте болгонунду үйрөнүп шаттандым. Берген кабарларың үчүн алкышымды айтам. Мени менен коңшулаш айылдан экениңди жазгансың. Чынын айтсам, башымдан өткөргөн оор күндөр көп нерсени унуттурду. Албетте, чоң атаңды таанышым керек, бирок азыр эсимде жок. Тааныйм деп жалган айтышты тилебейм.

1959-жылы Мухтар ага менен көрүшкөнүмө өзүмдү бактылуумун деп эсептейм. 60-жылдарда академик Балмухановтун менде болуп, сыр чечишкенибиз чын. Саим Кыргызстандан сага жер табылбаса, биздин жерибиз кең, келгин деп чакырганы ырас. Кийин быяктагы Совет элчилигиндеги кара тизмеден ысмымды өз көзү менен көргөндөн соң, сунушун кайтарып алды.

Казак боорлор менен көрүшкөндө, так ошолор айткандай тилекте элем. Жыйнаган китептерим менен архивимди алып, элге кетем деп эңсечүмүн. Кийин ал үмүттү колуңардан келишинче көөлөдүңөр. Бөкөнбайлык беш камандын жазгандары эсиндедир. Аларга академик сөрөй Азиз Салиев да кошулду. Кыргыз нанын жеген татар Ильгиз Гилязиддинов

алардан калышпады. 67-жылы Монреалда Гапар менен Бүбүсара ботодой боздотушту. Кайсы күнөөм үчүн? Күнөөм тирүү калып, чет элде болсо да, кыргыз деген ыйык ысымды улантканым! Көңүл калгандан кийин мурунку кыял алмашты. 5000 том китебим бар эле, жарымын, арзанга болсо да, саттым. Жарымын Германиядакы Майнз университетине сыйлык кылдым. Анда профессор Бензинг Алтай бөлүмүн ачтырды. Ыракмат катын жиберди. Профессор Бензинг батышта таанылган түрколог, исламды изилдөөчү жана дипломат.

Азыр архивим гана калды. Илгери кайсы папкада кандай материал жатат, жатка билер элем. Картайганда бардыгы эстен чыгарын убагында эске албаганыма, карточка жазып койбогонума өкүнөм. Кеч болду. Силер тарапта үч уктаса түшкө кирбес абал болмокто. Үзүлгөн үмүт жалгашып, 50 жыл көрбөгөн карындашым менен көрүштүм. Бул мени бактылуулардын арасына кошту.

Бексултан, силердин «Кыргыз эл» коомун уюштурганыңарды ооруканада жатып үйрөндүм. Өткөн жылы да операциядан кутулган элем. Быйыл да ооруканага түшүп, операция кылып, 4 – 5 күн канды тургуза алышбады. Так ошол күндөрдө «КМнын» («Кыргызстан маданияты» – Б. Ж.) өткөн жылдын 51-саны келди. Анда коомунар жөнүндө баяндама жарыяланган. Бир тараптан кан агуусу турбаса, баяндамадагы ачуу чындыкты окуп алып, көзүмдүн жашын агыздым. Көзгө тың көрүнгөнүм менен карылык өз жолун талашмакта. Күнүнө 4 ирет дары алуу менен жашайм. Ошондуктан узак жолго чыгыштан сактанам. Байандамадакы айтылгандар менин черимди жазбайт, азырынча сапарга аттанмак мүмкүнчүлүгүм жок. Чакырыгыңа дагы бир жолу чоң-чоң ыракматымды айтам. Ошондуктан чакыртып убара болбо демекчимин. Азыр кыргыздар дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө жашайт. Жалгыз ачынганым, араларында окуп билим алгандары аз. (Азамат Алтай кийинки бир катында афганистандык кыргыздардын ханы Рахманкул Кабул

бийлигиндегилерге аралашып жүрүп, өнгөлөрдүн балдарын мындай кой өз балдарынын бирин да жогорку окуу жайынан окутуп албаганына жаны ачып жазганы эсимден кетпейт. Чет жердеги кыргыздар арасында билимдүүлөр болсо, алардын өздөрүнө гана эмес, быяктагы кыргыздарга деле пайдасы тиер эле деген Азамат Алтайдын оюна толук кошулам. – Б. Ж.)

Азыр замана күндөн-күнгө өзгөрүп, жакшылыктын шооласы көрүнө баштаганда, өмүрдүн өтүп баратканына ачынат экенсиң. Кудайым ушундай жараткандан кийин көнбөскө чара жок экенин да жакшы билем. Алдыда дагы кандай окуялар чыгары белгисиз. Дагы жашап, силердин турмушунардын жакшырышына тилектештигимди билдирем. Элибиз көп жылдар ыйман деген сонун адаттан ажырап, ар ким өз көмөчүнө күл тарткан шартты баштарынан өткөрдү. Бул оорудан тез айгыш жеңил болбосо керек деп корком.

Өзүбүздөн кыскача кабар берейин. Аялым Эдил татарларынан. Кытайда эмиграцияда бойго жеткен. Биз Истамбулда таанышып, 59-жылы 40ка жакындаганда үйлөнгөнбүз. Экибиз да тырышып иштеп, кунун 25 жылда төлөйбүз деп, 68 миң долларга үй сатып алганбыз. Кичинекей бакчабыз бар. Жашообуз жаман деп айта албайм. Кудайга тобоо кылабыз. Айта турган арман көп, аны бүтүрө албайм. Ошондуктан бул жерде чекит коюп, өзүнө узун өмүр денсоолугун, ишиңе ийгилик тилөө менен бүтүрөм.

Соо бол, айланайын. Агаң Азамат».

Азамат Алтай жогоруда калкка эмгеги сиңген кадыр-барктуу айрым адамдарыбызга катуу ызада жүргөндүгүн, аттарын жашырбай ачык атаганын илгерки адатыбызча билмексенге салып, көмүскө калтырсак, туура болот беле? Антип жаныбызды жегенде, калпычылыктан башка эч аброй тапмак эмеспиз. Болгонду болгондой, укканды уккандай айтып үйрөнүү элдин маданияттуулугунун гана белгиси.

Ошентип Азамат Алтай эл-жерге келе албасын айтты. Мен ага төмөндөгүдөй жооп жаздым.

«Салоом алеким, ардактуу Азамат аба! Бугу айынын 2синде жазган катыңызды Жаныбек тууган жагалдануу менен колума тапшырган эле, окуп алып, абдан толкундандым. Аз да болсо өзүңүз менен сыр тартышып, баарлашкандай болдум. Жан кейиткен жерлерин окуганымда, алдыңызда кымындай айбым болбосо да, өзүмдү күнөөлүүдөй сездим. Кантебиз, башкалардын жорук-жосундары үчүн бетибиз чымыраган учурларды башыбыздан далай эле кечирип келбедикпи! Бирок элиңиз айкөл, аба. Ак-караны туюп жашаган акыйкат, зээни таза агаиндериңиз кайсы бир көөдөктөрдүн Сизге жапкан уулуу жалаалары менен унутулгус ызаларын эстеп, жүрөгүңүз ачышкан сайын, бүткүл элиңизге, ошонун арасында Сиз жөнүндө жакшы ой, түз пикирде жүргөн боордошторуңузга ич күптүңүз болбосо экен, алардан көңүлүңүз калбашын Жараткандан тилээр элем.

Азамат аба! Сиздин өмүр, башыңыздан кечирген жашоо-тагдырыңыз, киндик кан тамган Мекениңизден кыйла жылдар бою бир ооз жылуу сөз укпасаңыз да, кыргызым деп жашаган кусалуу күндөрүңүз кыргыз калкына кенен-кесири бурмаланбай жете турган учур келип жетти. Ошондуктан башыңыздан өткөн тагдырды, ой-санааларыңызды кагаз бетине түшүрүп калууну өтө зарыл деп эсептейм. Аны өзүңүз жазасызбы, же башка бирөөгө айтып бересизби, айтор, Сиз жана Сизге окшогондор жөнүндө китеп жазылып, быяктан басылып чыкканы туура болот....Кандай бир себептер менен Сиз туурасындагы чындыкты жаза албай өткөрүп жиберсек, анда эле эл алдында, келечек урпактар алдында биз да, Сиз да өкүнүчтүү ката кетирип коерубуз бышык. Ансыз да эл-жерге келе албайм дегениңиз мени абдан өкүндүрдү. Анча-мынча болсо да Сизге жагымдуу иш иштеп койсом, төбөм көктө болмок. Айла канча...

Баса, өзүм жөнүндө өткөндө айткандарыма бир-эки ооз кошумча: жазуучумун, 1994-жылдан бери искусство институтунда сабак да берем, эки жума болду – Бакудан барып, доцент деген наамын жактап келдим. Негизги иштеген жерим Театр ишмерлер союзунда башкармасынын катчысымын. Бир уул, бир кызым, дагы неберелерим бар. Келиниңиз маданият министрлигинде экономист болуп иштейт. Студент кезибизде баш кошуп алганбыз. Кудайга шүгүр, жашообуз жаман эмес.

*Эсенчиликте бололу деп, иниңиз
Бексултан. Бишкек шаары. 27.VI.1991-жс.*

Көп өтпөй Азамат Алтайдан жаңы кат алдым.
«Нью-Йорк. Теке айынын 13ү. 1991-ж.

Ардактуум Бексултан,

Сенин өткөн айдын 27синде жазган катыңды, Кайберен айлары болгондуктанбы, айтор, адаттан илгери жеткирди.

Катындагы жылуулуктун илеби өзүң жазгандай мени да толкундантип алды. Бул айрыкча менин абалымдакылардын турмушунда сейрек учурай турган сезим. Билем мени силер ботодой боздотподуңар. Бирок алар силердин араңарда. Далилди узактан издебейлик. Бул күндөрдө «Ала-Тоонун» 4-саны келди. Андан Советбек Байгазиевдин ысымын учураттым. Азамат ага кекчил экен деп кортунду чыгарба. Ал окумуштуу сөрөй бир убакта чириген системаны жактап, мени – Түпкүрдү карай томолонуу – деген ушагын «КМда» жарыялаткан болучу. Эми терисин алмаштырып, кайра куруу тарабына өткөн.

Бул күндөрү «КМнын» 17-саны келди. Андан «Кымбаттуу кыргыз боордошторду!» окудум. Анда менин да ысмымды атагансыңар. Ыракмат. Сени менен бирге аттары аталгандардан

Жалилдин ыр, поэмаларын жактырып окучу элем. Анын катарына Байдылда менен Сооронбайды кошом. Мактагандык эмес, алар чыныгы акындар. Албетте, мен үчүн.

Акыркы убактарда силер тарапта түрлүү коомдор уюшула баштады. Аларды санап бүтүрүш кыйын. Соңу кайрымдуу болсо экен деген гана тилектемин. Алдым-жулдумга, илгерки көнгөн адаттарын кайталабаса болгону.

Эми сенин катындакы козколгон эстелик маселесине келейин. Өзүң жазгандай менин тагдырым өтө татаал, көп кырдуу, терең сырдуулардан экендигин өзүм да тана албайм. Аны кагаз бетинде калтырышты биринчиден профессор Беннигсен сунуш кылды. Кайра куруу, маалымдуулуктан кийин элден, бир канча өзүң окшогон, жакшы санаалаштар да сен койгон талапты койушту. Мен алардын кайсы бирөөлөрүнө картайгандыкты шылтоо кылып, – байланган ит ууга жарабаса керек– деп жаздым. Туурасын айтсам, бүтүн өмүрүмдү иш менен өткөрдүм. Жаш менен жалкоолук да өз энчисин талашмакта. Чыны мага окшоп тырышып өзүн өзү жетиштиргендер сейрек. Ошондуктан сенин ой-санааңызды кагаз бетине түшүрүп калуу өтө зарыл – деген сунушунду кабылдайын деген пикирге келдим. Анын канчалык маанилүү экенин келечек көрсөтөөр.

Бексултан, эгерде сен өзүң келип, менден алган материалдар менен китеп чыгарсаң, «жердештик кылмакта» деген атка калаарыңды ойлодуңбу? Мен сенден сырымды жашырбайм. Бардыгы айкын болушу керек. Мен сени чакырта албайм. Чакыртыш үчүн биртууган болуш керек. Пенсияда жашагандыктан жол каражатын төлөй албайм. Өзүң башкарган уйушма ал каражатты үстүнө алсын. Менимче, буга кубатыңар жетет. Быякта отелдер кымбат. Бүгүн жеңең экөөбүз кеңештик. Биздин үйүбүздө бир бөлмөбүз бар. Анда менин архивим турат. Аган өзүңдү жайлаштыралык деп макулдаштык. Тамак-аштын чарасы табылар.

Чыны менин баскан татаал жолум өзүм менен көргө кетсе, келечек муун аны кечирбес. Ошентип элим алдындагы күнөөмдү көбөйтүп аларымды өзүң эскерттиң. Мына, иним, тилегине макул дедирттиң. Эми аракет өзүңдө.

Агаң Азамат Алтай».

Элүү жыл элге кетем деп, эңсеген адамдын жообу ушундай болду. Эми минтип заман оңолуп жатса, келбейм дегени эмнеси? Башым катты. Себебин ар нерсеге жорудум. Же чын эле бир кездерде биздин гезиттер жазгандай эл алдында, Мекен алдында кечиримсиз күнөөсү барбы? Азамат Алтайдын тагдырына ансайын кызыктым, ансайын сырын билгим келди. Өзүң каражат таап кел дегенине эле Америкага жөнөп кетчүдөй дегдедим. Бирок кантип? Аякка жетээр каражат табыш кайдан эле оңой болсун! А кезде Америкага барат деген түшкө да кирчү эмес. Досторум кеңеш салды: «Парижде, СССРдин ЮНЕСКОдогу өкүлү Роза Отунбаевага кат жаз, ЮНЕСКОнун акчасы саман да» деп. Розаны сыйлайм. Ал деле мени жаман көрбөсө керек, бирок ошондо да каражат сурап кат жазышты туура көрбөдүм. Ошентип ЮНЕСКОнун жардамын көңүлдөн чыгарып турган кезимде, Роза өзү жолукту. Ал жолуккан күн өзгөчө бир Кудайдын улуу, ыйык күнү эле. 1991-жылдын августунда Чоң-Ташта 1938-жылы тымызын «соттолуп», тымызын атылган 137 адамыбыздын сөөгүн жайына берип жатканыбызда жолукту. Элүү үч жыл жаназасы окулбай бир тар чуңкурда күм-жам болуп басырылып жаткан шейиттердин жаназасы эми окулуп, бейиттерине эл дуба түшүрүп, топурак салып турганда жолукканы жакшылыктын жышаанындай сезилди мага. Ичимен тобо кылдым. Тилекке каршы, ЮНЕСКОдон жардам болбойт экен. Бирок Роза аракет кыларын айтты, «Америкада бир жакшы теңтуш кызым бар, ошого кабарлайын, чакыртат» деди. Ага көңүлдөнбөдүм. Эч тиешем жок, бөтөн бирөөгө жүгүмдү

артышка дитим даабады. Кудай деген кур калбайт демекчи, дал ушул ыйык күндө асмандан күткөнүм жерден табылгандай болду. Шейиттерге топурак салып, куран окулган соң, төмөн машиналарды карай басып келатсак, чарчы бойлуу тармал чач томолок жигит учурашты да акырын: «Аскар Акаевич октябрда Америкага барат, делегацияга Сизди да кошту, эч кимге айтпай турунуз» деди. «Айтпай калайын! Аялыма да угузбайм» дедим кубанганымды билгизбес үчүн тамашага чалган болуп. Бул жигит Президенттик администрациянын эң алгачкы жетекчиси Эднан Карабаев экен, кийин чогуу иштешип да калдык. Анан Чыңгыз Айтматов мени көрүп: «Сага айтыштыбы?» деди. «Эмнени?» десем, «Кечинде стекляшкада атабызга куран окутабыз, кел» деди. Шейиттерге куран окутуу парз. Кечинде өкмөттүн «стекляшка» аталган Ала-Арча – 4 дачасында эл көп болду. Бу жерден эми бая Эднан Карабаев айткан жакшы кабарды Аскар Акаевич өзү айтты: «Америкага камдана бериңиз» – деди учурашып калганыбызда. Сүйүнгөнүмдөн «Ыракмат» дедимби, жокпу – эмгиче эсимде жок.

Ошентип, буюрса, Америкага жол тартуу маселеси чечилгенсиди. Мен кудай, арбакка тооп кылып жашаган жанмын. Кыйналып-кысталган учурларымда Абийир атамдын арбагы колдоорун жакын санаалаштарыма айтсам, кээси ишенсе, кээси ишенбегенсийт. Мейли, ишенсе, койсо ар кимдин өз эрки. Ишендирейин деген деле ниетим жок. Атүгүл, андайды айткандан айтпаган туура окшойт деген да ойго кетем кээде...

Ушул бүгүнкү ыйык күндө да, мүмкүн, арбак колдоп, Президенттин көңүлүнө туура келип калгандырмын деп жорудум.

Президент Аскар Акаев жетектеген Мамлекеттик делегация 1991-жылдын октябрь айынын он сегизинен адегенде Нью-Йоркто, анан Вашингтондо болуп, 26-октябрда элге кайтты. Мен Америкада калып калдым.

Анда мурдагы союздук республикалар өздөрүнчө эгемендүүлүгүн жарыялап, бөлүнүп алышкан менен, СССР таркайлек эсен-соо кези. Ошол учурда ООНдун Нью-Йоркто өтүп жаткан Генеральный Ассамблеясынын сессиясына алардын ар биринен делегация болбосо да, тышкы иштер министрлери катышып, СССРдин ООНдогу Туруктуу Өкүлчүлүгүнө жүк артмай даде бар экен. Биздин делегацияга да машинелерди, тилмеч таап берип, виза ачуу, самолетко билет алуу, каякта кимдер менен качан жолугушаарыбызды уюштуруу сыяктуу демейдегидей түйшүктөр да Туруктуу Өкүлчүлүктүн мойнунда болду. Бирок анын кызматкерлери быяктан баргандарга илгерки адаттарынча кыр көрсөтө албай калыптыр. Ишибизге кийлигишпей тартыныбыраак жүргөндүгү мага аябай жакты.

Делегациянын мүчөлөрү Чүй жана Ош облусттарынын акимдери Апас Жумагулов, Батыралы Сыдыков жана Эднан Карабаев менен Вашингтондон коштошуп, Нью-Йоркко СССРдин Туруктуу Өкүлүнүн биринчи орун басары Равзин Александр Алексеевич, аялы Валентина Петровна үчөөбүз кеттик. Аскар Акаев, Майрам Акаева, Президенттин кеңешчиси Леонид Ливитиндер эртең менен Флоридага учуп кетишкен. Делегациянын дагы бир мүчөсү – тышкы иштер министрибиз Муратбек Иманалиев ООНдун Нью-Йоркто өтүп жаткан Генеральный Ассамблеясынын сессиясына эртең кайта турган болуп, бир күндүк жумуштары менен Вашингтондо калды.

Өткөндө Нью-Йоркто ООНдун коомчулугуна Кыргызстандын Күнүн мен жалгыз өткөрүп, ага катышып отурган Равзин Александр Алексеевич ишиме абдан ыраазы болуп, жакшы таанышып калганбыз. Машинесин ал өзү айдап келатты.

- Шофёруңуз жокпу? – десем,
- Акчаны үнөмдөш керек. Быякта командировка кымбат,
- деди.

Жол кенен, тегиздигин айтпа! Равзиндин Вашингтондон чыга берерде муздасын деген шылтоо менен ичпей эки орундуктун ортосундагы тектирчеге коюп койгон кофеси Нью-Йоркко жеткенче чайпалбай келди. Чамасы, атайы эле мени көрсүн деген окшойт. Беш саатка жакын тынбай айдады. СССРдин Туруктуу Өкүлчүлүгүнө кечки саат төрттөрдө келдик. Ажерден мага Александр Алексеевич Азамат Алтайдыкына жетип алайын десем, башка машине, жаңы эле Москвадан келген орус шоопур берди.

Баратканымды телефондон айтып коюп, Азамат Алтайдыкына жөнөдүк. Буюрса, бир сааттык жол. Шоопурдун колунда айдагычтар адашпас үчүн атайы чыгарылган Нью-Йорк көчөлөрүнүн картасы бар, улам-улам карап коёт. Көчөлөрдөгү, айрыкча, бурулуштардагы жол белгилерди түшүнө бербегенсийт. Ошентип шектенсем да, шоопурдун көңүлүнө кетпесин деген ойдо, унчукпай жүрүп отурдум.

Бир саат өттү. Эки саат өттү... Караңгы кирди. Же бир жетсекчи!..

– Адаштык... – десем, шоопур жанталашат:

– Жок, жок! Башка жолго салгам, ыраак тура, – деп.

Дале кете бердик, кете бердик. Түнкү жолдор машинанын жыштыгынан дайра болуп агып жаткан от сымал шумдуктуудай кооз көрүнөт. Ушинтип адашып жүрө беришке деле макул элем, Азамат Алтай биздин каякка житип кеткенибизди билбей сарыгып отурганын ойлоп, санаам чыдабай аргам түгөндү. Шоопур, эмнегедир, адашканын мойнуна ала турган түрү жок. «Адеп чыккан жерибизге кайра баралы, кайра баштан жөнөсөк, оной табасың» десем да болбойт. Жөө киши көрүнгөн сайын, «сурап ал барып» десем, же сурабайт. Тил укмайынча акылына кирбеген наадандар болот. Бу дагы ошондойдун бири окшобойбу, сөксөм, дароо көндү. Эпилдеп-жепилдеп:

– Сиз отуруп турунуз, мен сурап келе калайын... – деп, жолдун четинде бараткан бирөөгө чуркап кетти. Бир аз сүйлөшкөн болуп, кайра жүгүрүп келди. – Эми билдим!.. – деп.

Дале жетпедик. Айлана түн. Бирде токой, бирде үйлөр...

Шоопур машинеден чыкканымды каалабагандай. Адатынча «отуруп турунуз» деп коюп, улам бирөөлөрдөн сураган болот деле баягы «эми билдимин» айтып жетип келет. Барган сайын анын «билдимине» ишенбей шектене баштадым.

Түн ортосуна жакын токойдун ичинде бир кичинекей ресторандын жанына токтодук. «Токто!» деп, катуу айтып токтотууга туура келди. Шоопурдун бу жолку «отуруп тур» дегенине болбой, артынан барсам, кырк-элүүнүн ортосун жашап калган он чакты эркек-аял тойлоп отурган экен, шоопур аларга бирдеме жаңсап, кармай барган картасына сөөмөйүн жөргөлөтүп, түшүндүрө албай жатыптыр. Мени көрө сала көзү алаңдап, коркуп кеткенсиди. Бу шордуу менден беш бетер англисче билбеген кокуй болуп жүрбөсүн деген ойго кеттим. Бирок күнөөсүн көтөргүм келген жок, кантип эле англис тили кайнаган шаарда иштеген неме англисче билбесин? Башка бир мандеми болбосо, билүүгө тийиш. Бирок кандай мандем болушу мүмкүн?... СССРде эгемен өлкөлөр жамырап чыгып, Генеральный Ассамблеянын сессиясына келген делегаттардын саны көбөйүп кеткендиктен, аларды ташып жүрөөр айдагычтарды Москвадан жалдашыптыр. Менин шоопурум ошолордун арасына, мүмкүн, жаңылыш кошулуп калгандыр? А, балким, жаңылыш эмей эле, акысына «доллар алса, турмушу оңолоор» деген бирөөсү атайы түртө салгандыр? Мындай болушу ыктымал. Тил билбегенин Туруктуу Өкүлчүлүктүн чоңдору укса, Москвага кайта айдап жиберет деп корккондон, тил билбеген айбын мени көрбөсө экен деп, бирөөдөн жол сураштырарда, жалгыз далбастап жүгүргөн себеби да ушудур?

Менин да тил билбесимди ресторандагы америкалыктар кайдан сезсин, мени тилмечтен бетер тегеректеп калышты.

Дөөдүрөшүп отурамбы, визиткамды көрсөттүм. СССР менен АКШнын ортосу оңолуп турган жакшы учур. Визиткамды окуп алып, «Оо, рашн! (бизче – «орус!») дешип, колумду кыса-кыса силкилдетип, жаалдап киришти. Шоопурдан «эмне деп атышат?» десем, «эчтеме, ичип алышкан тура» дебеспи! Жаным кашайды, бирок сыртыман сыр бербей, береги америкалыктарчасынан жылмайган болуп туруп, шоопурду «ты что, ни хрена не понимаешь?!» деп каарып калдым эле, бир аял «та, та! ми не понимаай, не понимаай!» деп, тишин жаркырата каткырды.

Америкада телефон-автоматтан бир долларлык күмүш теңге салып чалат. Барменден кагаз акча майдалаттым да Азамат Алтайга адашып жүргөнүбүздү «сүйүнчүлөп», телефон чалдым. Азамат Алтай үнүмдү тирүү укканга кубанып:

– Сен азыр кайдасың?! – деди.

– Кайда экенимди билсем, адашпайт элек ко... – Күлөөр бекен деп, бура сүйлөгөн болдум эле, күлгөн жок. Мен өзүмдү ого бетер күнөөлүүдөй сездим.

– Жанында ким бар, берчи... – деди.

Америкалыктардын бирине трубканы бердим. Сүйлөшө баштады. Убакыт бүтүп баратканда, автоматка доллар салайын десем, салдырбай, өз долларын салып жиберди. Ал сүйлөшүп жатканда, беркилер да биринен бири озо долларларын белендеп, бизге жакшылык кылуунун далалатында болушту. Тиги киши телефондон Азамат Алтайды угуп турду да, каткырып жиберди. Анан беркилерге бирдеме деди эле, беркилер да боору эзилгенче күлдү. Шоопур экөөбүз ар кимдин күлгөнүн тиктеп, макоо немелердей турдук ырсыйып.

Тиги киши акыры трубканы мага сунду. Дале тигилердин күлкүсү тыйылбайт. Бекер оюн көргөнсүп, өз ара жыргап атышты.

– Бексултан, – деди Азамат Алтай телефондон, – силер бөлөк штатка кирип кеткенсиңер...

Демек, ресторандагылар ошого, толгон сааттан бери адашып жүргөнүбүзгө боорлору катканын түшүндүм.

– Айдагычың өзүнө окшоп тил билбеген байкуш... – Азамат Алтайдын ушинтип улаган сөзүн укканда, эми мен каткырдым. – Силерге англисче айткан менен түшүнбөйсүңөр, андыктан, айдагычтын колунда карта бар – деди, – жолду чийдирип алсаңар, таап келишиңер мүмкүн. Мен сүйлөшкөн адам биздикине келээр жолду жакшы билет, – деди.

Шоопурдагы карта Нью-Йорк шаарынын гана картасы экен, азыр биз адашып жүргөн штат ага түшпөгөндүктөн, кудайдын айтканын көрө жатарбыз деп, коштошуп жөнөп кеттик. Бизде өмүр бою америкалыктарды Америкасын кошуп жамандап окутуп, жамандап жазып келишкен. Америкага келгени жан кейитээр жамандыктарын байкабадым. Буларда деле жамандык бардыр? Мүмкүн, толуп да жаткандыр? Ансыз эл болбойт. Бирок жамандашуунун да маданияты болуш керек да. Биз ошондой маданиятка тарбияланбай, көнбөй өскөнбүз. Деги эле башкалардан жамандык издебей жашаган сапаттын болушу адамдын каны менен бирге жүгүрүп тураар дээрденби, же тарбия, саясаттанбы? Менимче, дээрден да, беркилерден да болуу керек.

Адашпасам, азыркыдай жакшы адамдарга жолугат белем, жок белем – ким билет, түнкү кооздуктун кереметин көрөт белем, жок белем – аны да бир Кудай өзү билет. Бирок Азамат Алтайды түн уйкусунан калтырып, ушунча күттүргөнүм, уят жосун. Шоопурдун ою менен болсом, дале баягы «эми билдимин» угуп жүрө бергидеймин. Ой-боюна койбой, эми СССРдин ООНдогу Туруктуу өкүлчүлүгүндө иштегендер жашаган жерге айдатып бардым. Делегация Нью-Йоркко келгенден Вашингтонго кеткенче, ошерде жатканбыз. А жерден жол билген башка бир шоопурду кошуп алып, Азамат Алтайдыкын түн ортосунан кийин гана таап бардык.

Азамат Алтай уктабай күтүп отуруптур. А киши менен буга чейин үч ирет жолугушканбыз. Бирок кенен-кесири сүйлөшүшкө чамабыз болгон эмес. Эми сөзүбүз түгөнбөй дагы далайга жатпай отурдук.

Эртеси мен өзүм ойгондумбу, же күүнү туйдумбу, билбейм, айтор, уйку-соонун ортосунда «Сынган бугу» кулагымда тургансыды. Нечен күн уйкусу канбай, катуу чарчап уктаган адам ушинтип делоорсуп ойгонот. Анын үстүнө, жети-сегиз күн бою мамлекеттик делегациянын тыным алдырбай күндүр-түндүр чымын-куюн жүгүрткөн кызыктуу түйшүгүнөн бошонгондон кийин да боюмду таштап ийсем керек, кайда жатканымды, кимдикинде жатканымды түшүнө албай жалдырама тийип жаттым. Ангыча столдун үстүндөгү машинкеге, кабат-кабат тектирчедеги архив-папкаларга көзүм уруна түштү эле, кайда экенимди дароо эстедим. Саатты карасам, тогуздан өтүп кетиптир. Жердин жети катар түбүнөн келип алып, бирөөнүн үйүндө дардайып уктаар чакпы ушу! Көзүм умачтай ачылды. Ыргып турдум да спорт шымымды арыдан-бери кийе салып, залга чыксам, Азамат Алтай мен быяктан жаздыра барган ыр-күүлөрдү угуп, үн чыгарбай көзүнүн жашын куюлтуп ыйлап отуруптур. Бирөөнүн көз жашы бирөөнү оңтойсуздандырган учур болот. Мен ошондой болдум, байкамаксан ваннага өтүп кеттим. Жуунуп чыкканымча магнитофондон дагы эки күү чертилип бүттү. Анан «Карагул ботом» башталганы угулду. 60-жылдары Ашыралы Айталиев а деп ырдап чыккан өтө таасирлүү, дене-бойду титиреткен мыкты вариантын жаздырып баргам. Баятан бери унчукпай жашын куюлткан Азамат Алтай эми кармана албай калды окшойт, мен ваннадан чыкканда:

– «Карагул бото!..» – деп, буулуга бир унчугуп алды да, эчкирип коё берди. – Бексултан!.. сен мени атайы боздоткону ушуну алып келдиңби?! («алып келдиңби?» дегендин ордуна «кетирдиңби?» деп, түркчөсүнөн айтты).

Менин да муунум бошоп кетти, бирок кармандым:

– Чакырганга көнбөдүңүз. Эл-жерге барып, чер жазышты каалабасаңыз, көз жаш төгүп черин жазсын деп, атайы апкелгем буларды, – дедим толкундана.

Дароо жооп болгон жок. Мурда мен же бу кишинин сырын, кыял-жоругун билбесем, азыркыдай айтаарын айтып алып, эмне дээр экен деген ойдо сестенип турдум.

– Ыракмат... – Азамат Алтай көптөн кийин ийнинен тына акырын улутунгансыды. Боюн токтотушка алы жетпей жаш балача шолоктоду. Аңгыча ашкананын алдында көздөрүн жайната бизди карап турган чыканактай кичинекей ичке байбичени көрсөтө ээк жаңсады, тоголоктоп уучтай кармаган бетаарчысы менен көзүнүн жашын кайта-кайта сүрткүлөй берип, – Сание жеңен, учураш, – деди.

Калың көз айнегинин ары жагынан Сание жеңенин эки көзү эки башкадай көрүндү мага: бири кылайып кичирээктей, экинчисинин кареги бадырайып өтө эле чоң сыяктанды. Көрсө, анын жөнү бар экен. Бир көзүн сойдуруптур, эми экинчи көзү качан «бышат» деп, сойдураар маалын күтүп жүргөн учуру экен. Чамасы, жеңе ашканасынан жаңы эле чыккан болуу керек, болбосо, Азамат Алтай «учураш» дегенге чейин эле байкайт элем го аны.

– Саламатсызбы? – дедим бери жактан баш ийип.

Сание жеңе күлүмсүрөп, мага колун сунду. Деги эле күлүмсүрөбөй, бизчилеп үтүрөндөшүп мамилелешкен америкалыктарды бир айча жүрүп көрө албадым. Көңүл оорутушпай жашоого көнгөн эл окшобойбу.

– Дайыма ушу... – Жеңе дале күлүмсүрөп, акырын сыпаа, сылык сүйлөдү. Күйөөсүн ал асан чакырып койгондогу атынан атайт экен. – Кудайберген ушинтип бирдемесин коюп коет деле, ыйлай берет-ыйлай берет... Элге барып, бугун чыгарып алса болот эле. Барып кел дейм, канча айттым! Кааласаң, келбей элиң-

де калып кал деген да күндөрүм болду. Көнбөйт. Барсын, сиз айтыңыз, тилиңизди алат. – Жененин көздөрү көз айнегинин ичинен жалооругандай жалдырап турду.

– Айткам, — дедим мен. – Кат жазып чакыргам. Болбой койгон.

– Мен силерге барып, көз жашымды ого бетер көлдөтүштү каалабайм!.. – Азамат Алтай ыйдан соолуга баштаса да таасиринен таза кутула албагандай сөзүн таптап- таптап кесе айтты.

– Себеп? – дедим мен.

– Силердин жаман жашоону, Ысык-Көлдүн соолгонун, тоңгонун көрбөй өлгөнүм жакшы!.. – деди Азамат Алтай дале боюн токтото албай.

Ушул элеби шылтоосу? Биздин «жаман жашообуз», «Көлдүн соолгону» эле коркутабы аны? Же эл-жерге баргызбай колу-жолун байлаган башка себеп барбы? А, балким, Азамат Алтай үчүн совет элинин жашоосу чын эле жамандыр? «Ысык-Көлдүн соолгону» анын үрөйүн үркүткөн чоң шылтоо болсо, өзүбүз андай жашоого көнүп алып, ашмалтай болуп, кенебей калгандырбыз? Ошондон улам Азамат Алтайдын айтканын мен шылтоо катары көрбөй жаткан чыгаармын? Азамат Алтайдын жообуна ынанбай жатканым, балким, ал сезгенди мен сезбей жаткандырмын? Албетте, андай болушу да ыктымал. Анын сезиминдеги түшүнүк менен менин сезимимдеги түшүнүктө, көндүм адат, көндүм көз-карашта асман-жердей айырма бардыгын билип эле тургансыйм. Бирок билип турганың, бир жөн, түшүнгөнүң бир жөн. Адам кан-жанына сиңген түшүнүгүнөн оңой менен кутула албайт. Өмүр бою бир түшүнүктүн туткунунан чыга албай, же чыккыбыз келбей кыйынсынган пендечилигибиз көп! Адам болгон соң болот ошондой. Бирок аны эстен чыгарып, башкаларды, башкалардын түшүнүгүн, көз-карашын айыптаганга кыйынбыз. Башкалардын түшүнүгүн өз түшүнүгүбүзгө багынтууну, баш ийдирип

окшоштурууну туура көрмөй ит адатыбыз күчтүү. Көнгөнбүз ошого. Көндүрүп коюшкан.

Айтор, деген менен, эми эле эл-жерин эсине салган ыркүүлөрдү укканда кармана албай көз жашын көлдөткөнү бу болсо, анда неге эңсеген ата-бабасынын жерине, киндик каны тамган Мекенине барбайм деп көшөрөт? Барам десе, баргызбай коер, же баргызып алып, камап жиберээр баягы заман өттү го азыр?! Бала чагынан кулагында түбөлүк калган керемет ыркүүлөр же аны өзүнө гана тааныш, биз үчүн түшүнүксүз дүйнөгө каптаар, же эч кимибиздин акылыбыз жетпеген өтө тымызын ойлорго салаар аны?

Деги эмнеси болсо да, эл-жерге кусасы катуу болуп туруп, бирок кусасын жазганы элге барбайм деген жосуну мен үчүн табышмак.

Согуш адамга сан түркүн оор азабын алып келип, акылга сыйбас мүшкүлдөрдү башына үйөөрү шексиз. Ошон үчүн согуш да! Согуштун мүшкүлү – өлүм эле эмес, өлүмдөн да катуу азабы менен тозогу турганы турган. Айталык, окко учкан адам өлүп тынат. А тирүүлөй эл-жерден ажыраган шордуу кантет? Анын кусалыгы, түбүң түшкөн сагынычы, уйкусуз кечирген сары убайым санаалуу сансыз түндөрү өмүр бою жүрөгүн көндөйлөп, мыжыга берээрин, өзөгүн өрттөп, куйкалап тураарын өзүнөн башка жан түшүнө да, сезе да билбес?! Билгиси да, түшүнгүсү да келбеген «ак жүрөктөрүбүз» дале чыгаар арабызда. Азамат Алтайдын арман-бугу, эл-жеринен келген ыр-күүнү угуп отурганда төккөн жашы ушундай терең табышмактардын күбөсүдүр? Бугунун канча бири сыртка чыкса, канча бири сыртка чыкпас туюк сырдыр? Мүмкүн, биз үчүн ал жандырмагы жок табышмактыр? Атайы океан кечип келип, ал табышмактын анча-мынчасын болсо да жандыра албай кайта кетсем, менин да арманым тоодой болоор?..

– Аба... жеңем сизди элге барып кел десе, кыйыктанганыңыз кандай? Аялдын тилин кемде-кем ала жүрүш да керек

ко... – Мен тамашага бурган болуп, а-бу дегенимче, Азамат Алтай:

– Катындын тилине кирип, мен эми кыргыз болбой калайынбы! – деп, каткырып, тамашаны жиреп жиберди.

– Ой, аба-а... сиз илгерки эле бойдон турбайсызбы. Сиздейди биз аялга феодалдык мамиле жасаган эскинин калдыгы дейбиз – деп, тамашаны мен да күчөткүм келди.

Тамаша аралашса, сүйлөшүү, түшүнүшүү жеңил. Азамат Алтай бир топко жыргап күлдү да, басылган соң:

– Бексултаным, мен сенин элге бар деп, үгүттөшүндү каалабайм, – деди муңайып.

Үгүттөш ансыз деле оюмда жок. «Барбайм» дегени мага жазган каттарында даана айтылган. Эми аны кайра-кайра мыжып, тажата берүүнүн кажети не? Бирок «барбайм» деген шылтоолору канчалык жөндүү, же жөнсүз экендигин билүү максатым. Ар ким ар кандай айтып жүргөн сөздөрдү Азамат Алтайдын өз оозунан да угуп, ал жөнүндө мүмкүн болушунча чындыкты көбүрөөк түшүнсөм деген ниетте Мамлекеттик делегациябызды эл-жерге узатып жиберип, атайы Нью-Йоркто калып калып отурбаймынбы. Ушуну айтсам, Азамат Алтай:

– Иэ, түшүнөм, – деди.

Азамат Алтайды билген бар, билбегендер да жок эместир. Андан анча-мынча кабары бар кыргыздар тагдырына аябай кызыкканбыз. Дүйнөгө чокусу көрүнгөн Нью-Йоркко дейре жетип, бөтөн эл, бөтөн жерлерде ырыскысын талатып ийбей аяктагылар менен тең атадай жашоого жеткен кыргыз оңой кыргыз эместир?! Ушул суроо, менимче, Азамат Алтайдын кабарын а деп уккандан бери ар кимдин оюнда. Аны сыйлагандарга да ушу суроо кызык, сыйлабай андан «ЦРУнун агентинен» башка соо адамды көргүсү келбегендерге да ушу кызык.

Деги нью-йорктук бул кыргыз жөнүндөгү алгачкы кабар качан угула баштады эле бизге? Өңгөнү билбейм,

Азамат Алтайды мен биринчи жолу, – 1959-жылдын аяк чени бекен, кудай ай, же 1960-жылдын башталышыбы? даана эсимде жок, атактуу казак жазуучусу Мухтар Ауэзов менен Кыргыз жазуучулар союзундагы жолугушууда уккам. Ал кезде Америка менен СССР кырды-бычак, аңдышып турган чагы. Кыйла жылдар бою совет жазуучуларынан Америкага барганын уга элек болчубуз. 1959-жылы Леонид Соболев деген СССР жазуучулар союзунун секретары баштаган тогуз жазуучу «Америка Кошмо Штаттарына кетти, Америка Кошмо Штаттарында жүрөт, Америка Кошмо Штаттарынан кайтып келди» деген кабарларды окуп турганбыз. Ошо тогуздун ичинде Мукаң да бар болчу. Биз ага аябай сыймыктанганбыз. Мукаң кыргыз жазуучуларына Америкада көргөн-билгендерин айтып отуруп, бир маалда:

– Нью-Йоркто силердин бир кыргызынар бар экен, жолугуп келдим, – деди эле, отургандар:

– И, ал эмне болгон кыргыз экен?! – дешип, билгенче эт-бетинен шаштырып калышты.

– Керемет жигит, билимдүү... Нью-Йорктогу Колумбия университетинде атактуу библиотекасы бар, ошонун восточный отделениесин башкарат экен. Кызмат даражасы, бизче айтканда, илим-изилдөө институтунун деректирине барабар... – Мухтар Ауэзов баарыбызды өтө кызыктырып салды.

Кызыкпагандачы! Ал кезде кыргыз тукумунун Америкадай сүрдүү мамлекетти мекендеп, ишин иштеп турмак түгүл чет өлкө аты бар Монголия сыяктуу эле бир кичинекей мамлекетке беш-он күн барып келиштин даңазасы канча эле! Ауэзов айткан кабар кыргыз жазуучуларын дуу-дуу түшүргөн ошондо: алиги кыргыз жигити «Нью-Йоркко качан, кандайча барып калган, каяктын кыргызы ал?» дегендей суроолордун жообун тезирээк биле койгулары келип, Америка Кошмо Штаттарынын дал өзүндө билимдүү кыргыздын жашаганына ичтеринен сыймыктанып тургандай сезилген мага. Мен да сыймыктангам.

Ошондо Мухтар Ауэзовдун:

– Согушта туткунга алыныптыр. Ысык-Көлдөн экен. Тон районундагы, Ленин колхозунан... – дегенине кимдир бирөө:

– Кайдан эле ошондой кыргыз Тондон чыга койсун, башка жактык ко, – деп куудулданган болчу.

Айтса-айтпаса төгүнбү, «нью-йорктук кыргыз Тондон» дегенге көп ишене бербей, мүмкүн, Мукаң жаңылыш, же апыртып койдубу дегендей күдүксүнүү менде да болгон. Кайра туруп, жылт эткен үмүт да келген мага. Мен тондукмун. Мукаң атаган алиги Ленин колхозу менин колхозум. 1939-жылы аскерге кетип, 41-жылы фашист кол салганда, «Согушка кирдим» деген катынан кийин дарексиз жоголгон Асылбек байкем ошол «нью-йорктук керемет жигит» болуп жүрбөсүн деп, үмүт кылгам. Ленин колхозу 50-жылдардын башына чейин алты колхоз болчу: Орто-Арык, Кызыл-Чек, Күн-Чыгыш, Киров, Таш-Дөбө, Туура-Там делинип. Ушул алтоонун кайсынысынан болду тиги жердешибиз? Мукаң ошону да айтса экен деп күткөм. «Орто-Арык» айлынан барыптыр деген кабарды укчудай, жүрөгүм элеп-желеп туйлаган. Бирок мурунку алты айылдын кайсынысынан экени айтылган эмес. Айтылбаса да Мухтар агабыз жолугуп келген Нью-Йорктук жердешибиз, эмнегедир эле, согуштан кайтпай калган өз байкелеримдин бириндей сезилип туруп алган. Таш-Жондо, күндө кечинде, айылдын абышка-кемпирлери менен кошо Абийир атамдын жанына отуруп алып, согуштан келбей калган байкелеримди кичинемде мен да жол карап, далай күткөм. Балким, ошондондур?.. Күтүүнүн күчтүү таасири, күдөрү менде түбөлүк калгандыктандыр?..

Кийин, 1967-жылы Монреалда Бүткүл дүйнөлүк көргөзмө болуп, ага Компартиянын Борбордук Комитетинин секретары Бейшен Мураталиев жетектеген Кыргызстандан да делегация, туристтер, артисттер катышып келген. Азамат Алтайдын аты ошондо экинчи ирет дуу-дуу болуп тынчыган. Анда чет өлкөгө

ким баратпасын, ЦКнын торко элегинен токсон тогуз өткөрүп, ата-теги, өмүр баянын миң сыйра териштирип, аякта ээн-эркин «келжиребегендей», бирөөлөр менен жолугушпагыдай, жолугушса да өз көлөкөсүнөн өзү коркуп тургудай абалга жеткире жүрөктөрүн өлтүрүп туруп, анан көчүккө тээп, чыгарып коюшчу. Ал аз келгенсип, КГБнын андыгычтарынан, узун кулак, баканооз тыңчыларынан кошуп жөнөтүшчү. Ошондой шартта ким тыңчы, ким тыңчы эмес – билип көрсүн, эр болсо! Демек, «коркконго кош көрүнөт» болуп, ак жүрөксүнүү, сактануу ар кимдин көкөйүндө турчу анда. Бирок ошондо да...

Гапар Айтиев Монреалда Азамат Алтай деген кыргызды «ЦРУнун агентисиң!» деп, кууп чыгыптыр, Бүбүсара Бейшеналиева менен Асек Жумабаев аны «ашата сөгүптүр» деген, эмнегедир, мактанчы, эрдемсинүүлөр а дегенде Фрунзеде, анан айыл-апага дейре жеткен. Монреалдан жаңы кайтып келген кездеги ар кандай жолугушууларда айтылган дешет мындай сөздөр. Айтиевдин, Бейшеналиеванын, Жумабаевдин өз-өз оозунан уктук дегендер болгон. Дешиптир дегендер да болгон. Дешсе дешкендир, дешпесе дешпегендир. «Монреалдыктардын» эч кимисинин «коомчулук» катышкан атайы жолугушууларында болгон эмесмин. Андай жолугушууларда кимиси эмне айтканын уккан учурум жок. Жөн эле жай сүйлөшүп отуруп, Бүбүсара эже менен Гапар аганын өздөрүнөн башканы уккам. Мүмкүн, Азамат Алтай сыяктуу элсиздеги кыргыздарыбызды «чыккынчы», «ЦРУнын агенти», «а-бу» дештен мурда, ошого далил керектигин кийин түшүнүп, алгач айтып келгендерин «редакциялашка», «ондоп» айтышка аргасыз болушкандыр алар, же идеологиялык үгүттүн кысымына алдырып, аша чаап кеткендерин кийин сезгендир алар, а балким, түз айтылган сөздү орто жолдогулардын алымча-кошумчасы бузуп, бурмалап жибергендир? Айтор, эмнеси болсо да, өз ооздорунан менин укканым бөлөк. Бүбүсара Бейшеналиева: «Көчөдө баратсам

эле бирөө артыман колтуктай калды атымы айтып, карасам, мен тааныбаган жигит!.. – Кимсиз? десем, Нью-Йорктон келдим, сага жолугайын деп», – деди. Коркуп кетип, «мен сизди тааныбайм, тааныбаган киши менен сүйлөшпөйм» деп, колумду тартып алып, басып кеттим» деген. Ошонусуна эженин кыйынсынганын мен байкаган эмесмин, тескерисинче, «бекер ошентипмин» дегендей өкүнүчүн туйгам. Бүбүсара эжеден Азамат Алтайды атайлап деле сураган эмесмин, эмнедендир улам сөз чыгып кетип, өзү айткан. Жеке мага эмес, 1969-жылы кыргыз адабияты менен искусствосунун Латвиядагы жумалыгы аяктап, эртең эрте Фрунзеге учаарыбызды күтүп, уйкусуз таң атырган түнү «Рига» мейманканасында маданияттын жоон топ ишмерлери отурганыбызда айткан.

Эми Гапар Айтиевдин Монреалдагы жолугушуусун өз оозунан укканымды айтуудан мурда Казак илимдер академиясынын ошол кездеги мүчө-корреспонденти Саим Балмухановдон укканымды айта кетүүнү туура көрдүм. 1968-жылы август айында Ысык-Көлдүн Күнгөйүндөгү Комсомол айлына Төлөмүш Океев экөөбүз бала-бакырабыз менен эс алганы барып калсак, коктунун аркы өйүзүндөгү сүрөтчүлөрдүн пансионатында Гапар ага, жаныбыздагы Карыпбай деген кышкысын мугалим, жайкысын соодагер шуулдаган жигиттин алма-өрүктүү жакшынакай огородуна чатыр тигип, эки уулу, орус аялы болуп, казак окумуштуусу, онколог Саим Балмуханов эс алып атыптыр. Абдылас Малдыбаев, байбичеси Батиба эже, келини Сагын, неберелерине кошулуп, биз композиторлордун пансионатындабыз.

Казак боордошторубуз менен таанышып, чайга чакырып дегендей, чогуу көлгө түшүп, баарлашып калган кезибизде:

– Көлдүн тиги өйүзүндө Тоң деген районуңар бар экен го?
– Көлөкөдөгү столдо чай ичип отурганыбызда, Балмухановдун сөз баштаганы эсимде. – Ошо Тондон бир мыкты азаматыңар Нью-Йоркто жашайт.

Бул казак Мухтар Ауэзовдон укканын эле «өзү көрүп келгенсип, көйрөндөнмөй болду го» деген ойго кеттим. Жок, андай эмес экен. Өзү Нью-Йоркто онкология боюнча изилдөөсүн, тажрыйбасын бышыктап, алты ай жүрүп, жакында эле келиптир. Азамат Алтай менен ал такай жолугушуп, ишинде, үйүндө далай ирет мейман болуптур. Далай ирет сырдашып, Азамат Алтайдын бала кезден берки тагдырын угуптур. Казак менен кыргыздын тамагын сагынасың деп, Алтайлар аны бешбармакка, күлчатайга чакырып турганын айтып келип, Азамат Алтайдын абдан билимдүү жигит экенин, түрк элдери, кыргыздар жөнүндөгү сейрек болуп кеткен китептерди дүйнөнүн булуң-бурчунан бери чогултуп жүргөнүн суктануу менен айткан эле. Жерге-сууга тийгизбей казак мактап атса, Төлөмүш экөөбүз турабызбы: «– о, кокуй, а киши биздин жердешибиз, бир колхоздонбуз!» деп, оюн-чыннан көкөлөгөнбүз.

– Элге келе турган ою барбы? — деп сурасак, Балмуханов:

– «Кыргыздын топурагын жыттап өлсөм, арманым болбос эле» дейт ал тууганыңар, – деген жоопту айткан. – «Ушул чогултуп жүргөн китептеримди кийин картайганда элге көтөрүп барсам, мени куугунтуктабас беле?» дегенин, «буларды азыр да алпарсаң, азыр да кечирет сени» десем, «жок, мен азыр барсам, өңгө жаманчылыктарыңар болбосо да, мага эч иш бербей, көчөгө темтейтип бастырып коесуңар, андайга мен чыдабайм» деди.

Айла канча, анысы чын. Киши катарынан чыгарып «тирүү өлүк» кылып коерубуз анык болчу.

Азамат Алтай жөнүндө Мухтар Ауэзовго караганда Саим Балмуханов, албетте, ченебегендей көп билет экен. Толгон суроолор сурадык. Мурдагы алты колхоздун кайсынысынан кеткенин да билдик. «Кызыл-Чектик» Кожомбердинин үйүндө 1920-жылы туулуптур. Өз аты Кудайберген. Демек, дайынсыз жоголгон Асылбек байкем даде дайынсыз кала берди. Бирок жалган экенин билип турса деле адам үмүттөн тажабайт.

Куру болсо да үмүт болуп турса, кандайдыр бир каниет күтүп калгансыйсың. Буга чейин да нечен үмтөткөн күндөрүбүз болгон.

Комсомол айлында эс алып жүргөн учурубүздө шаардык жоро-жолдошторубүздүн көлгө путевка таппаган бир далайы үй-бүлөсүн ээрчитип, өзүбүз батышпай атканыбызга карабай, опур-топур, конуп-түнөп, үстүбүзгө кирип алышкан. Ошондой бакма тентуштардын кимиси сөз баштаганы азыр эсимде жок, айтор, ошолордун бирөө болсо керек эле, Азамат Алтай жөнүндө Балмухановдон укканын кеп салайын дегиче болбой, арабызда отурган Гапар Айтиев:

– Мен да жолуккам ага, Монреалда... – деп, сөздү өзү улап кеткен. – Курмангалы Каракеев экөөбүз отурсак, «атсалоом алейкум, Гапар ага! атсалоом алекум, Курмангалы ага!» деп эле шыпылдаган бир жигит мейманканага кирип келди. Чыкыя кийинген! Кыргыз делегациясынын мүчөсү го деген ойдо, «иним, тааныбайт экенбиз, бизден башка келгенсиң го?» десем, «Гапар ага, мен нью-йорктук кыргызмын, – деди. – Асан чакырып койгон атым Кудайберген. Атамын аты Кожомберди. Бьякта Азамат Алтаймын. Согуш толкуну менен келип калган жанмын» деди. «ЦРУнун агенти болсоң, сүйлөшпөйбүз, чыгып кет, жөн келсең, кеп башка» десем, «кыргыздын үнүн укканга зар болуп жүрсөк, айтаарыңыз ушубу? Мага окшогон дагы алты түтүн кыргыз эртең Кыргызстандын күнүнө карата келет» деди. «Кай жерликсиң?» дедим мен. «Ысык-Көлдүн Тоң районундагы Күн-Чыгыш сельсоветиненмин. Азыркы Бөкөнбаев кыштагы...» дегенде, мен: «Курмангалы, бу сенин инициалың экен го» деп, Каракеевди чымчый калсам, тиги жигит: «Сиздин да инициалың бар, Гапар ага. Баткендик Садык деген» деди. Эртеси Монреаль көргөзмөсүндө Кыргызстандын күнү өткөрүлдү. Азамат Алтай айткан Америкадагы алты түтүн кыргыз да келип, залда отурат дегенди угуп, артыма кылчайсам, айткандай эле, отурушуптур

өндөрүнөн таанымал болуп. Жүрөгүм шуу дей түштү, көзүн жамандыкты көрбөсүн, тигилердин арасында боз костюм кийип, Мукай Элебаев отурат! Ушинтип туткунга түшүп, чыккынчы болуп кеткенин көрмөк экемин да деп, коркконуман бурулуп кетип, жана бир кылчайып карасам, кудай жалгап, бир караганда бетинин чаарынан бери Мукай түспөлдөш бөлөк бирөө экен. Анан Кыргызстандын күнүнө арналган концертибиз болду. Концерттен кийин викторина ойнолду. Викторинада Кыргызстандын тарыхы, маданияты, анысы-мунусу боюнча суроолорго жооп табыш керек экен. Байгени алиги менин баткендик Садык инимин Марат деген он бештердеги уулу утуп албасы! Англисче «мистер Марат Садык, а- бу» деп жарыялаганда эле, шыйрагы узун тартайган бала экен, жол менен баспай, эл отурган орунтуктардан аттап-буттап, аралап барып, – байгеси чепкен, калпак экен, – кийип алса, жарашып калды. Ошончо канадалык, америкалык, дагы канча европалык, дагы башкалардын арасында байгени жеңди деп, кыргыздын аты аталып турса, сыймык экен. Сыймыктангандан денем дүркүрөп кетти.

Гапар агадан ушуну угуп, ыраазы болгонбуз. Бирок а киши Азамат Алтайдан башка америкалык кыргыздардын эч кимиси менен, а түгүл, баткендик «иниси» Садык менен деле бетмебет отуруп, баарлаша албаптыр. Ал эми Комсомол айлындагы бизге айткан ошол маегинде Азамат Алтайды ал жамандаган эмес, тескерисинче, сөздү таамай таап сүйлөгөн курчтугун, өткүрлүгүн баалаган болчу.

– Менин баамымда, – деген Гапар ага, – ал билбеген балээ жок окшойт. Көп окуп, көптү көргөнүн түшүнүү кыйын эмес...

70-жылдардын этегинен тартып, перестройкага чейин гезиттерде Азамат Алтайды дагы бир ирет катуу «дүңгүрөтүштү». Аны «чыккынчы», «чет өлкөлүк разведкалардын агенти» дегендей боктоолор такай уюштурулуп турду. Муну туткунда кошо

жүргөнсүп, чыккынчылык кылып атканда жанында тургансып, Азамат Алтайды өмүрү көрбөгөндөр, билбегендер жазганына күлкү келет. Кейийсиң. Элсизде калгандан жалгыз эле Азамат Алтайды эмес, Төлөмүш Жакыповду, Жаныбек казынын «Азаттык» радиосунда иштеген неберелерин кошо мокочо көрсөтүп турушту. Минтиш кимге керек эле? Албетте, ЦКнын идеологиясын тейлегендерге, КГБ га керек болгон: «түн уйкусун бузуп, өлкөнү душмандан коруп жаткандарын» эл көрүп-угуп турбаса болобу! Анан дагы «Азаттык» радиосунан такай эле быяктагы эл билбеген чындыктар чуулдап, чоңдорубуздун быкыйын чукуй берсе, алардын да жаны кашайбай коебу? Болуптур, алар го алар, бийлигине чаң жугузгандарды көөлөш милдети дейли, же антип, жок жерден болсо да душман жаратыш берки майда чиновниктеринин кесиби, карьерасы дейли, а кошоматка кой сойгондорго эмне жок? Душман болгон күндө да, адамдын душмандыгы эмнеде, өмүр жолу кандай? – билбей туруп, «ушуну сөгүп бер» десе эле, сөгүп жатып калганды эмне дешке болот? Албетте, кошоматчыларга дабаа жок. Кошоматчылыкты үкүнүн уясы кылгандар аз эмес. Бирок канчага чейин андан туйтунуп турмак? Кошоматчылыктын да күнү бүтөөрүнө ишенгендер болоор. Же?..

Ким билсин? Так жооп табыш кыйын го буга. Заман өзгөрүп, диктатура дейбизби, тоталитаризм дейбизби, айтор, идеологиялык катаал системадан кутулуп, демократия жолуна түшкөн күндө деле бийликке жагынуучулук, бийликке көшөкөрлөнүү, бийликтен сүрдөп жашоо боло берет окшобойбу. Бетин түгөнгөн саясы көшөкөрчүлүк түп орду менен жоголбой турган нерсе көрүнбөйбү. Жийиркенбей андай ыпластыкка барган адам ак жерден бирөөнү каралоодон, бирөөгө каратып туруп жалаа жаап калуудан, өчү болсо эселеп өчүн алуудан, өчү болбосо тим эле бирөөлөрдү кордоп, чүнчүтүп, басынтып, чер жазуудан кайра тартпайт окшобойбу. Андайларды башкалар-

дын башындагы кырсык, таңууланган айып, төтөн асыя тепки менен ур-токмок өзгөчө ыракатка, жыргалга бөлөйт окшобойбу. Бирөөлөрдү канжалатып турганда гана табасы кангандар болот тура бу жалганда. Айрымдары аны «жашоо үчүн күрөш» деп, деле баатырдык иштен бетер баасын көтөрмөлөп, актоого ниеттенип алыптыр. Ал «күрөш» эмес, андайды акмакчылык, пасчылык дейт! Аты чыкпаса, жерге кошуп ыйманын кошо өрттөчүлөр дейт аларды! Деген менен андай «ак жүрөктөрдүн» арасында деле эртедир-кечтир ак-караны ылгоого ниеттенип, бирөөлөрдү каралаган күндөрүнө өкүнө баштаган кирди-чыкты эстүүлөрү да бардыр?.. Адамды каралоо оңой, ага башкаларды ишендирүү да кыйын эмес. Ал эми бирөөлөрдүн жакшы жагын издеп, аны таба билиш адептүүлүк, дээри таза, тарбия көргөндүктүн белгиси.

Баса, элсизде калган дагы бир жердешибизге жолукканыбызды айта өтөйүн. Анда да Азамат Алтайга тиешелүү сөз болгон. 1975-жыл болсо керек эле. Май майрамы, дем алыштарды кошкондо, төрт күнгө созула турган болуп калды. Бала-бакырабыз менен Чоң-Ташка чыгып кеттик. Бешим ченде жеңил машинеге эки чоочун киши салып, шаардан Төлөмүш Океевдин бир иниси келди. Меймандардын алтымыштар чамасындагы, чымыр немеси менен Төлөмүш кубангандан кыйкырышып, кучакташып калышты. Көрсө, Төлөмүш Батыш Германияда кайсы бир кинофестивалга барып, аяктагы кыргыздар менен кошо ушу Рысбек жердешибиз менен да таанышып келиптир. Согушта туткунга кеткен мусаапырларыбыздан экен бу дагы. Түркиялык болуп калыптыр. Иштеген жери Мюнхенде экен, машиненин тетиктерин алып-сатам дейт. Киндик кан тамган мекени – Оштун Совет районундагы Ленин колхозу. Берки жапалдаш, далылуу жаш жигит ошол Ленин колхозунда баш бухгалтер, парторгдун милдетин кошо аткарып турган чагы экен, Рысбектин инисинин уулу болгондуктан акесинин

эки айлык путёвкасы аяктаганча, чогуу жүр деп, жанына кошуп коюшуптур. Түштүктөн Фрунзеге келээри менен Төлөмүштү шаардагы үйүнө издеп барып, анан быякка жөнөшүптүр. Ошондо төрт күн чогуу болдук. Арабызда ыраматылык Экия бар эле, Болот Шалтаев... ал да өтүп кетти. Рысбек аганы «кас өлкөдөн» келди, «душман», «туткун», «агент», а-бу деген сезим оюбузга да кирген эмес. «Тиякта – деген ошондо Рысбек ага. – Советке барсаңар эле учактан (самолеттон) түшөөр замат көк шапкелер шап кармап, түрмөгө тыгат, же Сибирге айдайт деп коркуткандарына ишенип, келе албай жүргөм. Акыры пайгамбар жашымда не болсо да көрө жатайын, түрмөдө чирисем да ата-бабанын жерин бир кучактап өлөйүн деп, тобокел менен келдим эле, эч деле корко турган неме жок экен. Көк шапкелер кызыл болуп өзгөрүптүр, алардын мени менен иши жоктой. Жер-суу да аябай өзгөрүптүр, илгери ээн жатчу жерлер кыштак болуп кетиптир. Жакшы жактарыңар менен бирге жаман жактарыңар да көп экен. Жердин кунун кетирип, каршы-терши жолдоруңардан чаң эле ызгыйт. Батышта дагы бир үгүт бар: «кыргыздар кыргызча сүйлөбөй калган, кыргызча ырдаганды унуткан деген» деп, оозун жыйып алгыча болбой, чөкө-таандай чөбүргөн балдар-кыздарыбыз орусча чуру-чуу түшүп, кырдан чыга калышпаспы! Аялдарыбыз уялгандан «аай, кыргызча сүйлөгүлө!» деп, бери жактан чайылдамыш болушкан. Рысбек тууганыбыз жандан түнүлүп, «батыштагылардын айтканы төгүн эмес экен да! Балдарыңар орус болуп калган турбайбы!» деп, аябай кейиген. Ага эмне дейбиз? Актанабызбы? Бир аздан кийин ырдай баштаганбыз. Кыргыздын эски, жаңы ырларын, жакшы ырдай албасак да, а кезде көп билчүбүз. Рысбек ага эски ырларды унутпаптыр, бизге кошулуп, ал да ырдай баштаган. Акырындап жарпы жазыла берди. Баарынан да Экиянын ырлары, комузу, айрыкча, тамашасы аны ыйлатканга чейин жеткирген болчу. Биз аны атайылап ошенткенибиз жок. Демейдеги,

көндүм болгон отурушубузду жасаганбыз. 5-майда а киши 62 жашка толгонун белгилеп, «Ала-Тоо» ресторанына чакырган баарыбызды. Ошондо, түнкү Держинский бульвары менен кыргызча ырларды, кызып алган жаныбыз, кыйкырып ырдап жүрүп отуруп, «Кыргызстан» мейманканасына дейре узатып барганыбызда, «кыргыз жоголбойт турбайбы! Ээн басып, ээн ырдайт экенсиңер...» деп, Рысбек тууганыбыз эеркеп ыйлаган.

Ошол күндөрдүн биринде:

– Тыяктагы кыргыздар ынтымагыңар кандай? – деп сурап калсак, Рысбек ага а дегенде ойносо да оюндагысын:

– Кыргыз бардык жерде кыргыз да, – деп, анан – Аякта деле тим жүрбөй чокулаша кетмейибиз болот. Андайда Азамат Алтайга калыска түшөбүз. Жөнгө салып коет. Ал баарыбызга тең, калыс адам, – деген болчу.

Ошентип Азамат Алтай жөнүндө мен жалаң эле жакшы пикир, жылуу сөз угуп келген кишимин. Ауэзовдун оозунан, Балмухановдон, Айтиевден, Рысбек боордошубуздан укканым, уккандардын таасиринен куралган жакшы ой, Азамат Алтайга сый-урматым тиги 80-жылдардын башындагы «ак жүрөктүк» макалалардагы боктоолордон кийин ого бетер күчөсө күчөгөндүр, бирок кемибеди. Ошо калыбыман жазбай Азамат Алтай менен мамиле куруп, а дегенде кат жазыштым, анан туз буйруп, Америкада өзү менен жүз көрүштүм. Нечен күн үйүндө конуп-түнөп, сүйлөшсөк сөзгө канбай, Сание жеңенин чайын ичип дегендей, сыйын көрүп келдим.

Рысбек тууганыбыз Кыргызстандан кайра Германияга кетээринде, эл-жерге биротоло кайтып келүүнү каалаган арызын жазып берип кетиптир деп укканбыз. Туулган жерге сөөгүм коюлса деген тилегин айткан эле бизге. Арызына да ошону жазган имиш. Бирок арыздар аякта чечилимиш болсо, биз жакта чечилбей, биз жакта чечилимиш болсо, аякта чечилбей бюрократия дегениң адамды бардык өлкөдө бирдей сандалтат

тура. Рысбектин арызы эч каралбай ушу бүгүн деле бир жерде кагаздарга басырылып, борсуп жаткан чыгаар.

Нью-Йорк беш районго бөлүнөт экен. Бала чагыбыздан сүрөттөрдөн, кинолордон көрүп жүргөн кадимки төбөсү асман тиреген бийик үйлөр Нью-Йорктун бүткүл турпаты эмес, ал океандын булуңундагы аябагандай бир зор таштын үстүнө курулган Манхеттен деген гана району. Калган төрт районунун үйлөрү анчалык асмандабайт. Ал эми Азамат Алтай жашаган Флайшинг району көбүн эсе эки-үч кабат «особняктардан» турган көк жайыктуу, бак-дарактуу курортко окшогон ажайып таза жай.

Азамат Алтайдын балконунда Нарынбек, Ниязалы төртөөбүз отуруп, Рысбек боорубуздун дайнын сурасам, Азамат Алтай:

– Ал агандын ичээр суусу бүткөн, жаным, кайтыш болуп калган. Ата-бабанын жеринен топурак буюрбады. Сөөгүмдү Түркияга койгула деген керээзин орундатып, Түркияга жеткирип көмгөнбүз. Башында өзүм турдум, – деди. – Ушундай... Мен да ушу Америкада көмүлөм...

Баятан бери аркы-беркини, самолеттордун күркүрөп, тынымсыз учуп-конгонун, аварайын сүйлөп, жайдары отурдук эле, дароо тымтырс болсо түштүк.

Анан мен:

– Ата-бабанын жери, киндик кан тамган жер деген да бар эмеспи... – дегенимче болбой:

– Кудайдын топурагы бардык жерде бир топурак! – деди Азамат Алтай.

– Бардык жерде бир эмес! – дедим мен.

– Жок, бир! – Азамат Алтай кесе айтты.

– Бир эмес! – дедим мен да кесе.

– Мен үчүн бир!

– Сиз үчүн ошондой болуп калышы мүмкүн, а мен үчүн бирдей эмес! – Мен да көшөрдүм.

– Сен эми не, Тондун топурагына көмүлгөндү тилейсиңби?

– Азамат Алтай мени мыскылдагансып, күлүп сүйлөдү.

– Ооба, мен ошону тилейм! – дедим мен күлбөстөн. – Ал эми көзүм өтсө кандай кылып көмөт...

– Аны сен билбейсиң!.. – Сөзүмдү бүтүртпөй Азамат Алтай каткырып жиберди. Эмнегедир, ызалуу каткырды.

– Аны кудай билет, тирүүлөр билет, – дедим мен. – Илгери бирөө керээз калтырса, керээзин аткарчу экен. Баланча жерге көм десе, көмчү экен. Кийин керээздер аткарылбай калган...

Менин бул айтканымды Азамат Алтай күлбөй тыңшап укту да:

– Мен... сеникиндей пикирден узактамын, албете... – деди.

– Ал өз ишиниз. Өз пикириңиз өзүңүзгө буюрсун. Меники да өзүмө буюрсун. Бирок бардык жердин топурагы бирдей деп, сиз өзүңүздү акташ үчүн айтып атасыз, көңүлүңүздү сооротуш үчүн айтып атасыз... – дедим.

Азамат Алтай:

– Иэ.. – деп, жоошуй түштү.

– Ушундай болуп атат... – Мен башка айтсам, катуу кетемби деп, оңтойсузданып калдым.

– Ушуну алдыбы? – Азамат Алтай диктофонду көрсөттү.

– Алып атат. Өчүрөйүнбү? – дедим.

– Калсын... Сеники туура, жаным. – Азамат Алтайдын үнүндө кандайдыр бир оор аргасыздык, терең куса пайда боло калгандай туюлду. – Менде антип ойлоодон башка эмне арга бар?!.

Мен эч нерсе деп, унчуга албадым. Унчугуп да кереги жок болчу.

Берки балдар да унчукпады. Бири Нарынбек, экинчиси Ныязаалы.

Нарынбек дегенибиз мага жээн бажа болуп чыкты, ошо Нью-Йоркто тааныштык. Мамлекеттик делегациянын

мүчөлөрү быяктан учуп барганыбызда, Кеннеди аэропортунан бизди тосушуп алган. Колумбия Университетине бир жылдык окууга барганына эки айча болуптур. Ныязаалы болсо... оо, бу жигиттин өзүнчө кичинекей жомогу бар. Ал жомок мен үчүн Бишкекте эле башталган.

– Бексултан, Ныязаалы ининди Бишкекке телефон берип, сага тааныштырганым эсиңдеби? – Азамат Алтай биз а деп аэропортко келгенде, жанындагыларды тааныштырып жатып, тамашалап күлгөн. – О заман сен быякка жөнөөрдөн эки-үч жума алдыда, ишиңе телефон чалсам, жок болдуң. Астар деген кызматкерине «Бексултанга айтып кой» деп, аманат кылган Каипов ушу. Кызматкерин айткандыр?

Мен анда иште жок элем. Азамат Алтай телефон чалып, менде иштеген Астар Тыналиев деген жигитке: «Каиповдун уулу Ныязаалы аман-эсен Нью-Йоркко келип, менин үйүмдө отурат. Атасына аманчылыгын билдирип койсун Бексултан» дейт. Астар жоошураак жигит, «Кайсы Каипов» деп сурап да албаптыр. Бирок менин аялыма телефон чалып айткан экен, Сабира көп Каиповдун кайсы бири болду деп отуруп, телевидениенин режиссёру Балташ Каипов эсине келет. «Алыс бир жакта балаңар жокпу?» деп, Балташка телефон чалса, Балташ: «Бир уулубуз кой десек болбой бирөөдөн виза сатып алып, Америкага кетти эле, эмне экен?!» деп, телефондон кооптоно түшөт. Сабира ага «чочубаңыз, балаңыз Азамат Алтай абаныкында экен» десе, Балташ кургур: «Байкуш балам! барыптырбы?!» – деп, ыйлап жибере жаздайт. А, балким, ыйлап да жибергендир, ким билет? Атага бала кымбат да! Мына ошол Балташ Каиповдун уулу Ныязаалы да бизди аэропорттон тосушкан. Эми Азамат Алтайдын балконунда биз менен күлүндөп отурат. Ал философия боюнча аспирантурада окуп атып, бирөөдөн виза сатып алат да Нью-Йоркко кетет. Аэропорттон кечинде кайда, кимдикине барар дайны жок,

же жанында капчыгы калың эмес, арзан бир мейманканага жеткирип коер деген ниетте, таксиге түшсө, таксист жакында эле СССРден кеткен еврей экен, тигинин жөн-жайын угуп, боору ооруса керек, эки-үч күн үйүнө жаткырып жүрүп, анан жалданып иштеп жаныңды багып кетээрсин деп, бир кореецтерге тааныштырат.

Анда Ныязаалы идиш-аяк жууп, күн-түн иштеп жүдөйт. Жарыбасына көзү жеткенде, Азамат Алтайдын телефонун таап алып: «Мен ушундай бир кыргыздын баласы элем, кор болуп калдым» – деп чалат. Азамат Алтай адамга жардам керек болсо, ичкен ашын жерге кое коюп жөнөгөн киши. Андайда «ооруп аттым эле, чарчап турдум эле» дегендей а-бу шылтоо айтыш болбойт экен анда. Ага мен өзүм күбөмүн. Ныязаалынын алигидей абалын угаар замат адресин тактап алып, балан жерде күтүп тур деп, машинеси менен жетип барып алып келип, тойгузуп, анан биз жакка телефон чалган экен. Ныязаалы Азамат Алтайдыкында төрт-беш күн турат. Ыраматылык Садык Алдаш анда тирүү, балдары өз алдыларында турмуш куруп кетип, аялынын өлгөнүнө үч жыл болуп, бир үйдө жалгыз жашап калган кези экен, Азамат Алтай Ныязаалыны «акене каралашып, караан болуп тур» деп, Садыкка кошуп берет. Биз Нью-Йоркко барганда Ныязаалы Садыктыкында, иш таппай бош жүрүптүр.

Бая күндүз мен Азамат Алтайдан:

– Аба, айылдан келбедимби, Нарынбек менен Ныязаалыга чай берип койбосом уят ко, келишсинби кечинде? – дегем.

– Келтир, – деп кубаттаган.

Ошо боюнча баш кошуп, Азамат Алтайдын балконунда отурганыбыз.

Нарынбектин ишинде чатак жок. Англис тилин үйрөнүү боюнча компьютердик курска кирейин десе, саатына 80 доллар төлөш керекпи, же андан да көппү, элес албапмын, Азамат Алтай жол-жобосун үйрөтүп, бекер окутуп атыптыр. Ага кубандык.

– Сенин абалың кандай, Ныязаалы? Аспирантуранды ушуяктан улантканы келдиңби? – десем, Ныязаалы мени атасы менен теңтуш болгонуманбы, «аяш ата» деп алыптыр.

– Бексултан аяш ата, мен быякка иштеп акча табайын деп келдим, – деди.

– Сени бирөө ишке чакырдыбы? – десем, Ныязаалы:

– Издеп атам... – деп, буйтата жооп берди. – Аспирантураны бүткөн күндө деле жыргачыдай эмеспиз...

Чынын айтсам, бу бала мага жакпай калды. Жакпаганын жашырганым жок:

– Жаш балаң бар экен, келинчегиңи таштап... жолуң болсун сенин...

– Атамдын балдары көп, баары жаш. Турмуштан кыйналып жүрөт, атама жардам берейин деп келдим...

Ныязаалынын бул жообу мени көп деле ынандыра алган эмес. Жөн эле атасын бетине кармамыш болуп, элден, үй-жайынан безген эселектей көрүнгөн мага. Чынында, эстүү бала экен. Эки-үч күндөн кийин телефон чалды: «Бексултан аяш ата, жумушка орноштум» – деп, «– Эмне жумуш?» десем, «– Кореецтердин балык дүкөнүнө орноштум» дейт. «– Баягы идиш-аягын жууган кореецинби?» десем, «– Бөлөк, – деди. – Балыктан тамак-аш жасайт экен, тазалайт экен...» «–Сен ошол тамак-ашын мыктап үйрөн, элге барып, балык ашкана ачып, баарыбызды жыргат, өзүң да жыргайсың» дедим оюн-чындан. «– Атама акча-тыйын чогултуп барып берсем эле болду эле» дале атасын оозунан түшүрбөгөнүнө ичим жылыды. «– Акча колуңа тийгенде атаңы унутуп койбосоң эле болду» деп тамашаладым. Бир жумадан кийин дагы телефон чалыптыр: «–Бексултан аяш ата, бир жумалык акыма 150 доллар тийди, барып майлап берейин» деп. «– Ыракмат, айланайын! – Мен аябай ыраазы болдум. – Ушинтип айтып койгонуң эле майлагандан артык! Майладым деп эсептей бер. А көрөк, атаңы унутуп койбо». –

Унутпайм, Бексултан аяш ата! Жумушу оор эле экен, он чакты сааттан ашык иштейм, бирок, буюрса, түзүк эле тапкыдаймын, жакшы иштеп турсам, дагы кошкудай, тамагы да бекер. Жаткан жерим да Садык акеникинде бекер!» деп, жетине албай телефондон сүйүнгөн. Кийин мен элге жөнөп жаткан күнү да: « – Узатып барам!» деп, телефон чалганынан: « – Кожоюнуңа жаман көрүнбөй жумушунду иште» деп, келтирбей койгом.

Бул эки жигиттин тырышчаактыгын, далалатын, дилгирлигин Азамат Алтай да баамдап жүрүп, ыраазы экен. Бир күнү экөө жөнүндө:

– Мен жашыраак кезде Нарынбек менен Ныязаалыдай дагы бир үч-төрт тың жигитим болгондо, «Манас» сөздүгүн түзүп коймок элем, – деген.

– Ошого далалатыңыз болду беле? – Мен кызыгып сурагам.

– Далалатым катуу болду. Бир кишинин колунан келбейт экен. Бул менин чоң арманым! – Азамат Алтай колунан келген иштердин канча бирин, жансактоонун айынан, бөлөктөр үчүн бүтүрдү экен?!

Азамат Алтайда дагы кандай арман бар, териштирип отурганыбыз адептүүлүккө деле жатпас. Чамабызга жараша баамдап, түшүнүп аларбыз. Же анда арман аз дейсиңби?! А киши кантип жашап, кандай ой жоруйт, жүрүм-туруму кандай, бешенесине кадалган армандуу күндөр менен адам чыдагыс оор шарттарга туруштук бере алдыбы, жокпу? – бере албаса, ушунча жыл бою жат жакта, айрыкча Америка сыяктуу өлкөдө күнү кечпес эле го, ушунчалык сөзгө илинген кадыр-баркка жетпес эле го. Аны да баамдап түшүнөөрбүз. Кыйынчылык анын адамкерчилигин, ыйманын мокото алганбы, жокпу? – бу да бизге кызыктыр, муну түшүнүшкө да баамыбыз жетет деген ойдомун.

Адамда Адам атынын сакталышы бирөөгө жакшылык кылуудан башталат. Азамат Алтай Ныязаалы келгени анын

камьын унутпай жүргөнүн билип, таң калдым, анткени, бизде бирөөнүн камьын ойлогон адам жок болуп бараткан сыяктуу. Бая Ныязаалы бир жумалык акысына 150 доллар алганын айтып сүйүнчүлөсөм, Азамат Алтай кубанган жок:

– 150 долларбы?! – деп каткырган. – Силер үчүн бул көп!..

– Эмне, азбы?

– Албетте, аз! Ныязаалыныкы жалданма жумуш. Ага аз төлөйт.

– Арызданбайбы!..

– Ким? Ныязаалыбы?! – деди Азамат Алтай күйүп-бышып.

– Антсе, өзүн кууп чыгат. Быяктын закону боюнча, жашырын келген чет өлкөлүк адам, ачык келсе деле, бир саат иштешке акысы жок. Паспорту каттоодо болсо, же эмигранттык каттоодон өтсө гана иштешке акысы бар. Ошондуктан мен Ныязаалыны эмигранттык каттоодон өткөрүп коюштун амалын ойлоп, бирөөнү арага салдым. Ал иш бүтсө, Ныязаалы ачык иштешке укук алат, акысын көп жедирбейт.

Машакаты оор, бюрократия менен чайналышып атып, анан же бүтүп, же бүтпөй турган бул иштин жыйынтыгы эмне болгону мага белгисиз, мен кетип калдым. Кеп анда деле эмес. Айтайын дегеним, колунан келген жакшылыгын, билгенин эч аябай башкаларга берип жашаган адам элдин барына бирдей жагабы, же жакпашы да мүмкүнбү? Кеп мына ушунда. Деги эле тың сүйлөп, тың жүргөн адамды, чындыкты бетке айтып, калыс жүргөн адамды көрө албастыктын тамыры неге терең болот болду экен? Азамат Алтай эл-жерден бирөө келиптир дегенди уккан сайын чапкылап жетип жүрүп, эңсеген кусалыгын жаза алды бекен өткөндө? Же жанына жолобой жердештеринин качканына ичи күйүп, кайсы биринен кагуу да жеп, тил уккан ызасына чыдабай бирөөгө жакшылык кылсам деген далалатынан айныган күндөрү да болду бекен? Андайын билбейм. Бирок ушуга анча-мынча жооп болоорлук иштердин

күбөсү болгон жайым бар. Үйдө отурсак, Лос-Анжелестен Полот деген кытайлык кыргыз жигит телефон чалды. Жөн эле ал-жай сурашкан сыпайыкерчилик телефон эмес, аспирантурасындагы кандайдыр бир ойку-кайкы жагдайлар, аны оңдоонун жол-жобосу, тартиби туурасында сөз жүргөнүсүдү. Ал жигит Азамат Алтай менен такай телефондошуп, кеңешин угушка муктаж экен. Азамат Алтай менин мында отурганымды айтып, экөөбүздү телефондон тааныштырды. Сүйлөштүк. Кийин Полот Бишкекке биздин Курултайга да келип кеткен. Азамат Алтайды кыргызга эле күйүп-бышабы десем, башка улуттардан деле аянбайт экен. Демек, ал жаратылышынан кайрымдуу адам болуш керек. Кыргызча үйрөнүп жүргөн вашингтондук Кетлин деген кыз Азамат Алтайдан сабак алганы келмек экен, Азамат Алтай ооруканага жатып калып, уятына чыдабай чый-пыйы чыгып кетти. «– Телефон чалдырып айттырып коюңуз, келип убара болбосун» десем, «– Ал азыр жолдо келатышы мүмкүн. Эгер келип калса, менин ордума сен сабак бере аласыңбы, тилчисиң го?» деп, мага кайрылды. «– Мен англисче билбейм. Ал кыргызча, же орусча билбесе, отурабыз да оозубузду тиктешип» десем, «– Сание жеңең бар, ошо таржыма кылып берет» деди. «– Мейли, окутуп көрөйүн» дедим мен. «– Окута аласың! Эми тынч оорусам болот» деп, Азамат Алтай каадасынча тамашалуу каткырып, кадыресе кубанды. Ошол Кетлинибиз кийин Кыргызстанга эки жолу келип, кыргыз аялдары жөнүндө кызык диссертация жазды, аз-аздан кыргызча сүйлөгөнгө көнүктү. Балким, бара-бара кыргызча жакшы үйрөнүп да кетээр, же чала бойдон калаар – анын жөнү башка. Маселе Америка кызынын дүйнөгө тааныла элек алакандай кыргызды эң алгачкылардан болуп изилдеп, урмат көрсөткөнүндө. Кетлиндин Кыргызстанга келүүгө көңүлү бар экенин укканда: «Эмне себептен бизге кызыктың, башынан изилдеп жүрдүң беле?» десем, «– Кыргызстанды мен Азамат Алтайга окшоштуруп гана билем.

Силер боорукер, чынчыл, ыймандуу эл болушунар керек» деген жадырап. Ушундай баага баарыбыз татыктуу болбосок да, бул сөз, албетте, кулагыма жакшы угулган эле. Дагы бир мисал. Кайсы бир күнү эртең менен Азамат Алтай мага кирди:

– Кыргыз тили качан мамлекеттик тил болду эле? Кечээ бир профессор сураганын... – Ал мага кайрылбай эле өзүнөн өзү сурагансып, бүшүркөп сүйлөдү. – 1990-жыл деп коюп, өзүм ишене бербей турам. Ошол туурабы? – Эми менден сурады.

– 89-жыл. Сентябрь, же октябрь болуш керек, Жогорку Советтин сессиясында бекигенин айтам...

– Ошондойбу? – Азамат Алтай өзү эстешке тырышкансып, бүшүркөгөнү дале жазылбай турду.

Мен ошол мамлекеттик тил боюнча комиссияда жайдын ысыгында бир ай бою катуу чырылдашкандардын бири болчумун. Сессияга бизди да, комиссия мүчөлөрүн дегеним, чакырымыш болушкан, сөз бербесе да, андыктан, жаңылбай эле айтып аткансыйм... Азамат Алтайдын күнөм санаганы таасир эттиби, мен да күдүксүнө баштадым.

– «Кыргызстан маданиятына» басканы эсимде, карайынчы... – Азамат Алтай бөлмөсүнө жетээр замат «Кыргызстан маданиятынын» таңгагын ачкан эле бетинен издегенин тапкан экен, мага кыйкырды:

– Бексултан, мен дал өзүн ачтым! – деп жаш баладай кубана. – Демек, бул жакшы жөрөлгө.

Анан профессорго телефон чалып, туурасын айтты.

– Бирөөго калпычы болгум келбейт, – деди Азамат Алтай трубканы коюп жатып. – Унутчаак болуп баратам. Мурда мындай эмес элем. Баары башымда сакталчу. Эми... Карылык өз энчисин алууда... Азыркы профессордун аты-жөнү Эдвард Олборт, Колумбия университетинде иштейт. Орто Азия элдеринин тилин изилдөө боюнча адис. Кийин түрк тилдериндеги чыгармалардын да библиографиясын түздүк. «Түздүк» деген

себебим, ошол эмгектердин бардыгына материалды мен чогултуп, мен топтодум.

«Колунан келген иштердин канчасын бөлөктөр үчүн бүтүрдү экен? А, балким, бүт өмүрүн башкалардын атагына зарп кылгандыр? Кудай кылса, кубарыңдын акысы барбы дегендей, тагдыр мажбурласа, көнбөскө аргасы канча!...» Ичимен ушуну ойлоп, тымызын зээним кейиди. Азамат Алтай аны сезген деле жоктур, сөзүн уланта берди:

– Алтымышынчы жылдардын башынан 15 жыл чамасы ушу эмгектердин үстүндө иштедик. Даанасын айтайын: 1961-, же 62-жылы профессор Олборт жолкире, жатакана, дагы башка каражатымды төлөп, Калифорниядагы Станфорт университетине үч жумага барып, Орто Азия элдеринин тилдери боюнча материал чогултуп келүүмдү өтүндү. Өз каражатыбызга Сание жеңенди да кошо алып, Калифорнияга жөнөп кеттим. Олборт өтүнгөн материалды бир жумада бүтүрдүк. Тез бүткөн себебибиз библиотеканын кызматкерин көндүрүп, жаткан мейманканабызга 50–60 тан китепти көтөрө барып, түнү да иштедик. Андагы биздин элдердин тилдериндеги китептер жалаң араб тамгасында жазылган. Сание арабча жакшы окуйт. Станфорт университети кийин Хуверт университети деп да аталды, себеби, 20-жылдары ач-жылаңач жаш Совет өкмөтүндөгү арып-ачкандарга жардам берүү иретинде Америкада ар кандай уюмдар, комитеттер түзүлүп, ошондой комитеттин бирин Хуверт башкарган. Жардам берген. Ошонусуна айрым совет адамдары ыраазычылыктанбы, же жокчулуктун азабынан тамак-аш, кийим-кечек керек болгондо, ордуна кооз буюмдарын, китептерге чейин кармата салышкан. Хуверт китептерди белек катары алып, Америкага жөнөтүп турган да кийин ошолордун баарын топтоп, Калифорнияда Станфорт университетин ачтырган. Хуверт АКШнын Вильсондон кийинки президенти. Станфорт университетиндеги материалды тейлеп алып, түрк тилдеринде китеп болуш

керек деген штаттардын баарын кыдырдым. Биринде болсо, биринде жок. Натыйжада профессор Олборт «Түрк тилдериндеги китептердин библиографиясы» деген 600 бетке жакын китеп чыгарды. Кийин «СССР калктарынын тилдериндеги китептер» деген да библиография чыгарды. Дагы бир окуяны эстеген сайын Азамат Алтайга ыраазы болом. Делегация Америкага жөнөөрдүн алдында Азамат Алтай менен телефон чалышсам, а киши айтты: «— Быяктын бир бай адамы силерге Нью-Йорктогу эң кымбат «Астория» деген отелден орун алып койгон, акысын өзү төлөп. Анда жатсаңар, эртеси эле президентинер Аскар баштап, жаман атка каласыңар. Итке минген кедей мамлекеттин төрөсү Нью-Йоркко келип, элдин акчасын чачты деп гезиттер чуу салат. Муну эскертип коюш милдетим, кандай иштеш өз эркинер. Тышкы иштер министринер Муратбекке да жакшылап айттым. Менимче, ал түшүндү». Муратбек Иманалиев Бириккен Улуттар Уюмунун Генеральдык ассамблеясына катышып, бизден мурда эле Нью-Йоркто болчу. Ал кыргыз делегациясын 91-жылдын 18-октябринде Кеннеди аэропортунда тосуп алды да буюмдарыбызды алгандан кийин түз эле СССРдин Бириккен Улуттар Уюмундагы Туруктуу өкүлчүлүгүнө барарыбызды айтты. Анан кайда токтоп, кайда жайгашаарыбыз туурасында акылдашты. Бул боюнча эки вариант бар деди ал. Биринчиси, Советтик миссиянын жатаканасы, ал алыс, бирок арзан. Экинчиси, Азамат Алтай телефондон эскерткен «Астория» мейманканасы. Анда мамлекетинин туусун кире беришке илдирип коюп, королдор, императорлор, айтор, байлыгы ылапшыган өлкөлөрдүн башчылары токтойт экен. Аскар Акаев бу күнү Подмосковьде Союздук Кенешмеге кол коюуга катышып, эртең келмек. Кокус, «Асторияга» орношуп калсак, президентибиздин урматына Кыргызстандын желеги илинүүгө тийиш. Андай «урмат», жаңы эле эркиндик алып аткан мамлекетибиздин туусун Америкада көтөрүү «сыймыгы»

бизди азгырып барып токтоду. «– Кайда жатканыбыз оң?» деп, тышкы иштер министрибиз Муратбек Иманалиевден, кийин Кытайдагы элчибиз, сурасак, «–Мамлекеттик делегациянын мүчөлөрүнө акыл үйрөтө албайм, бирок «Асторияга» барсаңар, чуу чыгышы мүмкүн» деди. Анда бир кишинин бир түнөгөнү 4500 доллар экенин укканда, «кокуй, кой! жетимге жөтөлдүн кереги не!» деп, арзан эле өз миссиябызга кеттик. Чамасы, «Комсомольская правда» гезити ошондон чала-була каңшаар угуп калып, «Акаев америкадан 240 миң доллар коротуп, кайта келди» деп, беш өрдөгүн жыйырма эсе аба жаарыта учуруп ийген болуу керек.

Делегациянын «Асторияга» жатпай кеткенин укканда, Азамат Алтай:

– Мунуңар жакшы! – деп, абдан ыраазы болду.

Эгерде ал чын эле кыргыз элинин душманы болсо, кыргызды жаман атты болсун деп ыктытып турса, мамлекеттик делегациянын жатаар жайына «кийлигишип», башы шишиппи? Антмек түгүл, «мейли, ит боло беришсин» деп, табасы канып, кыйтыйып туруп алат эле го.

Азамат Алтайдын далай сапатын көрдүм. Жаман жактары болсо болоор (ансыз адам кантип тирүү жүрсүн), бирок анысын издейин деп келген эмесмин. Кемчилик андыш кесибим да, ниетим да эмес. Эгер кемчилиги өзүнөн өзү оркоюп, жанды кашайтып туруп алса, аны жымсалдап, же жашырып коюш да максатымда жок. А деп Кеннеди аэропортунда кыргыз делегациясына жолукканда, « – Кыргызымдын Президенти ушинтип Америкага делегация баштап келет деген үмүтүм жок эле, Кудайым бар экен!» деп, сөзүн акырына жеткире айта албай эреркегенден мууну бошогонун көрдүм. Анда азыр эмес, 1991-жыл, Америкага биринчи каттаган учурубуз болчу. Ошондо адашып жүрүп, Азамат Алтайдын үйүн түн ортосунан кийин араң таап келгенимде, күлкүсү тыйылбай жаш балача

кубанганын да көрдүм. Ата-бабасынын дилин, эл-жеринин элесин эсине салган ыр-күүлөрдү угуп ыйлаганын да көрдүм. Тамашачыл да, какшыкчыл да, ойчул да, оюнкараак да, оор басырык да, жашык да, кайраттуу да, ызакор да, көтөрүмдүү да кыялдарын көрдүм.

Алардыкына баргандын эртеси эле чай иче баштаганда, Сание жеңе экөөнүн меймандостугун гана эмес, «муну жейсиңби, муну жейсинби?» деп, улам бир тамакты алдыма жылдырып коюп, мээримди түшүп отурганына ичим элжиреген. Карасам, өздөрү ичпей-жебей, менин камым менен отургансышат.

Оңтойсуздана түштүм да:

– Өзүңөрчү? Мен эле кепшей беремби? – деп тамашаласам, Азамат Алтай:

– Биз чайды саат 8де ичебиз. Сен уктап жатсаң, биз ачка отурабызбы? – деди күлүп.

– Кечиресиздер... – Катуу уктап калып, буларды көп күтүрүп койгонума уялдым.

– Кечиримдүү, жаным. – Азамат Алтай менин абалымды түшүнө койду. – Адашып жүрүп, түндө кеч келип, кеч жатпайдыңбы. Сүйлөшкүм келип, саат үчтөн өткүчө сени уктатпай алып отурган күнөө менде.

– Экөөң эки жагыман тиктеп отурсаңар, кекиртектен өтпөй атпайбы. – Тигилердин мамилесине жараша мен да ээн-эркин тамашалаша бердим.

– Сание, алып келчи Бексултан өзү кетирген өрүк-мейизден...

Сание жеңе Азамат Алтайга өрүктүн кагынан төрт-бешти салып берди, өзүнө мейизден тарелкага салып алып, чай кашык менен кичинеден жеп, артынан карандай кайнак суу ууртап коюп, күлүмсүрөп, биздин сүйлөшкөнүбүздү карап отурду. А Азамат Алтай какты кайнак сууга чылап, маңызын кетирип жеп баштады.

– Ширесин сыгып таштасаңыз, эмнеси калат? – дедим.

– Каныбызда кант көп, андыктан, таттыга тыйын коротпойбуз десек да болот. – Азамат Алтайдын тамашакөйлүгү мени өгөйсүнүүдөн таптакыр бошотту. – Сание жеңең экөөбүз канча бир жылдан бери тамакка туз да коротпойбуз, кан басымыбыз өөдө.

Айтаарын айтып алып, өзү жыргап күлдү.

– Бизде буларды жүрөккө, кан басымына дары деп жейт, – дедим мен эч тамашасыз.

– Ошондойбу? – Азамат Алтай менин көңүлүмдү уладыбы, какшыктадыбы, же ырас эле ишендиби, жарпы жазыла жадырап турду. – Уктуңбу, Сание, бу биздин тамак тура!..

Ошондо оюма кетти эле: «Туз буйруп, жеңе экөө элге барса, тамакты мүнөздөп ичкен немелерди адатыбызча шыкап, кыйнай берип, оорутуп тынаар бекенбиз?» деп...

Чайдан кийин Азамат Алтай «чарбасын» көрсөттү. Көп күндүк мейманына минтип чарба тааныштыруу биздин элдин салтындагы жышаан: мейман басып-тураар жайын, чегин таанып алып, канча жүрсө да жатыркабай өздөй жүрсүн деген ниетте ошенткен болуу керек. Ал салтты азыр көбүбүз унутуп да, этибар албай да калганбыз. Азамат Алтай эл-жерден кеткенине жарым кылым ашса да, мүмкүн, жакшы салтты эсинен чыгарбай жөрөлгөсүн жасап жаткандыр. Элсизде калган адамга эл-жердин топурагы алтын, салты кубат. А, балким, тим эле көрсөткөндүр. Эмнеси болсо да, барган үйдүн эшик-төрүн гана эмес, короо-жайын кошо көрүп алсаң, коомайсынбай каласың. Ир алды мен түнөгөн бөлмөдөгү архив-папкаларынын жайгашуу тартиби, аларды кандайча жыйнаганын түшүндүрдү. Анан Сание жеңенин бөлмөсүн сыртынан көрсөтүп коюп, өзү жаткан бөлмөнүн балконуна алып чыкты. Андан төрт-беш түп шабдаалы тигилген, чөбү тукабадай тептегиз, таптаза кичинекей багына тепкич менен түштүк. Бактын аягындагы гаражда жеңил машине туруптур.

– Гезиттериңерде жазылган менин үч-төрт автомобилдин бири ушу болушу керек. Гараж меники, а ичиндеги автомобиль пенсиядагы балдызым Нажиеники. Менин автомобилим сенин бөлмөңдүн астындагы гаражда турат. Нажие биздин үйдүн биринчи кабатын, Али деген кайним, ал дагы пенсияда, аялы София, уул-кызы төртөө үчүнчү кабатын ээлеп турушат. Сание жеңең экөөбүзгө экинчи кабаты жетет. Алинин уулу Энвер, анын да автомобили бар, бирок коерго гаражы болбогондуктан көчөгө түнөтөт, аны да мага ыйгарган болууңар керек. – Азамат Алтай маашырлана күлдү. Кайра келатып да сөзүн уланта жүрдү. – Сание жеңеңе үйлөнгөн алгачкы жылдары, силер «квартира» дейсиңер го, ошондо турдук. Анан өз үйүбүздү күтүүнү чечтик. Сание жеңең татар кызы, бышык да, камбыл, Саниенин өжөрлүгү менен бүткөн үй бул, ссудага. Жеңең кыргыз кызы болгондо, үй салынмак эмес, кенебей жүрө бермекпиз. – Өз сырыбыз өзүбүзгө маалим да, Азамат Алтай жырғап күлдү. Анан түшүндүрө өттү. – Сание жеңең уралдык татарлардан. 20-жылдары Кытайга кетишкен. Аякта аталары өлүп, жетим калган үч кыз, уулу Али, энелери болуп, Японияга көчөт. Андан Түркияга келип туруп калышат. Истамбулда булардын бир эжеси бар, калгандары мында экенин түшүндүң. Биз кеч үйлөнгөндүктөнбү, кыркыбызда баш кошконбуз, же башка бир мандемибиз болгонбу, Сание экөөбүзгө кудай бала бербеди. Алинин уулу менен кызын өз балдарымдай асырап чоңойтtum, акыбетим текке кеткен жок деп ойлойм, эстүү адамдардан болушту. Кудайдын ошонусуна да шүгүр... – Билгизбейин десе да өкүнүч, арман тургансыды сөзүндө. – Жакшы балдар...

– Сание жеңе менен кандайча баш коштуңар эле? – дедим мен.

– 1958-жылы Меккеге барып келатып, Истамбулда досторума кайрылдым. Аякта түрк, казак, татар, дагы башка досторум көп эле. Сыйлашты. Сыйлаштык. Алар мени ортого ала

башташты: «үйлөн, картайып баратасың» дешип. «Ылайыктуу аял жолукпады» деп тамашаласам, биринин күйөөгө бере албай жүргөн балдызы, биринин карындашы, дагы биринин дагы бирдемеси дегендей, кара далы кыздары даяр окшобойбу, «биз сага катын таап беребиз» дешип, чындап эле кыздарды көрсөтө башташты. Үч-төрт күн он бештей аял тандатышты...

– Сиз кыздарды чубатуудан өткөргөн жомоктогу хандын эрке уулундай эле болгон экенсиз анда, – деп тамашаладым.

– Ооба, ошондой эле болду. – Азамат Алтай көңүлдүү күлүп койду. Аңгыча тепкич менен кайра көтөрүлүп, Азамат Алтай өзү жаткан бөлмөгө кирип калган элек.

– Муну кийин айтып берейин, эсиме салып коерсуң, – деди.

Бул бөлмөдө да мен түнөгөн бөлмөдөгүдөй машинкасы бар экен, китеп текчелери, дене-бойду чыйралтчу тренажы турат бурчта. Столдун четинде «Ыйык инжил китеби» деген көгүлтүр татынакай китеп жатыптыр, алып бетин ачсам, «Библиянын» «Жакынкы осуят» («Новый завет») бөлүмүнүн кыргызча котормосу экен. 1991-жылы, демек, жакында эле Стокгольмдагы Библияны которуу институтунда басылып чыгыптыр. «Библияны» мен биринчи ирет 1961-жылы Москвада окуп жүргөнүмдө, колума алып, ошондон бери такай окуп коюп келатам. Албетте, анда аны ачык окуш кайда! Жашырып окупубуз. Мындайды өз тилибизде көрөм деп, үч уктасак түшүбүзгө кириппи! Эми өз көзүмө өзүм ишенбей:

– Ой, аба! Кыргызча го бу?! – деп жиберипмин.

– Иэ, жаным, кыргызча, – деди Азамат Алтай токтоо.

– Ким которгон?!

– Мен которгом. Төлөмүш агандын да анча-мынча тиешеси болгон. (Мюнхендик жердешибиз Төлөмүш Жакып уулу Кыргызстанга келип кеткенден кийин кайтыш болуп калды, ыйманы жолдош болсун дегенден башка эмнени айтабыз андай мусаапырчылыкта өмүрү өткөн адамдын арбагына... – Б. Ж.) –

Азамат Алтай китепти ээги менен акырын көрсөтүп койду. – Муну мага жибериптир.

– Ооба, жазылып турат...

– Мындан мурда «Евангелиенин» төртөө тең өз-өзүнчө төрт китеп болуп, «Жакшы кабар» деген ат менен чыккан. Алар да үйдө – деп, мен жаткан бөлмөдөн үчөөн таап берди. – Бири кайсы бир жерде, аны да көрөсүн.

«Евангелие» деген грек сөзү. Орусча «Добрая вестъ» болсо, кыргызча «Жакшы кабар» делгени туура. Маанисине да ылайык. Үч китептин ар бири катуу муңаба менен тышталып, кыргызга тиешеси бар түстүү фотосүрөттөр түшүрүлүптүр.

1973-жылы Азамат Алтайды Парижге чакыртып, «Библияны» которто башташкан экен. Он беш жылча өмүрү кетиптир ага. Дин китеби ыйык, андыктан, ыйыктыктын ырасмисин сактап, келишим боюнча да, котормочунун аты жазылбайт, калем акыны да котормо кайталанып басылган сайын кайра-кайра албай, а дегенде гана бир алуу парс болуптур. Басып чыгаруучунун аты да, дегип эле эч бир пенденин аты дин китебинде жазылбоого тийиш. Антпегенде Ал, өзүбүздүн «Куран» китебибиз да кудайдын сөзү болуудан калат. Башка тилдерге которулууда «Библия» дүйнөдө биринчи орунда турат. Эки миң тилге чукулдап барыптыр, болжолдоп айтканда, он күндө бир жаңы котормо кошулаарын билебиз. Азыркы учурда жер жүзүндөгү элдердин эки проценти гана «Библияны» өз тилдерине которуп үлгүрө элек. Ушул процентке илээштирбей кыргыз тилинин кадырын Азамат Алтайдын котормосу көтөрүп калары шексиз. Бул чоң эмгекти көргөндө өзүмөн өзүм жетине албай кубанып турганымдын жөнү да ушунда.

– Парижге сизди ким чакыртты эле? – дедим.

– Басып чыгаруучу. «Сенден башка кыргыз таба албадым. «Библияны» которуп бер» деди. Анын аты-жөнү Арапович Борис, улуту жагынан югослав. Аны менен жазышкан каттарымды менин архивимен табасың.

Ооба. Азамат Алтайдын архивин карап отуруп, Борис Арапович жана Араповичтин аялы менен жазышкан каттарын көрдүм. «Библияны» которуп атканда, иштин жүрүшү, калемакы туурасындагы каттар алар. Демек, Азамат Алтайдын эмгегинин далили. Ошого карабастан анын котормосун энчилеп ала койгондор болду. Андай «авторсунган» плагиатты да, «Библиянын» ыйыктыгынан коркпой-үркпөй, «Ыйык инжил китебин» көп нускада бастырып, акысы өтүп кеткенсип, кымбат сатып, орто жерден бармагын майга батырган шылуундар да чыкканын кулагыбыз чалган эле. Бир мисал айтайын. «Ыйык инжил китебин» таластык бир немис адамы, дагы бир кыргыз экөөлөп, которгон имиш. Немистин айтымында, котормонун кол жазмасын улам четинен бүткөн сайын глава-глава кылып, Прибалтикага жеткирип, андан ары деңиз аркылуу Швецияга жашырын жөнөтүп турган имиш. Болуптур, Таластан Прибалтикага кайта-кайта катташ, каттаган адамдын жолуна кеткен каражат «опоңой» эле бир оюнчук болгондур анда деп коелу. Бирок идеологиялык жашырын кол жазманы бир жолу эмес, он жолу да эмес, толгон жолу советтик чек арачылардын байкабай калышы чындыкка түк окшобойт. «Котормочу» а дегенде ушу сыяктуу жагдайларды ойлоп алып, анан калпты ышкыртса болмок.

«Евангелиенин» кыргызчасын колума кармалап турганга жетине албай Азамат Алтайды мактап жиберген окшойм, а киши жактырбай дароо тыя сүйлөдү:

– Мени азыр көп мактап жазып жатасыңар! Даңазалаштан да тартынбапсыңар! Жетимиш жыл бою калп айтып көнгөн адатыңар оңой менен калбайт окшобойбу. Менин бир автомобилмди үчөө деп жазды гезиттеринер. Пенсиямды айына төрт миң доллар деп жазышты. Согушка чейин мени райком комсомолдун биринчи катчысы болгон деген калпты жазышты. Мен эч качан биринчи катчы болгон эмесмин, Тоң

райком комсомолунда пионер бөлүмүнүн гана башчысы болуп иштегем. Ошол иштен аскерге кеткем. Силерде жазылгандай согуш башталганда эмес, согушка чейин, 1940-жылы сентябрде аскерге чакырып, Каунас шаарына алпарышкан. Мени Истамбул университетин бүткөн деп да беш өрдөктү учурушту. Мен университет бүтпөдүм. Анкара университетинде гана үч семестр окудум болгону. Сен экөөбүздүн каттарыбыз жарыялангандан кийин силерде дагы бир жаман адат таап алышты. Баспай турган каттарды деле басып атышат. Атүгүл, Тондун «Эмгекчили» да басты – деп, абдан кейиди. – Ал жөн эле ал-жай сураган кат болчу.

– А биздин каттардын жарыяланышын кандай дейсиз? Доо-нуз жокпу? – дедим мен.

– Доом болсо, унчукпай калчулардан эмесмин, айтмакмын. Каттарыбыздын жарыяланганын жаратам. – Азамат Алтай көргөнүн көргөндөй, оюндагысын оюндагыдай түз сүйлөгөн шыдыр киши экен. – Бирок, Бексултан, сен да анда калп айткансың, – деди.

– Кандайча? – Мен сестене түштүм.

– Биринчиден, сен менден «уруксаат албай каттарды жарыяладың» деп жазганың жалган. Сен мага телефон жибербединби, «каттарыбызды Жалилдин гезити сураганынан берип койдум, каршылыгыңыз жокпу?» деп. Мен «жарыяланышына каршы эмесмин, гезитти салып жибер» дедим эле го. Демек, менден «уруксаат албай бастым» дегенин жалган.

– Анын эч жалгандыгы жок. – Мен териге түштүм. – Сиз менен телефондошконго чейин каттарды редакцияга өткөрүп ийгем да. Анда сизден жазуу жүзүндө уруксаат албаганымды айткам – десем, Азамат Алтай жактырган жок:

– Адамдын сөзү айтканы менен жазганында ар башка болбошу керек. Оозеки макулдашасыңарбы, кагаз жүзүндөбү, айырмасы кайсы?!.

Ак сөз. Адамга караганда, кагазга көбүрөөк «ишенүү» бизде адатка айланган. Бүгүн убадасын катуу берип, тилкат жаздырып албасаң, эртеси жанын жеп, танып чыкчулар иттин кара капталынан. Адамдын баркы, сөздүн кадыры ата-бабанын илгерки салтындай бийик бааланбай куучирен фарисейлер доорунда бокко арзыбай калган. Азамат Алтай «адамдын сөзү айтканы менен жазганында ар башка болбошу керек. Оозеки макулдашасыңбы, кагаз жүзүндөбү, айырмасы кайсы» дегенде, мүмкүн, мени күнөөлөгөн деле эместир, бирок анын ушул айтканын өзүмө, өз жашообузга алдым. Кагазга айланып баратканыбызга учурунда көп туталанып, далай күңкүлдөбөдүк беле! Эч нерсе оңой албагандан, оңолбогондон ошентчибиз. Кагаздын кулу болуп калганыбыз чындык болчу. Андай чындыкты айтып койгон кишини «душмансынтып», бакырып чыкмай да чындык болчу. Ар ким «туш келди» ойлонбой, элдин баарын, калыпка куюп койгондой, окшош ойлонтуп, окшош түшүнүктө жүрүүсүн талап кылышчу. Бирөөнү жакшыласак, анын жаман жагы болбоого тийиш деген түшүнүк көңүлүбүзгө кыт куйгандай орношу керек эле. Ошондуктан А.Стамов жазгандай «жылдыздарга чаң жукпайт» деген кооз сөзгө ойлонбостон ооз толтурабыз. Илим жагынан алганда да, жылдыз түгүл Күндүн да тегереги бүтүндөй чаң. Ал эми адам эч кынтыксыз жылдызга тете десек, кемчиликсиз пендени ким жаратыптыр! Бирөөгө сөз тийгизбей көкөлөтүп жашоонун кесепети – «культ личности» жаратаарын турмуш далилдесе деле түшүнүктү жибиткибиз келбеген дартыбыз оор.

– Экинчи калпым кайсы? – дедим мен. Эмне балээни угар экем деп, кооптонуп турдум. Бирок канчалык ачуу болсо да, баарын угушка даяр элем.

– Экинчиси... профессор Бензинг менен профессор Беннигсен деген эки башка кишини сен бир киши кылып койгонсун, – деди Азамат Алтай.

– Чамасы, бул менин күнөөм болуш керек, аба. Машичкеге өзүм бастым эле, сиздин каттарды көчүрүп атканда, абайлабай калгам го... – дегенимче болбой, Азамат Алтай:

– Андайды «абайлабай калыш» жарабайт, жаным! – деп жиберди.

Мен тамашага буруп, жымсалдагым келди да:

– Оо, аба, бизде андайлар боло берет, кейибениз, кийин ондоп коебуз – десем, Азамат Алтай аң-таң боло:

– «Боло берет» дегениң кандай, ушинтип айткандан уялбайсыңбы?! – деди.

Менин өзүбүздү какшыктаганым, ойноп болсо да оюмдагыны айтканым Азамат Алтайга жете бербегенине онтойсузданганымдан, ого бетер күчөтө сүйлөдүм:

– Бу чупука! Эки кишини бир киши деп коюш да кеппи! Кааласак, акты кара деп, караны ак деп деле жаза бербиз.

Какшыктуу «тамашанын» төркүнүн Азамат Алтай эми түшүнгөнсүдү, бирок түшүнсө да, каадасынча көңүлдүү каткырбай, кейип:

– Избилем, жаным. Силерде антип коюш оңой – деп, баш чайкады. – Китептеринерди да, гезиттеринерди да ката көп чыгарасыңар. Аларды балдар окуйт, тарбия алат деп ойлобосоңор керек...

– Аба, сиз окууну качан, кандайча баштагансыз? – Сөздүн ыгы келе калгандыктан Азамат Алтайга өмүрүн айттырып алууну көздөдүм.

Айтабы, айтпайбы, ал анын өз эрки дечи, бирок угуу максатым. Толук айтабы, же үстүртөн жоруптап кутулабы? Кайта-кайта суратпай, өзү эле бир айтып берүүсүн кааладым ичимен. Улам такып отургандын эмнеси кызык! Кудай жалгап, Азамат Алтай адамды карабай туруп көргөн, сөздү айтып бүтө элегинде – түшүнгөн кыраакы киши экен, оюмдагыны билип тургандай шашпастан бала чагын баштады.

* * *

1920-жылы Тондун Корумду кыштоосунда арпа орулуп бүткөн кеч күздө Кожомберди аттуу жигиттин келинчеги уул төрөйт. Атын асан чакырып, айылдагы карыя Кудайберген коет.

Бешинчи класска чейин Кудайберген Корумдуда окуйт. Учурунда ал мектепти белгилүү «Манас» изилдөөчү Мифтахов ачыптыр. Жеке эле ал эмес Тондун Туура-Суусунда Ишеналы Арабаев да мектеп ачкан. Кудайберген 6 –7- классты райондун борбору Калсөпкө, азыркы Бөкөнбаев кыштагында Тенти эже менен бирге окуптур.

Тенти сабагынан өтө тың, сулуулугу жагынан чанда жаралган эстүү кыз эле. Эркекче кийинип жүргөндүктөн аны «Тенти байке» дешчү. Чүкөнү кыйын атчу, балдардын баарын утуп алчу. – Кыргыз эл акыны маркум Жунушбаева – Адышева эжебизди Азамат Алтай ушундайча эскерди. — Ушу кыргыздын мыкты бир кызына «Кыргыз энциклопедиясынан» орун бербегениңерге ичим ачынат...

Кудайберген бир үйдө жалаң кыздардын ортосундагы жалгыз уул. Туну. Өзүнөн кийинки беш карындашы жети-сегиз жылдын ичинде биринин артынан бири удаа-удуа өлүп отуруп, кыздардын баары түгөнгөндө, 1930-жылы Каргадай деген карындашы төрөлөт. Буйрук экен, 1994-жылы жазында, агасы менен ана көрүшөбүз-мына көрүшөрбүз дешип, ак эткенден так этип, энсешип турганда, рактан кайтыш болуп калды, көздөн учкан агасын катуу өксүттү. Өксүгөнүн мен телефондон сезип, эмне дешти билбей кысталсам. «– Кудайдын бу жазганын да көтөрбөскө чарам канча!» деп, буулуга өзүн өзү соороткон. Каргадайдан бир жаш кичүү Гүлшарасын төрөгөндөн кийин тыңый албай жатып, 1932-жылы энеси кайтыш болот. Кудайберген эки карындашы менен жетим, атасы Кожомберди

жесир калат. 1935 – 36-окуу жылы болсо керек, Сагынтаев деген мугалими Кудайберген курактуу алты баланы жөө ээрчитип барып, Түптөгү «Монастр» аталган зооветтехникумга өткөзөт. Кезинде андан Жусуп Турусбеков, Мукай Элебаев, Касымаалы Жантөшевдер окуган. Кудайберген а дегенде даярдоо курсунда окуп, анан 1-курска көчөт. Степендия берчү экен: «5»ке окугандарга – 93 сом, «4»кө 83, «3»кө – 63, «2»ге 53, «эң жаманга» – 43 сом. Степендиянын 40 сомун жатакана, аны-мунуга кармаган. Кудайберген «бешке» окуп, степендиясынын анча-мынчасын атасына салып турган. Экинчи курста сабактын баары орусчага өтөт. Кыргыз тили жана адабиятын окуткан Бейше Турусбаев деген мугалимден башкасы бүт орустар. Караголдон, Покровкадан келген орус балдар кыргызча билет, ошолор кээде түшүндүргөн болуп берсе жакшы, антпесе, кыргыз балдар сабактан катуу кыйналат. Анан калса, Сагынтаев да «эл душманы» катары камалып, атылып кетиптир деген кабары кийин угулат. Бир чети, орусча түшүнбөй чүнчүсө, экинчи чети, жакшы көргөн мугалимин жоктоп, өгөйсүнгөндөн атасы менен эки карындашына кусачылыгы ого бетер күчөп, Кудайберген айлына качат. Түптүн пристанына жөө жетип, Балыкчыга пароходго түшөт. Андан Тоңго кетет. Ошо кезде Токмокто пионер бөлүмүн башкаруучулардын Кыргызстан боюнча алты айлык комсомол курсу ачылат. Кудайбергенди ошол курска жөнөтүшөт. Курсту бүтүрүп келген соң, Тоң райком комсомолунда пионер бөлүмүн башкарат. Райком комсомол Райкомпартия менен бир имаратта турчу экен. Кудайбергендин колу сулуу болгондуктан аны Райкомпартиянын жашырын документтерин жазган техкатчылыкка да алышат. Жашырын бөлмөнүн темир каалгасын партиянын биринчи секретары гана ачып-жапчу дейт. Дувал гезитке Кудайберген макала, фельетондор жазып турган. Белгилүү фельетончу Сабыр Калканов да журналисттик кесибин Кудайберген менен бирге Тондун дувал гезитинен баштаптыр.

Маркум Сабыр аба Азамат Алтайдын эл-жерге келээрин угуп, 1994-жылы күттү. А жылы келбей калганда 1995-жылы курбусу менен көрүшөрүнөн шек санабай катуу дегдеди эле, жазмышка арга жок тура, көрүшпөй калды. Азамат Алтайдын келээрине он чакты күн жетпей лифтте жүрөгү токтоду. Азамат Алтайдын 1994-жылы келбей калган жагдайын кийин айтмакмын.

Кудайберген 1940-жылы аскерге алынат.

– Анда сентябрь айы. Эл ызы-чуу, ыйлап узаткан. Горький деген машинеге түшкөнбүз, анан Тондун пристанынан пароходго салган. Балыкчыдан Бишкекке эмне унаа менен жеткенибиз эсимде жок. Он жети- жыйырма күндүн аралыгында Литванын Каунас шаарына келгенибиз эсимде. Каунаста турганыбызда 1941-жылы согуш башталды... – Азамат Алтай ушуну айтканда, анын тагдырындагы кескин өзгөрүш согуштан башталганын өзү кандайча баалайт болду экен деген суроо оюма кетти. Туткун азабы, кезиндеги оор жокчулук, кордук экени белгилүү дечи, бирок ал өтгү-кетти, кеп эми башкада: кийинки, же бүгүнкү тагдырына Азамат Алтай ыраазыбы, жокпу? Ар нерсенин бүтөөр, же сыры ачылаар учуру болот деген кеп бар эмеспи элде. Ошондуктан жообун билишке шашылгым келген жок. Айтылса айтылаар, айтылбаса, табышмак бойдон кала берээр?.. Ал Азамат Алтайдын өз эркине, өз каалоосуна жараша болчу жумуш...

Азамат Алтай согушка 1941-жылы кеткен деп да жазгандар болду бизде. Анын туура эмес экенин өз оозунан уктук. Согушка чейин да, 1939чу жана 1940-жылдары аскерге алынган кыргыздар болгонун элге элес алдырбай келгендиктен алигидей билбей туруп билгендей жазгандар болгон чыгаар? Ал жылдар жөнүндө чындык толук айтылбай жашырылып келсе, албетте, жаңылыш жазып коюш кыйынбы?! Айрыкча 1940-жылдын чын-бышыгын эмгиче билбейбиз. Кимиси туура,

кимиси калп – биз үчүн табышмак. Бала болуп, башыбызга жүн чыгып, мектепке киргени прибалтикалык үч республика 1940-жылы «өз ыктыярлары менен СССРге кошулган» дегенди гана билчүбүз. Ушуну гана угуп, ушуну гана окучубуз. Ал эми кыргызга окшогон орус эмес, «башка», «майда» улуттардан аскер чогултуп, атайы Прибалтикага жеткирилгенин элге угуза айтылганы эсимде жок. Болуптур, ал го ал болсун. Баарынан да, «өз ыктыярлары менен кошулган» Латвия, Литва, Эстонияга Кызыл Армиянын куралдуу күчтөрү киргизилгендиги жөнүндө ооз ачылчу эмес эле го. Ал куралдуу күчтөрдө көбүнесе алиги «башка» улуттар болгонун кулагыбызга кум куюп алгансып, укбаптырбыз да. Угузушбаптыр. Көрсө, анын сыры бар тура. «Өз ыктыярлары менен кошулган» алиги жергиликтүү калк, кокус, жаңы бийликке кыр көрсөтүп ыргыштаса, сазайын «башкаларга» окутуп, окко «башкаларды» тосо бериш керек болгон тура. Имперский саясаттын илдетти ошондой болгонун биз кийин гана түшүндүк. Кудайберген мына ошол саясаттын капшабында 1940-жылы, прибалтикалыктар «өз ыктыяры менен кошулган» жылы, Каунауска туш келгени бекер эмес экен да. Демек, аларды аякка жазалоочу күч катары топтогон. Андыктан Прибалтикадагы Кызыл Армия бөлүктөрүн элге билдирип кажети не?!

39- жана 40-жылдары аскерге алынгандар чек арада жайгашкандыктан 1941-жылдын каргашалуу 22-июнунун таңындагы фашисттердин капыстан соккон соккусу алардын көзүн ачырбай түбөлүккө бомбу болуп жааган кыямат-кайым, денелерине ок болуп кадалган мүшкүлдүү кымгууттук алардын баарын болбосо да, көбүн дарексиз жоготту. Бийликтегилерге, балким, ошо да керек болгондур, анткени, жазалоочу өз күчтөр көмүскө жер житсе жаманбы?! Согуш башталганда батыш чек арадан аскерлерибизден аман-эсен элге кайткандар өтө аз. Көбү кабарсыз жоголду. Кудайберген сыяктуу туткунга кеткендерди

да кийин-кийин гана уктук. Туткунга түшкөндөр Совет бийлиги тарабынан «чыккынчы» деп жарыяланды.

Согуш сөзүнө өтөөрдөн мурда баятан айтылбай калган, же чала айтылганды толуктай барышты туура көрүп, маегибизди артка бурдум:

– Аба, аял алганыңызды эстетип кой дедиңиз эле... – десем, Азамат Алтай тамашалай:

– Катын тандашка келдик беле? – деп каткырды жыргап.

– Ооба, он беш катын чубатып, бирин да жактырбаганыңызды айткансыз. – Мен да тамашаладым.

Деги эле биздин маегибизде тамаша, тамашалашуу көп болду.

– Ии, сен да «катын» дейсиңби? Антишти силер одоно көрөсүнөр, билем аныңарды. – Азамат Алтай өзүнчө жылмайып алды. – О заман Аскар Акаев Совет миссиясыяда ООНдун дипломаттары үчүн банкет уюштурганда, Майрам келинимдин көзүнчө «катын» деген сөздү айтып коем деп, жеме уктум. – Азамат Алтай дагы каткырды жыргап. – «Аба, деди Майрам, бизде антип айтпайт, «аял» дейт деп. Менимче, эстүү келин. – Анан кайрадан тамашалап сүйлөдү. – Ошондон кийин «катын» дешти унутуп, «аял» дешке өтсөм деп жүрдүм эле, үйрөнгөн адаттан кутула албаганымды айтпайсыңбы.

– Тобо, 70 жыл үйрөнгөнүнөн кутула албаган биз эле го десе, кудай жалгап, силер деле жүргөн турбайсыңарбы, америкалыктар... – десем, Азамат Алтай тамашаны түшүнбөгөн кишиче күлбөй мени бир карап алды да:

– Иэ, жаным, америкалыктар деле адам да. Быяктын да өзүнө жетээрлик тетири жактары бар... – деди олуттуу. – Докторум «чубатуудан өткөргөн» он-он беш кыздын, албетте, бирине мен жакпадым, бирлерин мен жактырбадым. Натыйжада Нью-Йоркко дале бойдок кете турган болдум...

Үйлөнүү жөнүндө Кудайберген Стамбулдагы «кыз чубатууга» чейин эле ойлонуп жүргөн болуу керек. Жашы

кырка таяп калган куракта ким эле өз алдынча түндүк көтөрүп, түтүн булатууну көздөбөсүн!

– Чет элде калып, кыргыз, же казак кызын табыш мүмкүн эмес эле. – Азамат Алтай жаш кездеги кусалуу жүрөк сырларын акырын ача баштачудай туюлду. – Эч кур дегенде, бир мусулман кызына үйлөнсөм деген максатта, башкаларга ниетимди бурбадым. Албетте, байланышканым бар, ал турган нерсе, табияттын талабы. Анын үстүнө, алардын ичинде да көңүлүндү тапкан кишичиликтүүсү жолугуп калышы мүмкүн. Радиодо иштеп калган кезим, орусча билген бир немис кыз менен, аты да Ольга, ресторанга кирдик. Анда таптаза фашисттер отурган. Ары өтүп барып, орун ээледим. Кыз артыман ыйлап келди: «Немисче түшүнбөгөнүң жакшы, тигилер таза кандуу арий кызыбыз жаман монголду кайдан таап алган деп, угуза эле мазакташты» деп. «Ыйлаба, дедим мен, мындайга ыйлаштын кереги жок, сен өзүңдүн таза кандууларыңа кет, мен өзүмдүн таза эмес кандууларымды таап алармын» дедим да, ошону менен биз ажыраштык. Кийин 1958-жылы, айттым го, Меккеден келатып, ир алды Истамбулга эмес, Анкарага кайрылдым. Досторум «катын ал» дебесе деле, максатым үйлөнүү болчу. – Анан Азамат Алтай менин «сүйүүсүз эле үйлөнө беришке даяр белеңиз?» десемби деп, обдулуп калганымды түшүнө койгонсуп, өзү эле айта салды. – Сүйүү качан келет деп, күтүшкө убакыт калбай баратканда, сүйүү ойго келбейт, үйлөнүшкө гана шашасың. Анкарада бир черкес кызын көрсөтүштү. Жактырдым. Бирок атасы «каапырлар өлкөсүндө жашаган немеге кызымды бербейм» деп кашайды.

Ошондон кийин Истамбулга келип, Алим Алмат деген казак боордошунун үйүндө жатып, кыздардын алигидей «чубатуусунда» болот.

– Алим Алмат менен Парижде Мустафа Чокайдын үйүндө таанышканбыз. Көп кыздын ичинде ал мени өз балдызына да

үйлөнткүсү келди. Бирок кайнатасы картайган бир татар экен, ал дагы «каапырлар өлкөсүнө кызым барбайт» деп койду. Кийин ошол кызы баары бир каапыр өлкөгө, Германиядан казак эр таап кетти. Чолпон деген татынакай кызы еврейге тийди. Тагдыр ушундай. Кыздарынын күйүтүнө чыдабай атасы өлүптүр деп эшиттим кийин. Эң соңунда: «Дагы бир кыз көрсөтөйүн» деди Алим. Мен дедим: «Кызыңа барбайм, көп болсо, бойдок өтөөрмүн» дедим. «Кызга барбасаң, кызды мында алып келебиз» деп, Алим эки кыз алып келди. «Жаныңа жанаша отурган кыз менен сүйлөш, мүмкүн, жактырышаарсыңар да, мүмкүн, үйлөнүшөөрсүңөр... Анан дагы «китепти ордуна койдубу?» деп сурасам, демек, «жактыбы?» дегеним – деп, Алим мага пароль үйрөттү... – Азамат Алтай жумшак күлдү. – Ошо «китеп» – Сание жеңең.

Мунусу мага абдан жакты. Экөөбүз тең күлдүк.

– Жанындагысы синдиси Нажие экен. Ал күнү кыздарды үйүнө жеткирип койдук. Эртеси энеси менен жездесинин алдынан өтүп, дагы эки күндөн кийин мечитте нике кыйдырдык. Мюнхенге учушум керек эле. Мюнхенге келсем, Кудайберген үч жума жоголду, Советтер Союзуна качыптыр деген сөз таркап кетиптир. – Азамат Алтай күлдү. – Оо тарапта кыз тандап жүргөнүм менен иштери барбы...

– Үч жумада эле аял тандап алсаңыз, үйлөнүп коюш оңой го силерде, – деп тамашаладым.

– Бюрократияны оңой көрсөң, анда айтканың чын. Бирок бюрократия ишинди оңой менен бүтүрбөйт. – Азамат Алтай тамаша сөзүмө тамашасыз жооп айтты. – Мюнхенде Мекке саякатым туурасында кичине репортаж берип, Америкага кеттим. Америкада Саниени никелешкен колуктум деп, чакыртуунун далалатында жүрдүм, бирок өтүнүчүм өтпөдү. Үйлөнүү өкмөт тарабынан да, дин тарабынан да кабыл болгондо гана эрди-катын делинип, чакырып алышка уруксаат. Сание

экөөбүзгө мусулманча нике кыйылган менен, мен Түркия гражданини болбогонумдан, өкмөт тарабы никелешүүнү уккусу да келбей койгон. Германиянын беш шаарында туристтерди никелештирет. Ошол шаарлардын биринде башыбызды ачып алаарбыз дегентилекте 59-жылдын июль айында Германияга жол тарттым. Түркиядан Сание да келди. Түркиянын Мюнхендеги баш консулуна кайрылдык. «Түркия гражданы болбогонуздан сизди түрк кызына үйлөнтө албайм» деген тетири жообун айтты. Франкфруттагы Түркиянын баш консулунан да ушуну уктук. Кельндеги Түркиянын баш консулу түбү түркмөн экен, туугансындыбы, кеп-сөзгө келген болуп: «Силерди үйлөнтөйүн, бирок Түркиянын Германиядагы баш элчисин аттап келгениңер үчүн эртең эле мени иштен айдайт» деди. «Сизди жазалатып коюп, багыбыз ачылбас, кереги жок» деп, ыраазычылыгыбызды айттык да, кете бердик. «Башка түшсө, байтал жорго» демекчи, Мюнхендеги Американын баш консулу эсиме түштү. Анын жөнү мындайча. О заман Нью-Йоркто бүтүндөй Азия элдерин жактырган бир элүүлөрдөгү аял чыгыш өлкөлөрүнөн келген студенттер үчүн шерине уюштурган, ага мени да чакырган. Ал аялга Меккеге барарымды, кайтып келатып, Мюнхенге кайрылаарымды кеп салсам: «Мюнхендеги Американын баш консулу менин агам, кат алышпаганыма он жылча болду» деп өкүнгөн. «Кат жазып бериңиз, ала барып берейин» деп, катын апарып, консулга тапшырганымда, консул: «Сизге жардам керек болсо, уялбай кайрылыңыз» деген. Мен айткам: «Мага эч нерсенин кереги жок, карындашыңыздын гана катын алып келдим» деп. Эми аргабыз түгөнгөндө, Американын ошол консулуна кайрылууга туура келди. Аты Пейч эле. Визиткасын алды да Түркиянын Мюнхендеги баш консулуна «Ушул адамды үйлөнтүп коюшуңузду өтүнөм» деп жазды. Америкалыктарды кудайындай көргөн түркиялык консул визитканы окуур замат ордунан ыргып турду: «Ой! бу мистер Пейчтен экен! Силерди

дароо үйлөнтөбүз, эртең эки кепилинерди ээрчитип келгиле!» деп, тим эле үстүбүзгө үйрүлдү. Ошентип бир жыл бою бүтпөгөн бюрократиялуу үйлөнүүбүз бир заматта бүттү да калды. Америкага виза алыш үчүн Сание дагы үч ай күтүүгө тийиш эле. Арга канча, күттү. Мюнхендеги Виктор Вервицкий деген орус досумкунда жатып күттү. Виктордун болочок келинчеги он беште кезде, мен анда жыйырма жетиде болсом керек. Ооба. Таня менин кичүү карындашым Гүлшара менен жашташ, алардан мен он эки жаш улуумун. О заман америкалыктырдын кармагындагы скаут (пионер демекчи) лагеринде тамак куйчумун. Танянын агасы араба менен лагерге азык ташыйт. Экөөбүздүн мамилебиз жакшы болгондуктан «Танянын тамагына каралаша жүрсөң» деп өтүнгөн. Мен Таняга тамактан көбүрөөк куюп койчумун. Америкалыктар шоколад алып келип калса, баарына жетпейт, Таняга, анын жакын теңтуштарына шоколад катып берчүмүн. Таня анда Зотова болчу. Кийин Викторго турмушка чыкты. Ошо бойдон достугубуз сакталып калды. Европадан бүтүндөй материалдарды мага Таня жөнөтүп турат. Кийин Сание жеңең визасын алып, Америкага а деп келгенде, он жети долларлык ишке орношту. Экөөбүз бирдей тырышып иштеп, адам катарына кошулдук...

– Кызык экен, он жети доллардан баштап, кийин сизге мундай үч кабат үй салдырып берсе... – десем, Азамат Алтайга жага түштү:

– Аракет кылса, иштесе эле адам тирденет. Сание а дегенде болоор болбос ишке орношкону менен, анда проблема жок эле, анткени, Сание тил билет, иштей да билет, иштеп көнгөн. Америкада иштейм деген кишиге иш табылат. Аякта ишсиздик деген сөз жаңылыш, кайсы бир кежирлердин сөзү. Жалкоо болсоң, албетте, ишсизсиң. Ал эми иштегиси келгендер Америкада үч ишти иштейт... Мына, иним, биз ушундайча турмуш курганбыз...

Ошондон бери, кымындайында Уралдан кетип, жер кезип жүрүп, жүрө-жүрө түркиялык болуп калган татар кызына чет жерде калган бир кыргыз жигит баш кошуп, Америкада түндүк көтөргөндөрүнө отуз беш жылдан ашуун убакыт өтүптүр. Отуз беш жылдын ичинде бул жалганда нелер болуп, нелер өтпөдү экен! Экөөнүн жашоосунда ысык да, суук да, ачуу да, таттуу да күндөрү болгондур. Ансыз өмүр өтпөс. Бирок мен алардын үйүндө конуп-түнөп, аралашып жүрүп, бири бирин сыйлашкан жакшы мамилелерин гана көрдүм. Айрыкча Сание жеңе эринин ою менен болот экен. Азамат Алтай үчүн Сание жеңечелик эч ким күйбөс. Айтор, менин баамым ошондой. Азамат Алтайдын Америкада да, Европада да достору бар, сагынышса, же кеп-сөздөрү болсо, телефондошуп турат. Телефон аркылуу Азамат Алтайдан консультация сураган окумуштуулар бар экенине да күбөмүн. Бирок алардын эч кимиси Азамат Алтайга Сание жеңедей жакын боло албас? Деги эле Сание жеңе Азамат Алтайдан жазганып да, сыйлап да тургандай сезилди мага. Кайын-журту да ошондой өңдөнөт. Азамат Алтай эмне болсо да бетке айткан киши, мүмкүн, ошонусунан коркушаар?..

– Аба, – дедим мен. – Сание жеңе көзүнүздү эле карап тургансыйт... Өңгөлөрдөн эмес, өзүмдөн бир мисал эстейин. «Алтын аяк» деген пьесамда Макечал деген айтат: «Эрдикатындын ырыскысы урушканы менен жалынышканында» деп... анын сыңары, Сание жеңе менен үтүрөндөшүп дегендейби, кыжылдашкан учурунар болгонбу? Же америкалыктар маданиятыңардын «молдугунан» андайды билбейсиңерби?

Азамат Алтай күлүп:

– Эмне үчүн билбейбиз, билебиз, – деди. – Бирок Сание экөөбүз, мүмкүн, жашыбыз өөдөлөп калганда баш кошконубуздан да болуу керек, катуу айтышпадык. О бир жылдары силер тараптан келген бир кыргызга жолуктум. «Сание, дедим мен, ушунда бир көздөн учкан жердешим

келиптир, аты-жөнүн да билбейм, алса, белек сатып берсек кантет, же эч болбосо, ресторандан сыйлап коелу» десем, Сание тарыды: «Каяктагы бирөөгө доллар коротуп кажети не?!» деп. Мен, албетте, ачуум келди, бирок жаман айтканым жок. Жөн гана «Сание, дедим, көздөн учкан бир кыргыздан аяган долларды мен өлгөндө, көрүмө ала кетемби?!» десем, Сание, эстүү адам, түшүндү. Ошондон кийин долларды көп короттун, аз короттуң деген сөз оозунан чыкпайт.

Мунун кимге кызыгы бар дечүлөр болоор? Мүмкүн. Деги эле эч нерсеге кызыкпаган, эч кимди, эчтемени жактырбагандар деле болот бу турмушта. Азамат Алтай менен байбичесинин мамилеси мага кызыктай көрүндү. «Сүйүү качан келет деп күтүшкө убакыт калбай баратканда, сүйүү ойго келбейт, үйлөнүшкө гана шашасын» деген сөзүнөн уламбы, эки карыянын бирин бири сыйлап, кадырлап, аяп жашаган жашоосун көргөндө, көңүл оорутпаган жылуу-жумшак мамилелерине ичимен суроо койдум: эгер бул сүйүү болбосо, анда эмне? Же үй-бүлөчүлүктүн «сиз-биз» дешкен дипломатиясыбы? Же акылдан тана эңсешкенде гана сүйүү болобу? Деген менен ойлоно турган нерсе көп бу дүйнөдө.

Сүйүүсүз, бирок өмүр бою ажырашпай жашагандар бар. Бирин бири кадырлабай да, сыйлабай да, урушпай да, жалынышпай да жөн эле тирүүчүлүктө барына да кайыл, жогуна да кайыл, бир жатып, бир тургандарын сезсе сезип, сезбесе – жок, бирге өмүр сүрүп келаткандар азбы? Аларды кармаган эмне? Же араларындагы балдарды кыйбагандыкпы? Же бойдок калбагай элем деп, жалгыздыктын сүрүнөн корккондуктанбы? Же нике адебин бузбоонун ызаатыбы? Мүмкүн, тымызын ичтен быкшыган нак сүйүү ушундай болуп жүрбөсүн? Айтор, эрдикатындын, эркек менен ургаачынын мамилесине, жашоосуна сынтакмайбыз опоңой. Опоңой эле бөлөктөрдүн турмушун сыдыргыга салгандай баалай да, тил учунан быча да коймой

ит адатыбыз көп. Чын-чынында бирөөнүн турмушу анчалык опоной эместир, талкууга салган менен толгон токой чаташ сырын түшүнүү да мүмкүн эместир. Андыктан, ир алды өнгөнү коюп, өзүбүз кимбиз, өз жашообуз кандай? – Жооп таба билбесек да ушу суроону оюбузда тута жүрсөк, жаман болбос эле го дейм.

Кыскасы, Азамат Алтай менен Сание жеңенин бири бирин аяшканын жактырдым. Ушуга бир мисал айтаардын алдында, Азамат Алтайдын мага жазган убадасы эсиме түштү. Ал убадасында: «сен келсең, Американы өзүм кыдыртам» деген болчу. Эми мен үйүнө баргандын эртеси эле, түш болоюн деп калган, ал мага башкача кайрылды:

– Бексултан, – деди мага. – Азыр Али келет, менин автомобилем менен Нью-Йоркту кыдырат...

«Аныңыз ким» дегенсип тиктеп калсам:

– Али менин кайним, – деди. – Түндө силер кеч келип, үч үйүбүздүн конгуроосун бирдей шаңгыратканыңарда, чыга калып, уруша жаздаган ачуулуу неме. – Азамат Алтай кайнисинин көп сырын билет да, анын үстүнө, эл уктап атканда конгуроолорду үстөкө-босток басканыбыз зөөкүрчүлүккө да окшоп кеткендир, каткырып алды. – Мен ага «бас!» үйүнө кир да үнүңдү чыгарба! элимден келген коногумдун кайсы маалда, кантип келгени менен жумушуң болбосун!» деп, ачууланып койбогонумда, көрөт болчусуңар көргүлүктү андан. Силер менен Нажие балдызым кошо барат, ал жакшы адам. Сага кудагың болобу, не болот ал?

– Сизге балдыз болсо, мага кудагың эмес, кудача болот. А өзүңүз барбайсызбы? – Мага Азамат Алтай менен бирге жүрүш кызык эле.

– Үйдө болушум керек... – Азамат Алтай түшүнүксүз жооп берип койдү.

Көрсө, а киши ооруп атыптыр. Эртеси Сание жеңеден уктум:

– Кудайбергенди госпиталга жаткызбасак, өлүп калышы мүмкүн, – деди жеңе көзүн алайтып. Азамат Алтай телефондон сүйлөшкөнү өз бөлмөсүнө кетип, менден бөлүнөөр замат Сание жеңе мага ушинтип шыбырай салды.

– Оорусу эмне?! – Оюм уйгу-туйгу, санаам ар нерсеге кетти: ооруп жатып калса, мен эмне, эшек такалаймынбы?! Ушул ой ындынымды өчүрсө, жеңе эрин аяп, күйүп-бышканы ичими жылытты.

– Кан басымы көтөрүлүп, түшпөй жатат. Мээсине кан куюлуп кетеби деп корком. – Жеңе көзүмү карап, жалдырап турду.

– Көп болдубу минткени? – Жеңенин түрүн көрүп, мен да кооптоно баштадым.

– О заман силер Нью-Йоркко жаңы келгенде, миссияңарда ичкилик ичип коюптур...

– Ооба, анда ичкенибиз да, ичпегенибиз да толкундангандан ууртап-татып жүргөнбүз. Бирок антип ууртап-татыган бизде ичкенге жатпайт, жөн эле ишаратын кылуу дейт аны... – деп, тамашага чаргыта, көңүлүн жооткотсомбу дегенимче болбой Сание жеңе тызылдап жиберди:

– Кудайбергенге ичкен эч жакпайт! Ошол силердеги банкеттен келгени саламаттыгы начар!.. Госпиталда дарылан десем, тилими албады. Сизди элге узатып туруп, анан жатам дейт. Анча көп күнгө Кудайберген чыдабайт!.. – Жеңе ыйлаганы эле араң турду.

Аңгыча сопсоо кишидей жаркылдап, Азамат Алтай жаныбызга келип калды.

Азамат Алтайдын табы болбой турганын жеңе мага бекер айтпаганын түшүндүм. Демек, мен аны ооруканага жат деп, көндүрүүгө тийишмин. Бирок оорукананын «башын ачышка» азыр чолоом тийбес, анткени, мына-мына Али куда келип, мени Нью-Йорктун айтылуу Манхеттенинде жайгашкан Советтик

Туруктуу Өкүлчүлүккө апарып келмек. Кече кечинде эле ушинтип макулдашканбыз. Аяктан мен эмгиче узартылбай Вашингтондо калган визамдын дайнын такташым керек.

Айткандай эле, «– Кеттикпи?» деп, Али куда кирди. Азамат Алтай да «Жөнөгүлө» деп шаштырып калды.

– Миссиядагы жумушун бүткөндөн кийин Али сага шаар көрсөтөт. Каалаган маалында үйгө кайтарсың. – Анан Алиге акча берди. – Бексултандын кардын ачырбай ресторандан тамакка тойгузасың...

– Тамактык акчам бар, тим эле коюнуз... – десем, Азамат Алтай:

– Сен менин коногумсун, андыктан, сенин камың Сание экөөбүздүн мойнубузда. Антпесек, биз сени тамагыбызды аягандан атайлап Алиге кошуп берип аткандай ойлошуң да мүмкүн... – деп, жыргап күлдү.

Тамашасын жактырып, мен да тамашаладым:

– Кудай жалгасын, акчам жанымда калат... – Сыртка чыгып баратып, Сание жеңеге акырын айттым. – Мен барчу жагыма барып келейин, анан абаны ооруканага үгүттөсөм болобу?

– Айтыңыз! – деди жетине албай шашып. – Сиз айтсаңыз, көнөт. Кудайберген сизди жактырып калды.

Нью-Йорктун элеси катары төбөсү көк тиреген бийик имараттар салынган Манхеттен районундагы СССРдин Бириккен Улуттар Уюмундагы Туруктуу Өкүлчүлүгүнө (аны кыскартып, Совет миссиясы, же андан да жөнөкөйлөп – миссия деп коюшат) келсем, чу деген эле жерден жакшы кабар айтышты.

– Куттуктайм! ООНдо өткөргөн кечеңиз жогорку бааны алган! – деди Туруктуу Өкүлчүлүктүн биринчи орун басары Равзин Александр Алексеевич колумду кое бербей бекем кысып. Бириккен Улуттар Уюмунда Кыргызстандын Күнүн кантип жалгыз өткөргөндүгүм туурасында, ага Александр Алексеевич да катышып, аябай кубанганынан анда да колумду кое бербей

кысканы жөнүндө «Кыргыз туусунда» учурунда анча-мынча айтылган.

– Кандай баа? Аны ким койгон?.. – дедим жагдайды түшүнө бербей.

– ООНдун коомчулугу менен кайсы өлкө кандай иш жүргүзбөсүн баа берип, жазып жиберешет. Жакшысын жакшы дейт. Жамандап жазыштан да тартынышпайт. Сиз менен биздин ошондогу ишибиз жогору бааланыптыр. Кечебиз чынында эле ошондой баага татыктуу өткөн. – Бириккен Улуттар Уюмунан келген катты столунан алып, Равзин мага сунду да, англисче билбесимди көрүп, өзү которуп берди.

– Мен алайынбы? – Ичимен кубанып, Равзиндин колундагы кагазды четинен кармадым.

– Көчүрмөсү министриңер Мурат Иманалиевде. – Равзин кагазды столунун үстүнө таштап койду. – Бизде да калсын – деп, тамашалаган болду.

Эмне кече болгонун айта өткөнүм жөндүү болгудай. Кыргыз Президенти Аскар Акаев жетектеген мамлекеттик делегациянын Америка Кошмо Штаттарындагы программасына ылайык 22-октябрде Бириккен Улуттар Укумунун коомчулугуна Кыргызстан күнүн өткөрүшүбүз керек болчу. Анда кыргыз маданияты жөнүндө айтып берүү мага чектелиптир. Кече кечки саат бда башталмак. Ошол эле саатка, - кайсы кудай каарлагыр план түзгөнүн билбейм, - Колумбия университетинде Президент Аскар Акаевдин жолугушуусу да белгилениптир. Муну мен атайлап жасалган кыянаттык деп эсептебейм. Кокустук. Туруктуу Өкүлчүлүктөгүлөр план түзгөндө элес албай калган болуу керек. Кыскасы, биздикилер бүт бойдон президентти ээрчип кетип, мен жалгыз калыпмын. Машинем жок, тилмечим жок. Тышкы иштер министрибиз Муратбек Иманалиевдин кабинетине чуркап барсам, Колумбия университетине жөнөгөнү атыптыр. «ООНго кантип жетем, тилмечим жок, кимге

барарымдын да дайнын билбейм» десем, Муратбек түк кебелбей: «бардыгы жайында болот, байке» деди да мени Туруктуруу Өкүлчүлүктүн Маданий аттешеси Юрий Чижик деген жигитке табыштап кетти. Чижик бир-эки жерге телефон чалып, тилмеч тапты. Анан менчик машинесине экөөбүздү салып, тилмечибиздин ООНго кире турган уруксаат документи болбогондуктан, ООНго жер алдындагы кыялап жүрмө беш кабат гаражы аркылуу алып кирип кетти. Көрсө, анын машинесин, машинесинде отургандарды текшербей өткөрөт экен. Чижик ООНго келаткан жолдо мага бир нерсени кулак кагыш кылгасынды: «ООНдун коомчулугуна жагыш өтө кыйын. Жакпаса, сөзүндү укпай чыгып кетет. Өгүнү азыр биз бараткан залда Беларусь Республикасынын тышкы иштер министринин томсоргонун айтпа, залда отругандардын баары чыгып кетип, миссиядан барган алтообуз эле калганбыз» деди Чижик. Айтор, эмне болсоң да, өз убалың өзүңдө дегендей эскертүүсүн сездим андан. Мен ансыз деле оюмду топтой албай, он мүнөттө эмнеден баштап, маданиятыбыздын кайсы бирин айтам деп, кыйналып келаткам, Чижиктин сөзүнөн кийин ого бетер опкоолжуй баштадым. Америкага келип алып, маскара болбогой элем деп корктум. Бизде маданияттын бардык түрү бар: театр, кино, музыка, сүрөт, адабият, ыр, бий, оймо-чийме, цирк, ат оюндар, дагы далайлар. Ошонун баарын санап отурамбы? Анын кимге кереги бар, кызыгы не? Айтор, эмне дээримди билбей чайналган бойдон ООНге келсек, биринчи кабатта бизди 6-7 аял-эркек күтүп туруптур. Жетекчиси, улуту ким экенин билбедим, орусча так сүйлөгөн бойлуу жигит экен. Чижик тааныштырды. «Залды көрсөм болобу?» дедим. «Болот» деп, жаныбыздагы эле каалганы ача койду эле, «Сынган бугуну» Кара Молдо байыркы дүйнөдөн чертип жаткан сымал салмактуу угулду. Денем ымырчымыр, боюм балкып, «Манас колдо! Арбак колдо!» деп, ичимен келме келтирип жибердим. Эмне айтаарым дапдаана

көнүлүмө тартылып, көзүм ачыла түштү. Илгери Каныбек Осмоналиев Олимпиада Оюндарында штангасын көтөрүп кетсе экен деп, азыркыдай келме келтирип тура калганым эсимен кетпейт. «Сынган бугунун» керемет демиби, же Манас, арбак оозума келе калганда, чыйралып кеттимби, баятан уйгу-туйгу чаташкан оюм ачыла түшкөнгө көңүлүм эргиди. Сахнада эки микрофон турат. Демек, бири – мага, бири – тилмечке. Дагы Бириккен Улуттар Уюмунун туусун, СССРдин туусун эки четке тургузуп коюшуптур. Айтаар оюм табылганга жүрөгүм элел-желеп, чыйралып тургандаймын: «Кыргызстандын туусу барбы? Менин микрофонумдун тушунда Кыргыз туусу жетпей турат» – десем, - адилет талапты аяктагылар эки кылбай аткарган тартиби кубандырды, - а-бу дегенче туубузду сахнадагы эки туунун ортосуна орното коюшту. Кудай бар, аябай сыймыктанып калдым. Саат бда зал бир заматта элге толо түштү. Мындай кечеде 15 мүнөттөн ашык сөз сүйлөнбөшү керектигин эскертишкен. Мага сөз берилгенде, 12–13 мүнөттүн ичинде бүтүрүштү көздөп, микрофонго бардым. Тилмеч кошо чыкты. Чынымды айтсам, канча сүйлөгөнүм эсимде жок, саатты карабапмын. Залдагылар качан кете баштаар экен деп, адегенде жүрөкзаада элем, байкасам, кетчү түрлөрү жок, кызыгып калышкансыды. Кээде күлүп, кол чаап дегендей кубаттап отургандары, албетте, мени эргитти. Илкам келип турган учурда айтылган ойду сөзмө-сөз түгүл, кыскача айтып бериш кыйын. Мүмкүн да эмес. Ошондой болсо жа эстеп көрөйүн. «Биз, кыргыздар, байыркы калкпыз. Өтө байыркыбыз – деп баштагам. – Ошончо кылымдардан бери жоголуп кетпей ушу күнгө жеткенибиздин жөнү эмнеде болду экен? Анын себеби көптүр. Өзүн өзү коргой алгандыгы, ар-намысын сактай билгени, албетти, көп себептин орчундууларынан экени билгилүү. Эң башкысы – кылымдардан кылымдарга узак да, катал да сүргөн өмүрүндө кыргыздар көроокат байлыгын чогулткан эмес,

«Манас» сыяктуу, «кенже» эпос деп аталган улуу эпостордой, комуз күүсүндөй, сыбызгы, чоор күүсүндөй, ат оюндарындай, акындардын айтышындай руханий байлык чогулткан. Руханий байлыкты элес албай алтын сыяктуу көроокат байлыгына көңүлүн бүт бойдон оодарып жиберген канча кубаттуу зор мамлекеттер бул жалганга бир сап ыр калтырбай ың-жыңсыз жоголду! Көроокат байлыгын барктаган элде дүнүйөкорлук сезим күчөйт, ал эми дүнүйөкор элде өзүмчүлдүк өөрчүйт. Ал эми өзүмчүлдүк өөрчүгөн элде ынтымак болбойт. А ынтымагы жок эл акыр түбү өз башын өзү жеп, бу жалгандан жоголот. Кыскартып айтканда, руханий дүйнө, маданият элди, анын башкаларга окшогон да, окшобогон да кызыктуу өзгөчөлүгүн бышыктап турган керемет. Кийин, совет доорунда кыргыздар жаңы өнөр, жаңы кесиптер үйрөндүк. Аны билмексенге, көрмөксөнгө салсак, адепсиздик болоор эле. Балетте, кинодо, операда, адабиятта, театрда эл аралык деңгээлдеги жазуучуларыбыз, режиссерлорбуз, ырчыларыбыз, артистерибиз, бийчилерибиз, сүрөткөрлөрүбүз чыкты. Байыртан келаткан руханий бай дөөлөттөрүбүздү жаңы өздөштүргөн кийинки замандагы маданий өнөрлөрүбүз менен эриш-аркак жанаша өнүктүрүүнүн далалатында болдук. Тилекке каршы, жүрө-жүрө бүткүл совет элдерине социалистик орток бир маданият түзчүбүз деген тетири саясаттын кесепетинен салтыбыз, тилибиз, тарыхыбыз, дилибиз, динибиз өсүүдөн калды. Улуттун кызыкчылыгын жан дилинен көздөп, улуттук аң-сезимди, арнамысты, ырасми-салтты кенен өстүрүүгө аракеттенгендер улутчул деген оңдурбас жалаага кабылып, андайлардын же жүрөгүн өлтүрүп, күнкор кылып тынышчу, же камап, сүргүнгө айдап, аттырып, көздөрүн тазалачу. Совет бийлигинин аткаминер фарисейлеринин «көсөмдүгү» боюнча, социалистик орток маданияттын уюткусун, албетте, орус маданияты түзүүгө тийиш болгон. «Улуу элден» үлгү алгандардын өрүшү өркүн-

дөйт деген жомокко ишенип, же аныкын боюбузга синирип кете албай, же өзүбүздүкүн сактап кала албай эт менен челдин ортосунда ара-бөк келдик. Өлүгүбүздү салтыбызга ылайык эркин көмө албай эл болуудан кала жаздадык. Ал эми «агабыз» катары эсептелген орус эли да жыргап кеткен жок. Социалистик орток маданият саясаты бүткүл совет элдери менен бирге орус улутунун да маданиятынын кендирик кести. Болуптур, башкаларын коё туруп, «Манас» эпосунун тагдырын эстейличи! Анын айланасында канча катуу кармаштар, оор күрөштөр өтпөрү: изилдегендерди куугунтукка алышты, эпостун өзүн зыяндуу чыгарма катары тыйып салуунун амалын издешти. «Манас» эпосу жөн эле жомок болсо, антишмек эмес. Анда кыргыз элинин тарыхы, үрп-адаты, салт-санаасы, күнүмдүк жашоо-тиричилиги, жакшысы менен жаманы, кубанчы менен кайгысы, согушу менен тынчтыгы, акылмандуулугу менен маңыроолугу, күлкүсү менен ыйы, үмүтү менен өксүүлөрү, айтор, адам баласына таандык сапаттардын бардыгы библиялык мааниге дейре көтөрүлүп, «Илияда» менен «Одиссеядан» кем калышпаган мифтик жана реалистик сүрөттөөлөргө бай, «Махабкарата» менен «Рамаёнадагыдай» философиялык мистикасы терең, бүткүл адамзатка таандык болчу улуу эпопея. «Манаста» баштан аяк көз карандысыздыкка умтулуунун, эркиндик үчүн күрөш жүргүзүүнүн, мамлекет куруунун жана мамлекеттүүлүктүн ой-максаттары даңазаланса, бийликтин идеология сакчыларына эпос балээнин жакканыбы?! Социалистик орток маданиятка балээнин дал келгениби?! Болуптур! Бул го, бул босун. Элдин элдигин, улуттун улуттугун билгизип, маданиятын бадырайтып көзгө даана көргөзүп тураар эне тилибиздин абалы кандай эле? Жыйырманчы кылым мурда элибизге чоочун жаңы өнөрлөрдү өздөштүрүүнүн, орус тилин үйрөнүүнүн доору болду. Ага сыймыктанабыз. Жаңы өнөрлөрдү билип, башка тил үйрөнүү жалпы эл үчүн деле, ар ким үчүн

деле байлык. Бирок аларды үйрөнгөнүбүз, өштөштүргөнүбүз эне тилди, өз салтыбызды, өз маданиятыбызды кемсинтүүнүн эсебинен болбошу керек эле го! Дүйнө элдери эч качан бир орток маданиятка, бир орток тилге бирикпейт. Эми эркиндигибиз колго тийип, катаал идеологиядан бошонгонсуп турган чагыбыз. Бирок «социалистик орток маданият» саясатынын кесепетинен арылуу үчүн дагы далай кап-кап толгон бүргө кайтарышыбыз керек ко! Бириккен Улуттар Уюмунун коомчулугуна өткөрүлгөн Кыргызстан күнүндө сүйлөгөн сөзүмдүн мааниси ушу. Кийин Азамат аба, кимден укканын билбейм, «Кыргызстан күнүнө арналган кече өткөргөнүңдү үйрөнүп, шаттандым» дегенине, албетте, көңүлүм көтөрүлдү, бирок кимден укканын сурагандан тартындым. Кеченин кандай өткөнүн, түнкү саат 11ден өткөнчө кетирбей суроолорду жаадыргандарын, аларга жоопторумду абага айтып бергим келди, өзү кызыгып сурабаган соң, айтпай тим болгом.

Анда Бириккен Улуттар Уюмунун Генеральный Ассамблеясынын сессиясы жүрүп жаткан учур болчу. Кыргызстандын тышкы иштер министри Муратбек Иманалиев сессиянын ишине катышып, Нью-Йоркто жүргөнүнө бир айча болсо керек эле. Анын кабинети Равзиндикинен үч кабат жогору. Жакшы кабарды укканга кудундаган бойдон Муратка чыгып барсам, иштеп отуруптур, учураштык.

– Визаңыз жайында, байке, – деди ал.

– Жайындасы жайында, бирок эртең-бүрсүгүндөн кел дешти. Жанымда паспортум жок, кармап алып, ит кылышпас бекен? – деп, тамашаламыш болгонум менен, ичимен кооптонгонсуп эле турдум. Деги мындайда санаа бир жаңсыл жүргөн дурус.

– Ким кармамак эле... – Мурат камарабай күлүп койду. Анан ООНдон келген кагазды жетине албай, ал да окуп берди.

Али кудабыз мени көп күтүп калбасын деп, кеткиче шаштым. Бириккен Улуттар Уюмундагы ишибиз жакшы

бааланганын айтып берейин деп, жайдары келсем, Али кабагын бүркөп: «– Узак!» деп, башын чайкап алды да, машинеге отуруп, эшикти тарс жапты. Айтайын деп келаткан кубанчымды айткым келбей калды.

– Кайда барабыз? – деди Али мени сынагансып.

Мен унчукпай ийин куушурдум. Чынында да, кайда барарды мен кайдан билем? Бу кишинин мени менен жүргөнү өтө эле колколуу болбос бекен деп, ойлоп койдум ичимен. Үйгө эле кетким келди. Анын үстүнө, абышкасынын «давленииесин» айтып, жеңе да тызылдап калбады беле, бирок «коногума жер көргөзбөй жетип келипсиң» деп, Азамат Алтай кайнисин каарып жибереби деген ойдо унчукканым жок. Кайда алпарса, анда алпарсын дедим ичимен. Анткен менен Али кудабыз акылы да бар, митаамдыгы да бар адам окшойт, көңүлүмдү жайгап, жолдо ката ар нерсени айта баштады. Эл аралык абалды кыйын билет экен, биздин ошол кездеги агитатор, лекторлорубуз анын жанында шоон эшкидей эмес. Бирок эч кимди, эч нерсени жактырбаган бир кызык жайы да бар сыяктанды. Анысын адегенде элес алган эмесмин, эртеси түшүндүм. Айтып отурса, Америка деле жаман, Кытай, Япония деле, Түркия менен Германия андан беш бетер, СССР мындан беш бетер жамандын жаманы. Америка менен СССР сыяктуу зор державаларды башкарган саясатчылардан баштап, кымындай өлкөлөрдүн өкмөт башчыларына чейин, деги эле пенде аттуудан бир дагы жактырган адамы жок өңдөнөт. Бирок кызыгып уктум.

– Алтайды сиз киши деп келдинизби? Ошо да кишиби! Кыйынсынат, колунан эчтеме келбейт... – Али кудабыз жездесин жамандай баштады.

– Жезденизди жек көрөт экенсиз, ээ? Айтып барсам кантесиз? – Сөз ташуу оюмда да жок, колуман да келбейт, кантээр экен, сестенээр бекен деп сурасам, тооткон жок Али:

– Айтпайсыз. Айтпасыңызды билип сүйлөдүм, – деди.

Күлдүм. Капырай, көрүп тургансып айтканын! Азамат Алтай укса, капа болот деп, сыйлагандан, кайын-журту менен нааразылашып калбаса экен деген ниетте Алинин бул сөзүн мен гезиттеги эскерүүмдө жазган эмесмин.

– Эже-карындаштарыңыз кишиби? – Мен сынап сурадым;

– Саниеби? – деди Али суроомду так түшүнө бербегендей.

– И.

– Алтайга тийген катын да кишиби? О да киши эмес!

Күлбөскө аргам жок, дагы күлдүм.

Бир маалда Али мени заңгыраган бир жайга апкелди. Кебин угуп келатып, кайда келгенибизди этибар албай калыпмын. Көрсө, дүкөнгө алып келиптир. Кирсек, бары- жоктун баары жайнайт! Кыдырып көрдүм. Али а дегенде мени менен кошо жүрүп, кеп-кеңешин айтып, жардамдашчудай түрлөндү эле, көп өтпөй сөз сурасам, ийин куушуруп калыптыр. Четке отуруп алды. Соода-сатыкка, дүкөндөн буюм тандаганга башынан эбим жок. Эмне аларды билбедим. Америкага жөнөөрдө кулагым чалып калган буюмдардан бирди-жарым сатып алган болдум да кайра жөнөдүк.

Али дагы бир дүкөнгө апарды. Аны тез эле көрүп чыктым. Мында деле дүр-дүнүйө жайнайт.

– Дүкөндөн башка дагы эмне көрсөк болот? – Жолдо келатып ушинтип сурасам, Али айтып турбаспы:

– Силерге дүкөндөн башканын кереги эмне? – деп.

Айтса-айтпаса төгүнбү! Бөлөк элдин өкүлдөрү чет жакка барса, түбөлүк эстелик болуп калаар кооз, көркөм буюмдар сатып алат экен. Ал эми совет адамы деген түшүнүк чет өлкөдөн чүпөрөк-сапырак, кийим-кечектин арзанын издеп, дүкөндөн дүкөндү түрө кыдыруу дегенди билгизип калганы да чындык. Өзүбүздө болбосо, антпеске аргалары канча! Бизде деле баары жайнап турса, самсаалап, башка өлкөдөн көйнөк-ыштан ташып, келесообу элибиз! Дүкөндөрдө тердеп-кургаганча ойлогон

ойду кыстаган турмушка жендирип, Алилерге шылдың болгон кайран совет адамынын көргөн күнү да курусунчу!

– Горбачев менен Буш Мадридде жолукса эле проблема чечилип калабы? Чечилбесин өздөрү деле билет, бирок аларга испан королунун ак сарайында тайрайып жатып кетиш кызык! Казынанын акчасын коротпой, өз каражатыңарга барып келгиле десе, Мадрид эмес, дааратканага да барышмак эмес. Алардын заара кылганы да элдин эсебинен. – Али СССР менен АКШнын президенттеринин жакында Мадридде өтө турган жолугушуусу жөнүндө ушинтип кеп кыла кетти.

– Башчылар жолугушуп турбаса, жүрө-жүрө согушуп кетишибиз да ыктымал... – дедим кантээр экен деп. Алидей адамга түшүнүгүң тайкы, ой жорууң төмөндөй көрүнсөң, билгенин тартынбай айтат, сууда сүзгөн балыктай ыракаттанып сүйлөйт. Бышыксынсаң, бүттү, ооз ачыра албайсың.

– Согушту чыгарыш-коюш баары бир алардын колунда эмес, согушту баштоочулар башка! – деди Али. Кудая тобо, ушундай ойду улуу драматург Бертольт Брехт да айткан: «Согушту королдор баштабайт, башкалар баштайт» деп. Али ошону окуп алганбы, же өз акылыбы?

– Ким? – десем, Али кебелбей компоюп:

– Ким экенин жан билбейт. Болуптур, Буш менен Горбачев согуш болтурбас үчүн саякаттасын, а силерге эмне жок? Жердин түбүнөн кайсы кудай айдап келип жүрөт силерди? Оокатыңарды кылып, үйүнөрдө отура бербейсинерби. – Көрсө, Али кудабызга биз да жакпайт экенбиз.

– Жаңыдан эркиндик алдык. Эл тааныбасак, жер тааныбасак, жашоону алып кетиш кыйын болгон жатпайбы... – деп келатсам, Али дале моюн бербей барган сайын кыйынсынып:

– Эркиндиктин майда элге эмне кереги бар? Коюңарды кайтарып, тынч жүрө берсеңер болмок. Койдун эти бар. Жүнү бар. Сатсаңар нан болот, кийим болот...

– Али бей, – дедим мен акыры чыдабаганда. Ал ушинтип, атына түрктөрдүн «бей» дегенин кошуп айтканды жактырат окшоду. – Байкап отурсам, сизге эчтеме жакпайт көрүнөт. Адамдан сизге жакканы барбы деп сурабайын. Дүйнөдө сизге жаккан өлкө барбы?

– Мага жаккан өлкөбү?.. – Али мемиреген асфальт жолду тиктеп, үн катпай жүрүп отурду. Жооп бергиси келбей, жактырбай калганбы десем, – Мага Финляндия жагат, – деди бир маалда.

– Сиз аякта жашап көрдүңүз беле? – дедим.

– Жок. Бир саам аэропортуна конуп өткөнбүз, – деди Али.

– Оп-баракелдээ!.. – деген сөз байкоостон оозуман чыгып кетти.

– Нирса? – Али түшүнбөй, мени тиктеп калды.

Мен эчтеме айткым келбей ийин куушурдум.

Үйгө келсек, Азамат Алтай күтүп отурган окшойт, сүйүнүп кетти. Мени менен мен жаткан бөлмөгө кошо кирди. « – Али кардыңы ачырган жокпу? Бүгүн да ресторанга киргиздиби, акчаны кенен бергем» деди. «– Ооба, ресторанга киргизди» деп койдум. Чындыгында Али кечээ күнү ресторанды ойлогон да эмес. Сэндвич деген «ат жалынан» шам-шум этчү оромого тойгонбуз. Бүгүнкүсүн – «мен алайын» десем, «– Ал» деп, камаарабай көнгөн. Муну эстегеним, жөн гана, Алинин мүнөзүнө толуктоо иретиндеги сөз. Ресторанга кирмек деле эмесмин, анда жайма-жай отуруш үчүн чолоо болуш керек.

Азамат Алтай архиви жөнүндө айтылбай калгандарды толуктап түшүндүрдү. Терезеден жапжашыл тыш көрүнүп турат. Тамдардын түбүнөн жолго чейин көпкөк чөп, тегиз кыркылган газондор. Анан асфальт. Топурагы чыккан алакандай да ачык жер көзгө урунбайт. Ошондуктан чаң жок, жакаң кирдебейт.

– Тиги таңылчактар эмне, аба? – дедим архивдин сөзү аяктаганда, көчөнүн боюнда ар кайсы жерде таңылуу турган кагаздарды көрсөтүп.

– Ар ким жарабаган кагаз-кугаздарын, окулган гезиттерин ушинтип көчөгө чыгарып коет. Машине келип алып кетет, – деди Азамат Алтай.

Оюма ар нерсе келе калды:

– Аба, – дедим мен. – Жаман айтпай жакшы жок, көзүңүз өтүп кетсе, архивиңизди багып алар кишиңиз барбы?

– Андай кишим жок, – деген жоопту айтты Азамат Алтай.

– Жеңечи? – дедим мен.

– Жеңенин булар менен иши жок...

– Анда, архивиңиздин тагдыры, көзүңүз өтүп кетсе, тетиги таңылып жаткан кагаздардын тагдырындай болот экен да!..

– Чарчадык, эс алалы... – деп, Азамат Алтай чыгып кетти.

Анан түн кирип, караңгы болуп калганда, бирдеме жазып отурсам, Азамат Алтай кирди да: «– Бексултан, архивди алып кет» деди. Мен сүйүнгөнүмдөн: «Ырас элеби?!» дептирмин. «– Мен бир гана айтам!» деди Азамат Алтай менин олдоксон суроомду жактырбай.

Муну мен мурда деле гезитке жазгам. Эми кайталап отурганымдын себеби, Азамат Алтай мага жазган бир катында «сен ушуну туура жазбапсың, архивди берем деп өзүм айтпадым беле» дептир. Туура, өзү айтканы чын. Бирок ошондо жазып койгон жазуумду барактасам, болгонду болгондой эле туура «көчүрүпмүн». Азыр да ошо бойдон көчүрүп жаздым. А, балким, мурдараак – «Архивиңизди элге бербейсизби» дегенимде, «Азамат аба жооп кайырган жок» деп айтканымды тактоо иретинде жазгандыр? Эмнеси болсо да, Азамат Алтай архивин сураттырбай өзү бергенин дагы бир саам бышыктап койгонум ашыктык кылбас.

Ошондо ал:

– Албетте, архивди көтөрүп жеткире албайсың. Почта аркылуу жөнөтүшүң керек. Акысы эки миң долларча болоор, аны мен төлөйм, – деген.

Чынын айтсам, архивди алып кетүүнүн жолу, шарты, каражаты оюма келе деле элек болчу. «Алып кет» дегенине эле кымылдап, кубанчым койнума батпай турган. Эми азыркы айтканын укканда жеңилдене түштүм.

Залга чыксак, анда Сание жеңе, Али, Нажие кудача үчөө турган экен. Жеңе менден колдоо болооруна ишенсе керек, чечкиндүү болуп калыптыр. Бирок, эмнегедир, мага кайрылбай иниси Алиге кайрылды:

– Кудайбергенди госпиталга жаткырбасак, кыйналып атат...

– Сание... – деди ал. – Бексултанды узатмайын госпиталга жатпайм дебедим беле! – Ачуусу келип турса да үнүн көтөргөн жок, а түгүл, тамашалап жиберчүдөй тийишибирээк айтты. – Экинчи госпиталынды кулагыма угузба...

Тигилер жылып-жылып, чыгып кетти. Жактырбай кетишти. Экөөбүз калдык.

– Жаныма отурчу, жаным, – Азамат Алтай дивандан орун көрсөттү. Эми чындап капа болду. Айтканын угуп отуруп, «ич күптүсү жеке эле ооруканада эмес ко?» деген да ойго кеттим. – Мына, шордуу бир агаңдын көргөн күнү ушу. Булар эми мени доктурга жаткызышат, кор болбой мен өлүшүм керек эле. Чоң көчөгө чыксам, жүздөгөн машиненин алдында тебеленип өлүү оңой. Бирок ал жакшы өлүм эмес. Үйүм он биринчи кабатта болсо, секирип өлөт белем, бул үйдөн секирсен өлбөйсүн...

– Сизден мен ушундай сөз угайын деп келген эмесмин!.. – Мен жактырбай орой айттым окшойт, Азамат Алтай:

– Иэ, жаным, аның туура, – деген болуп койду.

Бир аз унчукпай калдык. Азамат Алтай акырын улутунуп алгансыды да:

– Өмүр бүтө турган чегине жетти, жаным, – деди. – Эми кара жердин алдына бара берсем да болот.

– Опоңой элеби?! – дедим мен дале жактырбай. – Өмүр бою азап-тозокко моюн бербей келип, акыры шелпейип өлүүнүн ка-

жети не? Өлүмдү да өз кезеги келгенче шаштырбоо керек ко... Анын үстүнө, мен сизге топурак салганы келген эмесмин да бы-
якка...

Азамат Алтай мени бир тиктеп алды да:

– Иэ, мунуң да ырас... – деди. Анан алигидей көңүлү чөгө түшкөнүн одоно көрдүбү, сөздү дароо тамашага оодарды. – Үстүмдө татар, алдымда татар, койнумда татар, менден чыдам-кай ким бар?! – деп, жарпы жазыла каткырды да сөзүнүн аягын күлбөй бүтүрдү. – Татар кыйын калк, билимдүүлөрү көп. Ошо себептен... – кайра тамашага өттү, – «татардан аялың болсо, кабаанак ит багуунун кажети жок» дешет да кээ бирлер...

Күлүп басылдык.

– Аба... – Мен тамашаны колдогон болуп баштадым да ток этээр жерин айттым. – Сиз ошо өзүңүз туура барктаган билимдүү татарлардын айтканына көнбөй кыргызчылык кылып атасыз. Айгып алыңыз, анан иш кылалы.

– Айыкпайм. – Азамат Алтай тамашага бурган болуп күлдү. – Сен мени үгүттөбө. Үгүттөгөндү мен жаратпайм.

– Жок, айгыңыз – Мен да көшөрдүм.

– Сени элге узатып коюп, анан айгам... – Азамат Алтай дале тамашага оодарып кеткиси келгенсиди.

– Мен сиздин тилди алган соң, сиз да менин тилимди алышыңыз милдет ко, же мен сизге көшөкөрлөнүп гана турушум керекпи?! Антип ойлосоңуз... кадырыңыз жан болсун, – десем, Азамат Алтай дароо:

– Тил алам, жаным, – деп жиберди. – Тил алыш үчүн ооруканага жатышым керекпи?

– Ооба, жатыңыз.

– Жатайын. – Азамат Алтай адам сыйлаган, сөз түшүнгөн, сөздү барктаган киши экенине барган сайын көзүм жете берди.

Врачка телефон чалып, макулдашкан соң, Сание жеңе, Али экөө Азамат Алтайды докторго апарганы камынып жатышкан,

Туруктуу өкүлчүлүктөн мага Президент Акаев Флоридадан саат түкүнчөдө учуп келээрин кабарлап, телефон узатышты. Демек, тосуп барышым керек. Мамлекеттик делегациянын көбү Москвага кайтып кетип, Нью-Йоркто Мурат Иманалиев экөөбүз гана калганбыз.

Аэропортко чейин миссияга барарымды укканда, Али кудабыз:

– Бир сааттын аралыгында келип үлгүрбөсөм, миссияна такси чакырып кете бер, – деди.

Тышка чогуу чыктык. Бизде кан басымын дарылатканы ооруканага түшкөн адам үч-төрт жумалап жатат. Азамат Алтай ошончо жатып калса, күнүмдүн баары текке кетээрин ойлоп, ындыным өчкөнүн айтпайле коеюн! Азамат Алтай машинеге отуруп атканда, мен кыжаалаттангандан айтаар оюмдун ыгын таппай:

– Сиз ооруп жатып калсаңыз, мен канттим? – дедим.

– Күт, – деди Азамат Алтай. Албетте, айтканга оңой, ал эми менин ордумдагы адам үчүн ар бир бош күн тозок.

– Архивицизди эмне кылайын? – «Тандыра берейинби?» деген мааниде сурадым даде кыжаалатым ичимде кайнап. Азамат Алтай аны түшүнгөн жок:

– Алып кет, – деди мурда айтканын дагы бекемдеп.

Үчөө ооруканага жөнөп кетти. Мен үйгө кирип, Азамат Алтайдын архивин санасам, олчойгон-олчойгон жүздөй папка экен, мынчанын баарын аэропорттордо кантип ташып жүрөрүмдү ойлосо, төбө чачым тик турду. Анан кайсы бир жылдары Хемингуэйдин Америкадан Европага саякатка жөнөгөнү жөнүндө аялы Мэринин: «чоң чабадан аран кырк-элүүнү алып, он бештей тайган менен гана жолго чыктык» деп жазганы эсиме түштү да, быяктагылардын жол азабы биздикиндей шордуу болбосо керек деген үмүттө, а мүмкүн, мага да кудайдын айткан жардамы тургандыр деп, өзүмдү өзүм

жооткотуп, бел байладым. Бирок, баары бир, көкүрөгүмдү өйүгөн кызжаалаттык эч басылбады. Эңгиреп ишсиз да, кароосуз да калгансыймын.

Жарым саат өтпөй Сание жеңе келип калды: – Үч кишиден кийин Кудайберген кирет, Али жанында калды, – деди.

Бир пастан кийин мага такси чакыртып берди да, акысы жыйырма беш доллар болот экен, төлөп койду.

Миссияда Мурат Иманалиев мени күтүп атыптыр. Азамат Алтай архивин бергенин айтсам, ишенбей туруп ишенди. Аэропортко чейин дагы кенен убакыт бар эле. Александр Алексеевич Равзинге кирип учураштым да архивдин жайын айтып:

– Азамат Алтай эки миң доллар почта чыгымын төлөмөй болду – десем, Равзин аки-чүкүсүн териштирип отурбастан:

– Архивинди бекер жеткиздирип берем, – дебеспи! – Жыйырма экинчи ноябрда дипломатиялык жүк кетет, ошого коштуруп жиберем, артынан барып калат. Москвадан аржагын өзүн бүтүрүп ал.

Сүйүнгөнүмдөн эмне дээримди билбей калдым. Ушундай түшүнүктүү, жакшы кишилердин болгону үчүн кудайга ыраазы болосун.

Президентти тоскону Туруктуу Өкүл Воронцов, Равзин, Иманалиев, өкүлчүлүктүн дагы бир-эки кызматкери болуп бардык. Кеннеди аэропорту шамалдап, чыкыроон түшүп туруптур. Америкада тартип жакшы экенин байкаш анчейин деле кыйын эмес. Биздегичилеп тыйып турбаса, жайылып кетмей, жамырап кетмейлери жок шекилдүү. Бирок жети-сегиз күндүн ичинде Аскар Акаевдин баркы тааныла түшкөндүктөнбү, же мамлекет башчыларына болгон Америкадагы сый-урматтын ырасмисиби, айтор, бу саам аэропорттун тартиби бузулуп, президентибизди траптын түбүнө дейре барып тосушка уруксаат берилип, Флоридадан келген самолеттун токтогон

жерине дейре кое беришти бизди. Аскар Акаев Москвадан Нью-Йоркко бизден бир күн кийин учуп барганда, мындайга жол берилген эмес, перронго чыкпай залдан тосконбуз. А, балким, Американын ички рейстеринде азыркыдай анча-мынча «ээнбаштык» салты бардыр? Айтор, а деп келген адамга башка жактын турмушу жаңылык көрүнүп, жөндүү да, жөнсүз да суроолор пайда боло берет. Президенттин миссиядагы түнөгүнө чогуубуз менен бардык. Бир-эки күндүк саякатынан кабар угуп, Майрам Акаеванын чайын ичип, анан эртеңки жол тартаар маалын тактап алып, кеч кеттим.

Бу саам баягы мени адаштырган шоопур эмес, Нью-Йорктун жолун жакшы билген Саша деген бөлөк айдагыч жеткизди.

Үйгө келсем, Азамат Алтай жок, ооруканада калыптыр. Сание жеңе менен Нажие кудача экөө эки жагыман үйрүлүп, камдап отурган тамагын бере баштады. Аба буларга катуу табыштаган болуу керек деп ойлодум. Экөөнүн «бапестегенине» оңтойсузданып, тамаша айттым:

– Бала бакчада да мынчалык бапестебес...

Эжелүү-синдилүү эки байбиче сөзүмүн маанисине түшүнө бербей калды окшойт, эчтеме дебестен күлүмсүрөп гана мени жалдырап турушту. Түшүнбөсө, эмнесин түшүндүрүп отурайын дегенчелик кылып, түшүндүрүштү ниеттенгеним да жок. Же айткан тамашамдын жарытылуу бир мааниси болбосо! Азамат Алтайдын жоктугубу, көңүлүм чөгүп, коңултактайм. Аңгыча, Али келди. Үчөө акырын сүйлөшө баштады. Өздөрүнчө кеби бардыр биртуугандар болгон соң. Мен бата кылып коюп коштоштум да бөлмөмө кирип кеттим. Болбойле коңултактайм. Эч нерсеге көңүлүм чаппайт. Үй-бүлөм, балдарымын сүрөтүн карап отурам. Сагыныпмын. Ар кимисинин кыял-жоругу эсиме түшөт. Элге, курбу-курдаштарыма кетким келет. Жанымда паспортмдун жоктугун карабайсыңбы! Жанымда паспортум болгондо, самолетко билет алып алып, эртең президентибиз

менен кошо кете бербейт белем деп, ичимен өзүмчө оолугуп коём. Азамат Алтайдын жоктугу мени жайдактагандай энгиретти. Азамат Алтайдын же кебин укпасам, же сөзүн укпасам, күнүнө үч маал жеңенин чайын ичкенден башка эч иш бүтүрбөй жөн эле жүрүп каларымды ойлогондо, жарылып кетчүдөй буулуктум. Америкада калып калганыма өкүндүм. Али куданын колуна түшкөн туткундан беш бетер эми ага таптаза көз каранды болоорумду ойлосо, ичим бышып-бышып барып токтойт. Бышпагандачы! Тил билбесем, Алиге, Алиге эле эмес бүт айлана-чөйрөмө мен көз каранды болбогондо ким көз каранды болот?!

Эриккенден архивдин арасынан колума тийген бир папканы сууруп алдым да кош көңүл барактай баштадым. Ар кайсы жерин карайм. Түшүнүктүү тилде, мен тааныган тамгада жазылгандарына көз токтотом. Ошентип отуруп, бара-бара кызыгып кетипмин, түнкү саат үчтөн өткөндө жаттым. Бирок, эмнеси экенин билбейм, уктай албай көпкө чайналдым.

Эртеси эрте ойгонуп, кайра архивге кириштим. Баары бир, өзүмдү өзүм алагды кылышым керек, түшкү саат экиге дейре Азамат Алтайга киргизбейт дешкен. Оорукананын тартиби ошондой экен. Бизче палатанын тушуна туруп алып, терезеге бакырмай, же «киргизип койсоң» деп, эшигин сагааламай аяктагылардын үч уктаса түшүнө киргидей эмес. Андайды айтсаң, аң-таң калгыдай.

Саат сегизде, тамак ичээр алдында, Сание жеңе Алини телефон чалып ойготту да мени барам деген жагына апарып кел деди. Көрсө, Азамат Алтайдын өтүнүчү ушундай болуптур. Бирок Али куда:

– Дүкөндөргө барабызбы? – деп, үстүбүзгө киргенде, мен президентибизди узатканы гана барбасам, эч кайда баргым кел-бегенин айттым. Азамат Алтайсыз бош калчу күндөрүм санаа-ман чыкпай дале көңүлүм чөгөт. Архивге түндө кызыккансып

калганым менен, бүгүн, эмнегедир, мойнум жар бербегенсийт. Мүмкүн, уйку канбагандыкыдыр? Бирок, арга канча, чайдан кийин өзүмдү өзүм «желкелеп», архивге отургуздум да, тез эле алагды болуп кеттим. Эми мага эрмек табылгансыды. Байкасам, олчойгон жүз папкенин баарын алып жөнөштүн эч кажети жок экен, бирок керектүүлөрүн иргештин өзү эле толгон түйшүк болчудай. Далай убара, далай көз май түгөнөөрү шексиз! Мен өмүрү архив менен иштеп көргөн жан эмесмин. Демек, тажрыйбамын жоктугу да колумду байлап, убактымды мүлжүй турганын түшүндүм. Кеткенче архивди иргеп үлгүрбөсөм, андан эмнени алып, эмнени калтыраарымды билбей оозумду ачып отурсам, Азамат Алтай «архивимди кимге ишенип берип аткам?!» деп, кайра айнып калчудай шаштым. Иргеп үлгүрүшүчүн шашуум керек.

Бир маалда Сание жеңе эшигимди акырын ачып, чайга чакырды. Түшкү тамактын маалы өтүп кетиптир. Мурдараак айткандан ыйбаа кылган окшойт. Жеңенин режимин бузуп койдумбу деп, кечирим сурадым.

Тамак ичип алып, ооруканага кур кол жөнөдүк.

– Абага бирдеме сатып алабызбы? – дедим жолдо баратып.

– Иэ, гезит аларга кирак, – деп койду жеңе мен ойлогондой тамак-аштан эч капары жок.

Мен быяктагыларды деле өзүбүздөгүдөй көрүп, жемиш-жүмүшсүз, тоок бышырып албай сомоюп баратканыбызга оңтойсуздандым. Көрсө, ооруканага тамак көтөрүп барыш америкалыктардын оюна кирбеген жосун экен. Анткени, алардын ооруканаларында бары-жоктун баары болот имиш. Кийин бир күнү Азамат Алтайдын палатасында, саат экиден түнгө дейре отуруп калдым.

– Кардың ачты го, тамак алдырып келейин... – деп, Азамат Алтай мага кайрылганын тамашалап атабы десем, чын экен.

– Аба, – дедим мен тамашалап. – Сиз бизди минтип шакабалабаңыз. Бизде тамакты ооруканада ооруп жаткан адамга алып келет, а сиз мага тамак бергиңиз бар...

– Быякта ушундай. Айтып койсоң, ресторандагыдай даярдап келет. Баасы дарыланган акыңа кошулат. Айт, эмне бышыртайын?

– Кереги жок. Силер өз көнгөнүңөр менен болгула, мен өз көнгөнүбүздү жасай албасам да, оорукананын тамагына курсак тойгузуп жаман атты болгудай алым жок. – Кардым ачып турса да, а жерде тердеп-кургап, тамак ичип отуруштан тартынып, тамашалаган болуп кутулдум.

– Кыйнабайм, көнгөнүңдөй бол. – Азамат Алтай күлүп тим болду.

Бул азыр эмес, кийин бир күнү болгон сөз.

Эми болсо, тагыраак айтканда, Азамат Алтай жатып калгандын эртеси ооруканасына келгенде, биринчи көргөнүм: күзгүдөй жаркыраган тазалык. Курорт да андай болбос бизде. «Киймиң чеч, халат кий» деген эч ким жок. Регистратурадан фамилиясын айтсаң, колуңа «Алтай» деген пластмасса карточканы карматып, кийрип жиберет экен. Кечки саат сегизге чейин, оорунун чамасына жараша сүйлөшөсүңбү, маа десен, ыр жазыш, же ооз ачпай жалдырап отура берсен да өз эркиң. Куду кааласа, күндөрүм текке кетпечүдөй үмүттөндүм.

Палатада Азамат Алтайдан башка дагы бир картаң чал жатыптыр. Ахвалы оор, тил сүйлөбөйт, бизче айтканда, кыркыроо кирип калыптыр. «Биз кеткенче өлбөй тура тургайле» деп, ичмен кооптонуп турдум, анткени, бала чагымдан өлүктөн корком. Маңдайында кемпири, эки балдак менен бел-көчүгүн сүйрөп араң баскан бойго жеткен шал кызыбы, небересиби, экөө момурап отурат.

Азамат Алтай биз келгенге көңүлү ачыла түштүбү дейин десем, өңүнө кызыл жүгүрүп, бир соткенин ичинде сергип калган түрү бар.

– Мен бүгүн жакшымын, Сание, башымын ооруганы да басылды, – Азамат Алтай биз менен учураша элек жатып, жакшы жагын айтты. Анан мага карата:

– Бексултаным, зеригип аткандырсың? – деп койду абалымды билгендей.

Палатада ар бир сыркоолуунун маңдайында бирден телевизор, жанында бирден телефон турат. Азамат Алтайдын сакалын эртең менен медсестра кырып бериптир.

– Сание, көз айнегимди, сакал алгычымды, дагы аны- мунуларымды унутпай жеткизип берсеңер. Медсестрага сакалымды күндө кырдырып отурганым жарабас. – Азамат Алтай бир нерсени элестетип алып, каткырып күлдү. – Бу кайдан жүргөн ынсапсыз абышка дебейби, Сание. – Анан күлбөй. – Түндө мына ушу күйбөй өчүп турган телевизордон атам экөөбүз тиккен эки терегимди, карындаштарымдын кичинекей курагын, эки теректин ортосунда селкинчек тээп ырдаган келиндеримди, балдарын, дагы Рахманкулду көрдүм. Көрүп корктым, – деди да, өлгөн Рахманкул хандын арбагынан корккон түрү деле жок, өзү жыргап күлдү.

– Көзүнүзгө көрүнгөн экен да, демек... – Мен арыжагын айтуудан тартындым да, – Галлюцинация... – деп койдум.

– Из, көрүнчү бу. Бирок о жерлерди мен өмүрү көрбөстүрмүн... – деди да, улутунуп алып, дароо кошумчалады. – А, мүмкүн, Сание экөөбүз барып да калаарбыз, буюрса...

– Ни дидиң? – Байбичеси үңүлө калды.

– Буюрса, элге барып калаарбыз дейм, – деди Азамат Алтай көңүлдүү.

– Ким? – деди аялы эңкейип.

– Сен экөөбүз, Санием. – Азамат Алтай даана айтты.

– Нишанла! – деди жеңе.

– Оозунуздан ушу жакшы сөз биринчи жолу чыкты окшойт, ээ, аба? – Мен толкундана түштүм.

– Иэ, иэ! Эмнеге болбосун, буюрса, барып калаарбыз... – Азамат Алтай кыялындагысын гана эмес, чынын кошо айткандай болду.

Мен ичимен тобо кылдым. Ушу сөзүнөн айныбаса экен деп тиледим. Бирок бу киши айтканынан кайтпаган адамдай сезилип атат мага. Айтор, эмнеси болсо да, буга чейин мага эл-жерге барбайм деп, караманча кашайганына караганда, бул сөзүндө кандайдыр бир жылыш болгонсуду. Буюрса, аны дагы көрө жаттаарбыз...

Азамат Алтайдын кечеги сөзү башкача эле го, ошондо ындыны таптакыр чөгүңкү эмес беле! Ооруканага жөнөөрүндө, мени жанына отургузуп алып, жашоо кордугунан көрө өлгүсү келээрин, эми «кара жердин алдына бара берсе болоорун» айттып, мени ыңгайсыз абалга салган. Бүгүн кудайга шүгүр! Сөзү да, көңүлү да таза. Мүмкүн, кечеги айтканы оорунун таасириндир, жаны кыйналгандагы алсыздыктыр? А, балким, көкүрөгүн такай өйүгөн кусалык, эл-жердин кусалыгы анын көзүнө ажалдын элесин келтирип, ээрчитип турмайы бардыр? Андай болсо, канча жылдар бою ошого моюн бербей, тынымсыз таймашып келатыштын өзү да урмат-сыйга арзый турган сапаттыр дедим өзүмчө.

Деги эле көзгө көрүнчүлүк, мындайча айтканда, «мистика» деп, бир кезде биз жерип да, жек көрүп да жүргөн, айталык, аркы дүйнөнүн элеси, арбактар – бул эмне? Аны түшүнүшкө чамабыз жетеби? Далалатыбыз жетеби? Же чанда бирлердин гана зээнине ачылбаса, көзүбүз аны көрбөй, баягы эле үйрөнгөн адатыбыз боюнча «дөөрүү» деген түшүнүктөн кутулбай өтүп кетебизби?.. Айтор, эмнеси болсо да, аян берүү, көзгө көрүнүү, түшкө кирүү сыяктуу «дөөрүүлөр» адам баласы жаралганы бирге келатат. Ага ишенүү тирүүчүлүктө бирде пастап, бирде эбегейсиз күч алып турганы гана болбосо, ал адам менен кошо жүргөнү жүргөн. Тыюу салса да, ишенсең, ишенбесең да жа-

нындан кетпейт. Демек, мунун сыры, табышмагы оңой чечилбестир? Ишенүүдө, же ишенбей коюшта эместир? Буга терең билимдүүлүк, билгичтик жана кудай тааланын берген шыйкыры болбосо, көрүнгөндүн тиши өтпөс? Минтип тийди-качты жондотмо ой жорумуш болуп турганымдын жөнү, Азамат Алтайдын кечеги абалы менен бүгүнкүсүн салыштырып отуруп, анын атасынын аян бергени жөнүндө айтканы эсиме түштү. Сөздү анда мен козгогом:

– Четте калганы атаңыздан кабар алган учуруңуз болгонбу? Качан, кайсы жылы өлгөнүн сизге ким угузган? – деп.

– Атамдын өлгөнүн Ишен Тойчубеков кат жазган деп, гезитке туура эмес маалымат бердиңер. Ал кабарды маган Жусаев Жолдош жазган. Кайсы бир жылы, чамасы, 1962, же 63-жыл болсо керек, автомобилде жалгыз баратып, атамдын элесин көрдүм. Бет маңдайымдагы эле айнектен, автомобилдин үстүнөн көрүндү. Бул эмнеси деп жорудум. Мен элге бара албайм, атамды чакыртууну ойлодум. Ангыча, 65-жылы Жусаев Жолдош Америкага келип, жолугуштук. Ал элге кетип баратканда, «атамды издеп таап, быякка келе ала турган кудурети болсо, маган кабарла, чакыртайын, уруксаат берилип калгысы бардыр» дедим. Жолдош биздин айылды кыдырып, атамдын Муканбет деген инисинин Бекбоо деген уулуна жолугат да «Кудайберген тууганыңар тирүү, силерге салам айтты» дейт. Десе, «бизде Кудайберген деген тууган жок, андайды биз билбейбиз» дейт. Үйүнө Жолдошту киргизбей коет. Жолдош башка чапкандай шылкыйып, ар кимден атамдын жөн-жайын сураштырат. Атасы мындан эки-үч жыл мурун кайтыш болгон дешет. Демек, 62, же 63-жылы, баягыда мен автомобилди жалгыз айдап баратып, машиненин айнегинен элесин көргөнүмдө, көзү өтүп аткан тура! Өлүп баратканда, аян берип, мени ойлоп өлгөн да!.. – Азамат Алтай улутуна ийнинен тынды. – Ал эми Бекбоо сыяктууну туугандын катарынан чыгарып койгом. Ага караганда мага ар

бир башка кыргыз тууган, албетте, арнамысы, адамкерчилиги болсо.

Азамат Алтай унчукпай тунжурап калды. Анын ушул учурдагы санаасын билгим келди. Элүү жыл бою көздөн учкан тууганын «тууган катарынан чыгарып койгом» деш, мүмкүн, айтканга оңой, чынында, андай эместир? Минтип айттырган, мүмкүн, анын ызасыдыр? Ичин ачыштырган коңултуктоосу, баары бир, түпкүлүгүндө тууганынан аша кече алгыс кыжаалаттыгы тургандай туюлду мага. Ызасына чыдабагандан ушундай кепти айтты го деген ойдо турдум, анткени, адамдын акылы, сабырдуулугу ызасына жеңдирген учур көп болот. А, балким, жаңылышкандырмын? А, балким, көңүл чиркини тууганына агарбас жагына оосо, ооп да алгандыр? Албетте, ал кезде саясат өтө катаал болчу. Азамат Алтай согушта туткунга түшүп, анан чет өлкөдө калып калып, Советтик түзүлүшкө каршы тынымсыз иш жүргүзгөн киши. Андай адамдын тууган-туушканына кысым болгону айдан ачык. Бирок ошондо да Бекбоонун «бекбоочулук» кылып, атын угаар замат көксөгөн тууганын «андай-ыбыз жок» дей салышы эстүүлүккө деле, сактыкка деле, амалдуулукка деле жатпас. Адам болуу «узун укуруктуу» өкмөттүн саясаты өтө каардуу учурда да ыйык парс. Сактык менен коркоктуктун айырмасын ажыратып жашоо да адамдын мойнундагы парс. Ушул парсты билген, сезген, карманган адамды өзүнө иштетишке «үч тамга» деле даай алган эмес. Узун кулак, баканооздорду тандаарда, «үч тамга» адамкерчилик парстан кыйшайып кетчү кайрандарды кылтагына илген болуу керек. Чалгынчы жалдоо да «үч тамганын» жумушу. Бирок ал бир башка, баканооз жалдоо такыр башка. Чалгынчыга эр жүрөк, баатыр адам жараса, баканооз ыйманын сатууга даяр байкуш да. Менин түшүнүгүмдө, Бекбоо баканооз да эмес, саясы көз карашынан кыйшайбас идеологиянын фанатиги да эмес, жанын коргогон гана коркок тууган. Сасык деп, уйдун мурдун кеспеген сыяктуу,

коркоктугу эле үчүн, башка жүзү каралыгы болбосо, туугандан кечип жиберип деле артык баштыр? Албетте, андайдын жосуну көңүл оорутаарын оорутат, бирок бөөдө жерден жалаа жаап сатпаса, эч кимге залалын тийгизбесе, коен жүрөк туугандан аша кечүүнүн кажети деле жоктур? Аша кечиш деген топурак салышпай калуу. Андайга бара деле койбоссуз дедим ичимден. Бирок ошол учурдагы тунжурай түшкөн абалын көрүп туруп, сыр сурашым жөнсүз болуп калчудай сезилген. Бирөөнүн мындай кыжаалаты катуу ой-санаасын өзү айтпаса, такып суроо адепсиздик, көңүлүн оорутуп алышка да болот. А көрөк, тууганынан башкага алаксыткым келди да:

– Башка дагы кимге ич күптүүңүз болду? – дедим.

– «Таарынчы» дегениңби? – Азамат Алтай суроонун маанисин бүшүркөбүрөөк тактады.

– Ошого жакын мааниде.

– 1958, же 59-жылы. Кыргызстанда мусулман динин тейлеген Муслим Жээнбеков Меккеге барыптыр. Жолугуштук. Мен ага жөн-жайымды айткам. Кийин такси жалдап, айылга, атама барыптыр. Коюн сойдуруп жеп, уулуң тирүү деп сүйүнтүптүр. Мага жазган каттарында «Меккеден табышкан акреттик досум» деп, эзилип жүрдү. Өзү Базар-Коргондук чала молдо эле. Бок жүрөк, пас адам экен. КГБдан коркконунан мага таңбаган айбы жок, «төрт разведкага иштеген, атын дайым алмаштырып турган неме» деп жазды. Корккон күндө да ушунчалык пастыкка, жийиркеничтүү абалга түшпөсө боло!..

Армандуу адам ызага оңой алдырышы мүмкүн, Азамат Алтай ызасына жендирген үчүн ушуну айттыбы деп ойлогом. Кийин архивинен Жээнбеков Муслим экөөнүн жазышкан каттарын окуп, Азамат Алтайдын ичи күйө турганчалык эле бар экенин көрдүм. Далилдүү болуш үчүн Жээнбековдун «Амандык хаттарынан» (каттар кандай жазылса, тыныч белгилерине чейин оңдобой көчүрдүм – Б.Ж.) жана Азамат Алтайдын жоопторунан кыскача-кыскача үзүндү келтирейин.

«Амандык хат!!! Урматтуу Кудайберген сизге амандык хат жазуучу киргиз елинин Жалал-абад шаарында Базаргондо дин ыслам шариаттарын мусулмандарга түшүндүргүүчү достуң хажи Муслимден чин жүрөктөн чыккан жалындуу ысык с а л а м.

Ахиреттик достум Кудайберген ажи кандай саг-саламат жакшы агбалда жашап турасызбы? сизди хажи деп жаздым сабаби хажи болуш мусулманчиликта абдан катта иш. Мен сиздин хатыңызды алгандан соң хат жазган Киргизстандын Жазуучулары деген китепти сураган экенсиң салип жибергем. Берки сураган 2 китепти али таба елекмин Бар деп уктум ани да таап салам. Сизден хатха жооп келбеди. Тез жооп күтөм. Кудайберген Түркиялик кызди алпарип алдыңбы?»

Азамат Алтайдын катынан:

«Ардактуу достум Муслим, сенин бул айдын 2-де жазган, бизди чексиз сүйүндүргөн аман, эсенчилигинди билгизкен катыңды кечөө гана алдык. Көп-көп ыракмат, достум... Жаңыдан үй-бүлөлүк турмуш курушум... аны алыш керек, муну алыш керек. Илгери үй буюмдарым жок эле. Эми квартира алганыбызда аларды жабдышыбыз керек болуп калды... Эми, достум, жиберген китебиң үчүн дагы- дагы ыракмат. Азырынча келип жетпеди, бул күндөрү келип калар деген үмүтүм чоң.

Достум, сиздин катыңызда бир катар сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, кээ бир сөздөр мени таң калтырды. Бир кыргыздын азаматы өз эне тилине башка сөздөр киргизип, кат жазыш ойлонто турган маселе эмеспи? Мүмкүн, Ташкенде окугандын таасириби, же көп убакыттар өзбек туушкандарыбыздын арасында жашагандыгыңызданбы, айтор, көп өзбек сөздөрүн кезиктирдим».

Жээнбеков Муслимдин жазганынан:

«Амандык кат. Урматтуу достум Кудайберген сиздин үйлөнүшүңүз менен куттуктайм Алла Таала егемен сураймын ки көп балалар беришин кыргыз элинин сани көбөйүшүнү... сиз айтыпсыз жазган хатында өзбекче сөздү учураттим дегенсиз туура мен 7 – 8 жылдан бери өзбекстанда окуймун жана биздин жалал-абадда өзбек кариндаштар көп ошон үчүн өзбек сөздөргө тил үйрөнүп калган... Кудайберген дос мен дин жолунда Алла Таала егемин разичилигин талап кылган бир адаммин. Менин миндан бөлөк еч максатим жок. Куду кааласа март айинин ахиринда Ысыкгө (Ысык-Көлгө – Б. Ж.) сиздин үйгө барамын. Сабаби мен ошол тараптагы маечиттардин (мечиттердин – Б. Ж.) диндар мусулмандардин иштери үчүн 20 күн командировкага чыгабыз. Ошондо сиздин үйгө барып сиздин есенчилигиңизди Маккадаги учурашканыбызди Ата ене ага туугандарыңызге айтармин. Сага кайсы китеп керек болсо айт салып жиберемин жана емине керек болсо айт».

Азамат Алтайдын катынан:

«Ардактуу тууганым жана достум Муслим, Кыргызстаным менен Ысык-Көлүмдөн жиберген саламдар үчүн бир кыргыз уулунун жүрөгүнөн ыракматтын кабыл алыңыз. Кыргызстаным мен үчүн канчалык кымбаттуу экенин сөз менен жазыш кыйын. Аны жалгыз жүрөк менен сезе билерсиз. Жүрөктө не болуп, не койуп жатканын ээси гана билээр... Жиберем деген китептер үчүн да көп ирет ыракмат. Менин бир кичине китепканам бар. Китептеримин саны 600дөн ашты. Бул тизмедекилери. Дагы каттабагандарым бар. Алар менен 700гө жетер бекен деп, кубанып койуп жүрөм».

Жээнбеков Муслимден:

«Амандык кат!!! Кымбаттуу ахреттик достум Кудайберген сизге амандык хат жазуучу достуң хажи Муслимден екен деп билес. Кудайберген дос менден көптөн көп аяшка салам айтас... Биз жакында той кылмакчыбыз 1-чи сени чакыраар элем өзүң тойду башкараа елең бирок алыссың го. Сенин жакшы ахвалда ден соолугуң болушун жараткан Алла Таала егемен тилеп турмактамын...

Менин адирисим: Кирг.ССР. Ош обл. Сузакский р-н Ачи с-с к-з Карил Маркис Жээнбеков Муслим».

Булар Муслим Жээнбеков менен Азамат Алтайдын 1959 – 60-жылдарда жазышкан каттарынан алынды. Бул каттардан чын эле акыреттик достордун Күкүк менен Зейнептей үн алышкан кыйышпастыгы угулгансыйт.

80-жылдары чет элде калган кыргыздарга, айрыкча Азамат Алтайга каршы катуу боктоолор уюштурулду. Андай макалалар гезиттерде орус жана кыргыз тилдеринде бир күнү жарыяланчу. Атайы уюштурулбай эл өзү айыптап жатса, мындай болбойт эле го. Азамат Алтайдын ичин күйгүзгөн «ахреттик досту» Муслим ажынын катынан үзүндү 1982-жылдын 23-мартындагы «Советская Киргизия» менен «Советтик Кыргызстан» гезиттеринде «Тщетны потуги отщепенцев» жана анын «Эл айыптайт» деген котормосунда басылган. Ал мындай: «Мен аны 1958-жылы Сауд Аравиясында жолуктурдум. Мени менен сүйлөшкөндө эл-жерди сагынган, чет жерде аргасыздан жүргөн мусаапырдын кейпин кийип, а түгүл, көзүнө жаш алып, а бирок СССРден барган башка улуттун өкүлдөрүнүн арасында (СССРдеги) «түрк элдери жоголуп кетмей болду, маданияты, тили жоюлмай болду» деп талаш козгоп, биздин кишилердин маанайын байкап, жанталашып, түркүн суроолорду берип, таптакыр башка адамдын кейпин кие калып жүргөнү мени таң калтырган.

Ошондо бузук сөздөрдү айтканы үчүн советтик граждандардан кагуу жегени эсимде. Ошондон кийин гана Кудайберген да, аны ээрчип жүргөн үчөө да бизден оолактап жүрүүгө аргасыз болушкан»

Эгерде, ошо 1958-жылы эле, Меккеде а деп жолугушкан кезинде Азамат Алтайдын бузукулугун байкап, советтик граждандардан «кагуу жегени эсинен» чыкпай калса, кийинки жылдары эмнеге эзилишкенче кат жазышып, жанын кыйнады экен?! Ошондо эле «оолактап жүрүүгө аргасыз» болгон «бузукуга» кийин кайсы каратеке сүзүп, үзүлүп түшкөнчө кат жөнөтүп калды экен?! Меккеге зиярат кылган ажы болуп туруп, антип Кудайга күнөкөр болуштун кажети не эле?! Буга «КГБ кыстаса, антпеске арга канча» деген даяр акчылануу турат дечи. Минтип акчылануу уят жосун, нааданчылык болоорун ойлобой илимдүү-билимдүү деген кишилерибиз да бетине кармап турса зээн кейитет. 1991-жылдын 24-октябринде «Кыргыз маданиятына» жарыяланган «А.Салиев, С.Байгазиев кимдер?» деген макала буга далил. Муну ошол жылдын 12-сентябринде «Кыргыз маданиятына» басылган «Чындыктын машакатту узак жолу» деген Азамат Алтай экөөбүздүн каттарыбызга карата айтылган чычалоо десем да болот. Азамат Алтай өзүнүн каттарында Азиз Салиев менен Советбек Байгазиевди окумуштуу «сөрөй» деп, ызасын жашырбай жазган. Беш-алты «илимий кызматкерлер, мугалимдердин» атынан жазылган «А.Салиев, С.Байгазиев кимдер?»де баштан аяк актануучулук, акчылануу гана эмес, кезиндеги туура эмес жорук-жосундарга эрдемсинүү, кенебестик да бар. Келтирейин: «Газеталар «антикоммунист», «антисоветчик» Кудайбергенге каршы макалаларды уюштурушкан. Ошондо А. Салиев менен С.Байгазиев жалпы шар менен (орусчанын сөзмө сөз которулган түрү го, кыргызчасы «көпчүлүктүн шары менен», «башкаларды туурап», «эл дарбыса, эшек кошо дарбыйт» болсо керек, мейли эми, ошентип «жалпы шар менен» –

Б. Ж.) Азамат Алтайга каяша кылып коюшса коюшкандыр... Кара тизмеге түшүп калбайын деп, КГБдан жүрөк түшүп, эптеп бирдемени чиймелеп берип кутулушчу. Балким, А. Салиев менен С. Байгазиев да ошондой кыйын-кыстоо шартка кабылып калышып, айла жогунан улам макала жазышкан чыгар». Бали, сөз эмес бекен! Шылтоо болбосоң кое кал а! Адамдын кылмышы эмнеде? Деги эле, кылмышы барбы, жокпу? – дебей туруп, КГБнын «кара тизмесине» түшпөс үчүн эле бирөөнү «чыккынчы, агент, душман» деп жарыялашка эч кимдин акысы жок да! Тоталитардык доордун учуру болсо деле, абийири бар адам далилин көрүп-билбей туруп, аначылык кылбайт. КГБ көрүнгөндү эле «коркуткан» эмес, «коркуп берчү», ошондойго шыктууларды тандаган. Күнөөсүз адамды мындай коёлу, күнөөлүү кишини деле, күнөөсүн көрбөй-билбей туруп, «кыйнап-кыстаса» эле каралап ташташ ыйманга балта чапкандык. Баягы «эмне кыз эмне кыздын бетин тытат» ушу эмеспи! Төтөн илим-билимдүү деген окумуштуу «сергек» адамдарга андай жосун эч кадыр-барк, аброй алып бербейт. Ой жорутушка, акыл жүгүртүшкө жөндөмдүү деген илимий кызматкерлерибиз менен мугалимдерибиз «жалпы шар менен» ээрчиме болуп, ээрчип койгондукту, «эптеп бирдеме чиймелеп берип кутулгандыкты», кыскасы, башкалар «а» десе – «а» деп, «б» десе – «б» деп коючулукту эрөөн-төрөөн көрбөй аначылык кылып тургандарын туура десек, анда биз кимбиз?! Мен Азамат Алтайды актабайм да, каралабайм. Мен аны, анын тагдырын билгим келет. Көргөнүмдү көргөндөй, укканымды уккандай, окуганымды окугандай жазып, ой жүгүртүш максатым.

«Сөрөй» деген, албетте, жакшы сөз эмес. А. Салиев менен С. Байгазиевди минтип айтканга мен да кошулбайм. Бирок ошентип аташка Азамат Алтайдын укугу бар беле? Беркилер аны далилсиз эле «чыккынчы, тыңчы, душман» деп, күйгүзүп жатса, Азамат Алтай да бирдеме дешке акылуудур. «Сөрөй»

дегени туурабы, же сабырдуулук кылып башкача аташы керек беле, же таптакыр эле унчукпай койсо болмокпу? – ал Азамат Алтайдын өз эрки. Бирөөнүн эркин, оюн өзгөртүшкө, жымсалдашка эч кимдин акысы жок. Ал эми «А. Салиев, С. Байгазиев кимдер?» деген макаланын эркине койсок, Азамат Алтайдын каттарындагы «сөрөй» деген сыяктуу айрымдарды чычалаткан жагымсыз сөздөрдү гезитке өчүрүп беришим керек окшобойбу! Деги эле чындыкты жаап-жашырып, көмүскөлөп коюшум керек окшобойбу! Кыскасы, ушул макаланын стилине, заарына, анан дагы «авторлорунун» бири Н. Бакировдун мага «катыңарды да окуган эмесмин, эч кандай макаланы да көргөн эмесмин, сенден угуп отурам» деп, тызылдаганына караганда, макаланы калыс «илимий кызматкерлер жана мугалимдер» жазган эмес, ичи күйгөн С.Байгазиев эле өзү жазгандай. Анан калса, «кайран Б.Жакиев» деп, менин өлүмүмдү да тилеп жатпайбы. Өздөрүнө сөз тийбеген калыс адамдардын оозунан мындай кеп чыкпайт эле го дейм да. Мейли эми, тилей берсин, маңдайга жазганды көрөбүз.

Мынча болду, ушул макаладагы «жекече каттар» деген дооматка да токтолууга туура келди. Азамат Алтай экөөбүздүн «Кыргыз маданиятына» басылган каттарыбыз жөн эле ал-жай сурашып, аманчылыкты билгизген саламдашууларбы, же аларда экөөбүздүн «керт» башыбыздан тышкары да, жалпы жашоо-тиричилигибизге, адамкерчилик кулк-мүнөз, сапатыбызга, милдетибизге анча-мынча болсо да тиешеси бар сөздөр айтылганбы? Ал-жай сурашкан эле каттар болсо, а деп жазышкан каттарыбыздын маанисин укканда, «Кыргыз маданиятында» иштеген жигиттер, баш редактору Жалил Садыков, орун басары ыраматылык Ашым Жакыпбеков баары бир ооздон «бер, жарыялайлы» деп, өтүнбөйт эле го. Окугандардын көпчүлүгү жактырбайт эле го.

Болуптур, буга да мейли. «Жекече» кат жөнүндө негизги айтарым башка. Кат жазышуу маданиятынын жоктугу –

биз үчүн чоң өксүү. Турмушта болгондун бардыгы, алардын эриш-аркак кылдат жактары, сыр-түйүндөрү бүт бойдон ымыйан-чымыйанына дейре гезит-журналга жазылып калбайт, радио-телеге тартылбайт. Миндин бири жөнүндө гана кийинкиге маалымат сакталат. Болгон окуялардын оош-кыйыш кылдат жактары бир калса, каттарда, күндөлүктөрдө калат. Буга «Орус театрынын тарыхы» деген бир нече томдук эмгек далил. Европанын моделиндеги кыргыз театрынын тарыхы жакында эле башталганы менен али чачкын, жазылбай четинен унутулуп баратат. Ал эми орус театрынын тарыхы жазылган, кагаз бетине түшүрүлгөн тарых. Ал тарых бир нече кылымдарды камтыйт. Орус окумуштуулары театр тарыхынын толгон жылдар мурдагы афишасыз, программасыз, рецензия-макаласыз доорун ошол доорлордо жашап өткөн адамдардын бири бирине жазышкан каттарынын, күндөлүктөрүнүн негизинде жазып чыккан, тиги же бу спектаклге, артисттин өнөрүнө баа берген. Кайсы бир жылдары Түгөлбай Сыдыкбековдун «кат жазышсак болот эле» деген оюн толук колдоп, Түкөмө телефон чалгам. Бирок колдоорун колдоп алып, өзүм аткарбаганыма дайым өкүнөм. Албетте, кат эле болсо жарыялай берүүнүн кажети жоктугу бештен белгилүү. Аны Азамат Алтай да кайсы бир ал-жай сурашкан эле каттарынын жарыяланып кеткенин кейип жазат.

Азамат Алтайдын Бекбоо инисин, «ахреттик досу» Муслим Жээнбековду айткан ызасынан кийинки узак «чегинүүмүн» сонунда, бирди-жарымга сабак болоор деген ниетте, кайрадан ызалуу окуяга келдик. ЫЗакорлук анча деле асыл сапат эместир, бирок ал көбүнчө арамы жок адамга таандык.

Биз дале ооруканадабыз. Илгери Монреалдагы айтылуу жолугуусун суратпай айтаар бекен, же?.. Ушуну жоромолдоп, Азамат Алтайды унчукпай тиктеп турсам, түшүнө койгондой:

– Аны да айтам, жаным. Монреалдагы (америкалыктар Монреалга «т» кошуп айтат) жолугушуулар жүрөгүмдү ка-

наткан жара, аны кантип унутайын. Сага жазган каттарыман аны үстүртөн гана билесин...

Монреаль жолугушуулары жөнүндө Гапар Айтиевден, Бүбүсара Бейшеналиевадан уккандарымды ушул эссенин башталыш жагында жазгам. Эми Азамат Алтайдын өзүнөн ук-тум. Айрыма чоң, такыр башка. Мен аны диктофонго кандай түшүрүлсө, ошондой көчүрдүм, тыянак чыгаруу жагы окурман-дын өз эркинде болсун.

Эмесе Азамат Алтайдын кебине кулак салалы.

– Монтреалды Жолдоштон угуп жаздык дегендерде да көп ката бар. (Жусаев Жолдош англис тилинин адиси, Монреалга барган кыргыз делегациясынын тилмечи. – Б. Ж.)

– «Вискиге тамган көз жашта» да ката барбы, Тиллебаев жазган?..

– Иэ, Тиллебаев. Көп жери ката. Ошондой укканбы, же өздөрү кошконбу, аны мен билбейм... – Азамат Алтай саал ой-лоно калды да сөздү дароо эле чукулунан баштады. – Жолдош экөөбүз Советтик павильондон көрүштүк. Бул 1967-жылдын 2-июну. 3-июнь Кыргызстандын күнү эле. Жолдош Совет элчилигинин өкүлүнөн кыргыз делегациясына жетип алайын деп, автомобиль сурап турган экен. Оттавадагы Совет элчисинин кадиллагыбы, Жолдош экөөбүздү жакшы бир автомобилдин аркасына отургузуп, Жолдоштун жаткан жерине жеткизишти. Бир бөлмөдө бешөө турат экен: Жолдош өзү, Тешебаев деген шахтербу, – билбейм, дагы бир орус-министр боло турган беле, дагы экөө. Кыргыз делегациясы менен көрүштүр дедим Жолдошту. Көрүштүк. Бейше отурду. (Бейшенбай Тоголок-ович Мураталиев – Б. Ж.) Жанында мен отурдум. Менден кийин Айтиев. Анын жанында Каракеев. Анын ары жанында Юнусалиев болсо керек эле. Биз бешөөбүз отурдук. Тааныштык. Мен дедим Азамат Алтай. Атым– Кудайберген, Кожомбердиев бол-лом. Азыр Нью-Йоркто жашайм. Кыргызстандын күнү болот

экен деп, сиздерди көрүш үчүн келдим дедим. Ушундай десем, Бейше жакшы келген экенсин деди. Кыргыз уулу Кыргызстандын тоюна келиши, анын милдети да деди. Дагы «туткунга кайсы заман, кандайча түшүп калдың? туткундагы турмушуңар оор болдубу?» деген адамкерчиликтүү суроолор сурады. Каракеев да адам катары суроо берди: Америкада канча кыргыз барсыңар, эмне иш кыласыңар, балдарыңар кыргызча сүйлөбү? дегендей. Жаш кезде гезитке кабар жазчумун. «Гапар ага, – дедим. – Сизди мен «Ленинчил жаш» газетасында редактор болуп жүргөнүңүздөн тааныйм», – десем, Айтиев «сен деди асман тиреген Нью-Йоркто жашайсың, элди-жерди сатып кетип! Жакында сен жашаган Нью-Йоркунун топурагы тоскок болот!» деди. Албетте, «элди-жерди сатып» дегенине чыдабадым. «Гапар, – дедим. – Мен сен жашаган Фрунзенин тос топурак болушун тилебейм, сен чокунуп жүргөн Москванын тос топурак болоорун тилейм!» дедим. Айтиев: «ЦРУнун агенти, чыгып кет!» деди. Мураталиев «Жолдош Айтиев!..» деп, ага акырая бир карады. Айтиев тым болду. Албетте, Гапар Айтиевден уккан сөздү мен Бейшеден угам деп баргам, Бейше андайды сүйлөбөдү. Күтпөгөн кишиден уктум ачуу сөздү. Көзүмө жаш айланды. Тамак ичээр маалыбыз дешти. Тышка чыктык. Менин галстугум кыйшайып кетиптир, Гапар келип түзөттү. Бул чындык. Муну мен эч бир заман унутпайм. Тышта автобус күтүп туруптур. «Калган кыргыздар менен да көрүшөйүн дедим эле» деп, Бейшеге кайрылсам, Бейше «Жолдош көрсөтөт, Жолдош көрсөтөт» деди. Жолдошко «Бүбүсара менен көрүштүр» дедим. Анын жөнү бар. Айтып берейин. Америкадагы атактуу университеттердин бири Нью-Йорктогу Колумбия университетинде окуган америкалык бир кыз «советтик бийчи Уланова жөнүндө диссертация жазам, сиздин жардамыңыз керек» деп калды. Мен айттым: «Улановдан кем калышпаган кыргыз балериңасы бар, Бүбүсара Бейшеналиева. Сиз ошону жазыңыз. Материал

чогултканга жардамдашам. Уланованы жазгандар көп». Кыз көндү. Бүбүсара жөнүндө газета-журналдарга жазылгандардын баарын, бир сүйлөм болсо да, жыйнап берип турдум. «Бүбүсара Бейшеналиева – кыргыз бийчиси» деген диссертациясын жазып коргоду. Ал кыздын ыракмат катын менин архивимен табасың. Артисттердин турган жери башка экен. Жолдош экөөбүз Бүбүсарага келдик. Ал прима балерина болгондуктан ага бүтүндөй бир бөлмө беришкен. Саламдаштык. Мен жөн-жайымды айттым. Айтсам, Бүбүсара «вот вам подарок с нашего Союза» деп, бир пачке сигарет сунду. Сигаретин алдым. «Согуш толкунунан чет элде калган кыргызмын» десем, Бүбүсара «если вы остались границей, грош вам цена!» деди орусчалап. «Бүбүсара, – дедим мен. – Сенин уулуң бар экенин билем, мен көргөндүн бирин көрбөсүн. На, твой подарок!» деп, сигаретин кайра өзүнө ыргыттым. Ботодой боздоп, чыгып кеттим. Мен Бүбүсара менен мактанып да, шаттанып да жүрсөм, сүйлөгөн сөзү ушу болду. Ошо заман Германиядагы Төлөмүш Жакып уулунан кат алгам: «Монреалга бараткан артисттердин арасында Асек Жумабаев деген биздин нарындык бар, – Асек кичинесинде жетим калыппы, же турмушу начарлыгынанбы, – Төлөмүштөр көп бала экен, жети балага жеткен тамак сегизге деле жетет деп, атам аны да бизди баккандай баккан, ошол тууганыма салам сүйлө» деген. Жолдошту Асекке алпар дедим. Жүдөө бир бөлмөдө алты-жети артист солдаттардыкындай тапчандарда жатат экен, отурушуптур. Асекке «Төлөмүш Жакып уулу тирүү, тууганың салам сүйлөдү» дедим. «Андай чыккынчыны мен тааныбайм!» деди. Мен үн катпадым. «Жолдош, – дедим, – үмүт үзүлдү» дедим. Бир барга келдик. «Барда иче берди, ыйлай берди» деген туура «Вискиге тамган көз жаштагы». – Ушул жерде Азамат Алтай каңырыгы түтөп, ыйлап жибере жаздады. – Жолдош кызарып чыгам деп, ичпей отурду... Эртеси Кыргызстандын күнү болду. Желек көтөрүлдү. Мураталиев Кыргызстан жөнүндө баяндама

сүйлөдү. Жолдош сөзүн англиске которуп турду. Желек көтөргөндөрдүн бири Бүбүсара эле, ал мага кол булгап, жылмайып койду. Кечеги катуу сөздүн баарын Мураталиевге Жолдош айтыптыр. Жолдоштун айтымында, Мураталиев делегацияны чогултуп, кишиче эмне сүйлөштү билбесеңер, мындан ары чет өлкөгө жолобойсуңар деген. Айттыбы ушинтип, айтпадыбы? – билбейм. Менимче, айткан. Силерде дагы «Мураталиев Азамат Алтайга жолугушум керек деп, жолукканда, кечирим сураганын билгизип, Азамат Алтайды далысынан таптаган» деп жазышты. Бул жалган. Экинчи ирет Мураталиев менен жолугушканым жок... Мына, Монреал саякаты ушул, жаным...

Азамат Алтайдын каңырыгы түтөй түшүп, ийнинен тына карманды.

Кийин, бир жылы академик Курмангалы Каракеев көчөдөн жолугуп:

– Азамат Алтайды жазганыңды окуп атам. «Маданиятка» көп чыкты. Алтайга мен да жолуккам... – деп калды.

– Анда айтып бербейсизби?..

– Бир күн кел, Академияга, – деди.

Бардым. Аны айтты-муну айтты, мурда угуп жүргөн эле сөздөр, бирок мен каалаганга жакындабай койду.

– Курмангалы Каракеевич, силерди ошондо Азамат Алтайды сөккөн дешет ко?.. – деп, кептин ыгы келе калганда тамашаласам, күлдү.

– Артисттер катуу кетсе керек... Мураталиев жетекчибиз, «чыккынчы а-бу дебей оң сүйлөшкүлө» деп бизге эскерткен, жаш секретарь, бузула элек кези да. Алтай чынында билимдүү, тың жигит экен. Баарыбызды билет экен. Биздеги гезиттердин баарын алып окуйт экен. – Курмангалы Каракеевич бир нерсе эсине түшкөндөй дагы күлдү. – Азамат Алтай Гапарга кайрылып: «Гапар ага, сиз «Ленинчил жашты» башкарып турганыңызда, Сизге кабар жазып барып турчумун» дегендей сөз айтса эле,

Гапар «ЦРУнун агенти, чыгып кет» деп жиберди. Коркуп кетти го. – Курмангалы Каракеевич дагы бир күлүп коюп, токтой калды да, – Эми анда... заман башка эле да. Коркоорун коркчубуз баарыбыз эле... Кыргызстандын күнүнө америкалык кыргыздардын баарын чакырдык, пригласительный берип. Концеретте баары жашын агызып ыйлап отурду го! Ошончо жыл элден бөлөк жашаса, куса болушкан да...

Азамат Алтайдын:

– Кыргыздардан кагуу жегендин эртеси, желек көтөрүлгөндөн кийин, Бүбүсара мага жакындагысы келдиби, айланып жүрдү. Жанында келинби, кызбы, пианино ойногон татар болуш керек, экөө жүрдү. Мен жолотподум. Ошого дайым өкүнөм, айрыкча, Бүбүсара өлгөндөн бери өзүмдү кечирбейм, – дегенине караганда, анын жүрөгүн ыза, өкүнүч гана эмес, кандайдыр бир оор кусасы да тынымсыз өйүп тургандай.

Кээ бир кишинин ким экени бир-эки баарлашкандан кийин эле билинип калат да сүйлөшчү сөзүн түгөнүп, кызыгын таркайт. Андай адамдан кача да баштайсың. Азамат Алтайда чети оюла элек толгон сыр, кызык ойлор жаткансыйт. Эми аны чала угуп, чала сүйлөшүп алып, кыйраткансып Бишкекке жетип барсам, өмүр бою чийки май жегендей өкүттө болоорум шексиз. Ооруканада деле сүйлөшө берүүгө, иштей берүүгө мүмкүн экенин көрсөм деле, а түгүл «буюрса, элге барып калаарбыз» дегенинен кийин деле, баары бир, ооруканада кайсы жарытылуу иш бүтсүн деген көңүлүмдөгү көндөйлөнүү жазылбады.

Ошо көндөйлөнгөн бойдон эртеси ооруканага дагы барсам, кечээ эс-учу жок, кыркыроо кирип жаткан чал туруп жүрүптүр. Аң-таң калдым:

– Ой, аба!.. бу абышка кечээ эле өлмөк киши эмес беле, басып жүрөт ко?! – десем, Азамат Алтай:

– Бир аз илинчек калса, жанын сактап калышка болот, – деди камаарабай.

– А өзүңүз кандайсың, аба?

– Айыктым, Бексултаным. Азыр чыгып кетсем да болоор...

Таң калдым. Кезинде Американы ашата сөкчү элек ко. Бала болуп башыбызга жүн чыкканы Американын турмушун да, америкалыктардын адамкерчилигин да, окуу системасын, медицинасы менен кошо боктоп, кымындай да жерин жактырчу эмес элек ко. Көрсө, өз көчүгүбүздүн жыртыгын бу жыртык эмес – жыргал деп, акчыланыш үчүн ошентчү турбайбызбы. Ошол себептен совет адамын чет өлкөлөргө өтө эле аз чыгарып, чыгарса да, коркутуп- үркүтүп, элендеп жүрүп келгидей абалга жеткирип туруп, чыгарчу турбайбы. Башка элдердин, айрыкча Америка сыяктуу өскөн элдин адамча жашап, адамча турганын көрсөтпөө керек болгон тура бизге! Чындыгында Америка мо-кочо эмес экен. Ырас, ал да бизди бокточу. Бирок социалисттик түзүлүштүн жакшы жактарын уялбастан эле өз жашоо-максатына ылайыктап, сиңирип алган учурлары көп болуптур. Маселен, медицина. Ооруканага түшкөн адам соткесине миң доллардын аржак-бержагын төлөйт экен. Муну укканда, кымбаттыгына төбө чачым тик турса да:

– Ушунча акы төлөгөндөн көрө, оорубайле койбойсузбу! – деп тамашаласам, Азамат Алтай:

– Оорубайле коет элем, бирок акынын сексен процентин, силердин тил менен айтканда, социалдык фонд төлөйт. Дары-дармек алсак да ошондой. Калган эки жүз долларды төлөп коюштун оорчулугу жок, – деди.

Демек, бул бекер дарылаганга эле тете экен да. Ал эми дарылоо сапатын, жоопкерчилиги менен көңүл бурганын айтпайле коеюн! Кан басымы катуу көтөрүлүп кеткен адамды үч күндө айыктырып чыгарат дегенди уга элек болсом керек.

Бу саам ооруканага Али экөөбүз келгенбиз, кечээкидей эле түшкү саат экиден кийин гезит сатып алып.

– Архив туурасында ойлондунбу? – Азамат Алтай мени кетирбей алып калышты мурунтан эле каалап турганбы, «чеч» деп, курткамды чечтирип, «отур» деп, жанына отургузду.

– Миссия башчысынын биринчи орун басары менен сүйлөштүм. Ноябрьдын аягында Москвага жүк кетет экен, ошого кошуп жөнөтүп жибермей болду. Үйдө болсо кечке архивинизди ыкшыйып, папкаларыңыздын жанында отурам – деп, тамашаламыш болуп койдум.

– Өзүңө керектүүлөрдү иргей бер. Бөлүштүрүп койсоң, ар жагын өзүм тейлейм, – деди Азамат Алтай.

Ангыча Али да курткасын чечип, отурууга камынды эле, Азамат Алтай ага:

– Сен кете бер, о заман бир жакка бараарсыңар... – деп, кайниси узатып ийди. Анан мага карап, – эми жай отуруп, тууганча маектеше берсек болот – деп, көнүлдүү каткырды.

Сание жеңе экөөбүз кечээ келип, кетээрде:

– Аягыбыз жеңил болсун, аба, тез сакайыңыз, – дегеним, эмнегедир, азыр, эсиме түштү.

Эл ичинде ушинтип айтыла жүргөн демейки алкоону айтсам, Азамат Алтай көптөн бери укпай унутуп жүргөн бир жакшы кабарга кулагы сүйүнгөнсүп, көзү жадырай байбичесине мактана калган:

– Кандай жакшы тилек, а, Сание! «Аягыбыз жеңил болсун!»... Мындай жакшы тилекти кыргыздар гана айтат! Мүмкүн, казактар да айтаар, бирок мен аны билбейт экем... – Кыргыз жөнүндө, кыргыздын жакшы сапаты, наркы туурасында азбы-көппү азыркыдай жылуу сөз укса, Азамат Алтай жаш баладан бетер жагалданып кубанган адам экен. Улам күн өткөн сайын ушул мүнөзүнө көзүм каныга берди. Кемчилигибизге күйүп-бышып, туталанып кетээрин да көп көрдүм. Кичинекей эле кемчилигибиз аны аябагандай кейитет. Мүмкүн, өмүр бою четте калып, эл-жерине такай кусадар жашаган адамдын сезими

ошондой болоор? А, балким, бул сезим Азамат Алтайда курч жаралгандыр? Аны башкалар менен салыштырууга менде мүмкүнчүлүк болбоду. Салыштыруунун кажети деле жоктур. Биз быякта, өзүбүздө жүрүп, өз кемчиликтерибизге бышы кулак болуп, ашмалтай болуп алгандайбыз. Кемчиликтерибизге чанда гана кейимиш болбосок, чындап күйүп-бышкан учурубуз аз. «Боло берет» деген жаман адатыбыз бар. Ишти чала бүтүрсөк, убадага турбасак, «боло берет» деп кенебейбиз. Үйрөнгөнбүз ошого. Намыстанбай, арданбай көнгөнбүз ошого. Бирок дээр-биз, ата-бабадагы наркыбыз андай эмес эле го! Демек, оңолуп кетүү биздин тукумдагылар үчүн чоочун деле түйшүк эместир, колдон келе турган каныбыздагы сапат да!

– Кечки саат сегизге чейин ооруканада отуруп деле иште-сек болот. Жаза турган аппаратың жанындабы? – деди Азамат Алтай.

– Андайын билгенде ала келет элем. Үйдө калбадыбы, – дедим өкүнүп.

– Мындай деле сүйлөшөлү. Өткөндө эмнеге келдик эле?

Оорукана деген оорукана да! Кокус, Азамат Алтай узагыраак жатып калса, сөзүбүз чала бүтөөрүн ойлоп, кептен кеп чыгаарын күтпөстөн сыпайыкерчиликти таштадым да сурап билүүнү көздөдүм:

– 41-жылы 22-июнда согуш чыккан күн эсиңиздеби?

– Согуш чыккан биринчи эле күнү урушка катыштым...

– Каунас шаарындабы?

– Жо-ок. Каунастан ары-ы. Чек арага жакын... Ошондо Белов деген старший сержант майдан талаасында өлдү. Взводдун командири, аты эсимде жок, мага буйрук берди: «Бооруң менен сойлоп барып, Беловдун комсомол билетин алып келесиң!» деп. Солдаттын жанында дагы эки адрес болот: бири – үйүнүн адреси, экинчиси – кайсы бөлүктөн экендиги, ошолорду да кошо ал деп буюрду. Мен сойлоп жетип, комсомол билетин алдым,

адрестерин да алдым. Немистер атып турду. Мен өлүктү үстүмө жаткырып коюп алдым. Кайтып артка сойлогонумда да өлүктү бир аз жерге кошо сүйрөдүм октон калкаланып. Кудайым мени сактады, немистердин огу жаныма эле түшүп турду. Билбейм канча сойлогонумду, мүмкүн, узактыр, же аздыр, айтор, өтө эле ыраак сойлогондой болдум.

– Кыскасы, Беловдун комсомол билетин жеткиздим деңизчи?

– Жо-ок! Жеткиргеним жок! Мени билетке жумшаган командирим да, взводубуз да качып кетиптир. Билетти дивизия командирине алпардым. «Комсомол билеттин азыр кимге кереги бар?!» деди дивизия командири туталанып. Неман деген дарыя барбы, Литвада? – деди Азамат Алтай менден.

– И?..

– Немандын аркы өйүзүнө замбиректерди атка сүйрөтүп биздикилер өтүп жаткан. Көбү өттү. Өтө албай чөгүп өлгөндөр да болду. «Ушуларга кошулуп өт» деди. Мен сууга сүзгөндү билчү эмес элем.

– Көлдүксүз да... – деп тамашаладым.

Азамат Алтайга жага бербей каткырып жиберди.

– Чөгүп кетпей анан кантип өттүңүз Немандан, же?..

– Кайыкчан литва адамына «кел» десем, келбеди. Мен анын аржак-бержагын аткыласам, келип, өйүзгө чыгарып койду. Командованиеге даттанган экен, «совет адамын кордогонсун» деп, мени гуппакка камашты. Камагандары жакшы болуптур... – Азамат Алтай жыргап күлдү. – Жөө бастырбай үч-төрт күн тылды карай араба менен ташып жүрүштү.

Эми экөөбүз бирге каткырдык.

– Туткунга кандайча түшкөнүңүздү сурасам болобу? – Бул суроону, мүмкүн, уккусу келбес деген ойго кеттим, эмнегедир.

– Ленинграддан төмөн Великие Луки деген шаарда согуш болду. Немистер аны төрт ирет алды, төрт ирет чегинди.

Биз ошол Великие Лукинин жанында бир токойдон чыга албай, курчоодо калдык. Бешинчи аткычтар дивизиясы, бир жүз кырк экинчи кызыл туулуу полк. Полктун командири өлгөн. Биз отуздай эле киши калганбыз. Луговой деген комиссарыбыз полктун туусун ичине ороду да силер бу жерде калгыла, мен тууну сакташ үчүн кетүүм керек деген шылтоо тапты. Жан айлаласы кылды да. Биз кошо кетебиз десек, немистерди тосуп жатасыңар деп, буйрук берди да өзү бизди таштап кетип калды. Ошентип командирибиз жок, комиссарыбыз жок, тамак-аштын түгөнгөнү качан!.. Тамактын айынан бир кыштакка чыкканыбызда, колго түштүк. Испандардын «Голубая дивизия» дегени бизди туткундаган. Алар немистерге өткөрүп берди. Немистер бизди бир лагерге апарып тыкты. Адам көп. Кечке лагерь толду. Түнкүсүн жамынып жатаарга көбүбүздүн тыш киймибиз жок, биринчи эле согушкан жерде калган. Түндүктүн ырайымсыз суугу күн баткандан титиретет. Айла жок көндүк. Көптөн бери артка ачка чегингендикиби, же тамак-аштын лагерде да өтө тартыштыгыбы, туткундардын баары арык, кээсинин басууга дарманы жок. Тамак алыш үчүн күн чыга идишибизди кармап, катарга тизилебиз да адамдын көптүгүнөн түш оой араң жетебиз. Күндөн күнгө турмуш оорлоду. Адамдын саны да көбөйгөндөн көбөйдү. Тамактын жетишпегени жөнүндө ооз ачсаң, таяк жейсин. Арабыздан немисче сүйлөп, немистин камчысын чапкандар да чыкты. Алардын кордугу немистикинен ашса ашат, кем эмес. Айтор, бу жерде таяк менен богооз сөздүн күнү тууду. Күндөрдүн биринде сегизден катарга тизип, мал айдагандай кылкылдатып, туткундарды белгисиз тарапка айдады. Күнүнө 30 чакырымдан тындырбай жөө айдайт. Мурда берип жүргөн ысык суу тургай, эми ичээрге муздак суу да жок. Баса албай артта калгандарды атып таштап кете беришет. Он күнчө жүргөндөн кийин Латвияга кирдик. Суук. Түнкүсүн шинелдери бар эки кыргыз жигит мени ортолоруна алып жатып жүрбөгөндө,

тирүү каларымды кудай билет эле. Ээн талаада бир казармага камашты. Тамакты беш чакырымдай жерге айдап барып, катарга тизип, өзөгүң карарганча күттүрүп, анан бирдеме жалмалаткан соң, кайра сепилибизге айдап жөнөйт. Жолдо келатканда, картошканын аңызынан бирин-экин үшүгөн картошканы сабагы менен жулуп алсак, багыбыз ачылгандай сүйүнөбүз. Сепилге барганда бышырып жеш үчүн жыгач-жугач термелейбиз. Кокус, картошканы, же жыгачты катардан чыга калып терибиз дегендер болсо, кайтаргычтар атып салат. Деги койчу, тутукундагы азапты сен сураба, мен айтпайын! Немис аскери бир итти атса, ит каңшылап, адамдарды көздөй чуркаганда, өлө элек итти басып калган жүздөй туткундун арасынан тондук бир жигит иттин шыйрагын сууруп чыгып, беш-алтообуз сорпо кайнатып ичип «жыргаганбыз». Ачкачылык адамды намыстан ажыратып, арсыз кылып салат. Бир саам тамдын үстүндө отурган немис аскерлери тутукундарга нан ыргытты. Туткундар нан талашып, төө басты түштү. Оозго нан жетпейт. Авадан нанды бир кол тосуп алса, аны экинчи кол жулат, анан үчүнчү, төртүнчү кол... күкүм да калбайт. Жерге түшкөн нандын артынан кошо жыгылып, топуракка аралаштыра болсо да жалмап калайын дегенге жалматтырышпайт. Немистер болсо моокуму канып, жыргап, каткырып, нандан улам ыргытып коюп турду да мазактап...

Пенде чыдагыс туткун азабы күндөн күнгө жанга батып, жашоодон үмүттү үздүргөнгө чейин жетээр. Андай тирүүлөй тозоктон бир өлүп кутулбаса адам, же качып кутулбаса кутулууга эч мүмкүн эместир. Аны ар бир эле туткун учурунда түшүнгөн чыгаар, бирок тобокелге салып, качууга баары эле бел байлай албагандыр? Бел байласа да, оңтою бирине келсе, бирине келбегендир? Оңтою келсе да, кутулуп кетээр-кетпесин бир кудай билбесе, ким билмек? Кудайберген менен кочкорлук бир жигитке кудай оңтоюн берди кылат да, тутукундарды айдап баратып, концлагерь сыяктуу камдап койгон ат сарайларга ка-

маган жерде экөөнүн түн ичинде, жаан жаап турганда, зымдын астын союл менен көтөрүп сойлоп өтүп жылт койгонун немистер туйбай калат. Алиги кочкордук жигиттин аты-жөнү Мырзабек Алымов экенин Азамат Алтай кийин-кийин «өз жаныңа кошуп, мени да тутукундан качырып чыккан сен болчусун» деген кат-кабарын алганда билиптир. Колго түшкөндөн кийинки баян, туткун доору, айтор, 1952-жылга чейинки учур Азамат Алтайдын айтканы боюнча эмес, архивиндеги «Баштан өткөндөр» деген кол менен жазган эскерүүсү боюнча жазылды.

Экөө туткундан бошонгонго дем-күч алып, адегенде көпкө тынбай чуркайт. Анан кээде басса, кээде чуркап, канчалык жүгүрсө да чарчоо билбей тоңгон капустааны кемирип жеп баратышты.

Караңгыда алды жактан дүкүйгөн караан көрүндү. Үй экен. Терезесин какса, дабыш жок. Дагы какса, терезеге бир эркек киши келип:

– Кимсиңер? – дейт кооптонуп.

Беркилер качып келаткандыгын, ачка экендиктерин шыбырайт.

– Канчоосуңар? – дейт үй ээси.

Качкындар экөө экенин айтат. Үйдөгү чырак тамызбастан айран, нан берет.

– Велейка лагери бу жерден алыспы? – деп сурайт качкындар.

– Бир жарым чакырымдай болот ко, – дейт үй ээси.

Араң элеби?! Качкындар аң-таң. Же айланып жүрө беришкенби?

Аңгыча үй ээси: – Чырак күйгүзсөк, отту көрүп, жетип келишет... – деди да, – Үйдүн артынан түз баса берсеңер, кыштак бар, эли жакшы, мүмкүн, силерге жардам кылаар... – деп, жөнөтүп жиберет.

Таң атып, үйлөрдөн түтүн чыга баштаганда кыштактын четиндеги үйгө келишет. Анда курсактарын тойгузуп, аскер кийимдерин эски-уску жөн кийимге алмаштырып беришет.

Экөө үчүн туткун азабынын сонунан эми качкын азабы башталат. Кыштын суугунда күндүз токойдо темселеп, жашырынып жүрүш деле, немистер басып алган чоочун кыштактардагы белорус, поляктардан түнкүсүн келип, тамак-аш сурап жан багуу деле бир кишиге караганда эки качкын үчүн алда канча кыйын, коркунучтуу экенине көздөрү жетсе да, далай күндөр бою бөлүнүп кетпей чогуу жүрүшөт. Немистер, полицайлар жок кыштактарда дыйкандардын отунун жарып, ишин жасап, чыгышты карай жол тарта беришет. Кудайбергенге караганда берки жигит тыңыраак. Бирөөнүн жумушун иштеп баштаганда, Кудайберген тез эле кара терге түшүп, алы кетип жүрөт. Ишин иштеткен дыйкандар экөөнү тамакка тойгузуп, түнкүсүн үйлөрүнө, үйүнө болбосо сарайына түнөтөт.

Бир үйдө эки кишиге орун жок экенин айтып, алсыздыгына боору ооруса керек, Кудайбергенди жаткызып калат. Кочкорлук жолдошу башка үйгө кетет. Кудайберген үй ээсинин адамкерчиликтүү мамилесинен уламбы, же жылуу жаткандыктанбы, тырп этпей катуу уктайт. Эртеси үй ээси аны ойготуп, жолдошу башка жакка чыгып кеткенин айтат. Кудайберген артынан издеп таппай коет. Жалгыз калганына ыйлагысы келет. Бирок, айла канча, бирибиз кармалсак да бирибиз жол таап кеткибиз бардыр деген болуу керек деп, өзүн өзү сооротот. Мырзабек ошо кеткен тейинче биздикилерге өтүп кеткенби, же кийин согуш бүткөндө барганбы, айтор, Азамат Алтайга жазган катында качып кайда барганын, немис туткунундагы «кылмышы» үчүн КГБнын жазасын тарткан, тартпаганын жазбаптыр. Кудайберген болсо кыштактан кыштакка, колдон колго жалданып өтүп отуруп, Стефан деген жашабыраак калган дыйканга туш болот. Сылтып басканы болбосо, жаны тынбаган чарбачыл, оокатка

тын, жылдыздуу киши көрүнөт. Жалгыз уулу Сибирге айдалып кетип, аялы экөө эле экен. Кудайберген анын отунун жарып, жарылган отунду көрсөткөн жерге көтөрүп барып ирет-ирети менен жыят, малын багат, чөп туурап, чөп салат. Бирок анын иштегени Стефанга жакканы менен, катынына жакпайт. «Андай эмес, мындай» деп, Кудайбергенге кыйкырганы кыйкырган. Тамакты да бөлөк отургузуп берет. Ага караганда итин аябай барктайт. Куу кекиртектин айынан буга окшогон кем-синтүүлөргө чыдабаска не арга?! Аялынын жосунун туура көрбөгөн Стефан жашырып, Кудайбергендин столуна кээде май, нан коюп коет, жамынаарына жууркан берип кетет. Ушинтип бир топ күн өтөт. Кудайберген башкалардын да ишин иштеп, кыштактагылардын көбүнүн көңүлүн алат. Эти кирдеп, денесин бит басканын, түнкүсүн уктай албасын, Стефандын аялынан коркконунан Стефанга эмес, башка бирөөгө айтса, ал «токойдон отун көтөрүп кел, мончого салам» деп, Стефандан сурап алат да жуунуп-тарангандан кийин «уулум, дагы жүрө берсең, бирөө полицайга айтып коет, кеткин» дейт.

Кудайберген кыштактагылардын баары менен таанышып, ынак болуп калгандыктан, кыдырып, коштошуп чыгат. Ар бири ага тамак-аш, азык берип, «кээде-кээде келип, түнөп кетип жүр» дешет. Алардын болжолунда кайсы-кайсы жактарда полицайлар, немистер жоктугун айтып, ажырашат.

Ноябрдын орто чени экен ошондо. Кудайберген кыштактан чыгып, күүгүм киргенче токойдо ээндеп жүрөт. Караңгы киргенде токойдон, талаага чыгып, жолдо баратса, алдынан арабада келаткандардын дабышы угулат. Жакындаганда «Токто!» деп кыйкырганды угуп, Кудайберген жүрөгү шуу дей түшөт. Токтобоско арга жок, арабада автоматчан полицайлар экен. Алар алып келип, сурак жүргүзүшөт. Кудайберген лагерден качканын жашырбайт.

– Эмне үчүн качтың? – дегенде,

– Ачкачылыкка чыдабай... – деп, чынын айтат Кудайберген.

Полицайлар өздөрүнчө сүйлөшө калып, анан комендатурага телефон чалат.

Бир жаш полицай, арабекч чал үчөө бир жакка жөнөйт.

– Мени кайда алпаратасыңар? – дейт Кудайберген жолдо келатып.

– Ошмуян деген бир кичине калаа бар, ошого жеткизелиз. Коркпо, – дейт жаш полицай. – Аякта туткун аз, тамак берет, иштетет. Кышында калчылдап, муздак сарайларда жашырылганча, жылуу түрмөдө отурган жакшы да, а жаз чыкканда качсаң, бир жөн, бадалдын түптөрүнө конуп-түнөп жүрө бересиң – деп күлөт.

Чамасы, жаман жигит болбосо керек деп баамдайт Кудайберген.

Жолдо бир кыштактан өтүп баратканда:

– Түрмөгө жеткенче нан-пан жыйнап алсам кантет? – дейт Кудайберген.

Жаш полицай арабекч чалга:

– Арабанды токтотчу – дейт. Араба токтогондо, Кудайбергенге. – Барып сура, – дейт.

Он-он беш мүнөттүн ичинде Кудайберген үйлөрдү кыдырып, бир киладай эт, он киладай нан чогултуп алып, эт-нан бергендерге кайта-кайта ыракматтын айтып, арабага келип отурат. Кечке жуук Ошмуян калаасына келип, Кудайбергенди жаш полицай комендатурага өзү алып кирип, Кудайбергенден сураган суроолорго өзү жооп берип, анан качкынды өткөрүп алдык деген кагазды алып чыгып кетет. Жаш полицайдын кетип баратканы, арабага барып отурганы Кудайбергенге көрүнүп турат.

Дувалдары таштан салынган түрмөгө алып кирердин алдында Кудайбергендин жолдон чогултуп алган нанын бирден

сындырып көрүп, ар бир нанды көзөп, текшерип анан камерага киргизишет. Камерадагы он кишинин баары качып колго түшкөндөр, «кайдан качтың, кантип кармалдың» дегендей суроолорун жаадырып бүткөн соң, ар кимиси канткенде кармалбай калаарын эстеп, өкүнө баштайт. Кудайберген да арабанын дабышы угулганда эле кайра токойго кирип кетсем эмне деп, ичинен бармагын кырча тиштейт. Кайта туруп, өкүнгөндөн не пайда, атып салышпаса эле болду, кудайдын жазганын көрөрмүн деп, өзүнчө кайрат кылып, отургандарга эти менен нанын таратып берет да, анча-мынчасын көргөзбөй катып калат. Кечинде жумуштан дагы беш киши келип, бир камерада эми он беш болот. Бирок лагердегиге караганда бу жерде төөлүк өөдө, тамагы дурус. Эки жумада бир мончого түшүрүп турат. Бош учурларында домино ойнотушат. Тыштан иштеп келгендер кээде нан ала келип, бөлүп жешет. Камерада калгандарды күнүгө жарым сааттан таза авага сейилдетет.

Түрмөдөгүлөрдүн саны көбөйсө, концлагерге кайта айдап кетет экен деген күбүр-шыбыр жүрүп, туткундардын жүрөгүн үшүтө баштады. Кудайберген лагерге түшкөнчө, качып кутулууну ойлоду. Бирок бу жерден качыш мүмкүн эмес, түрмөнүн бийиктиги 7 метрдей, башка амал издеш керек. Декабрдин он экисинде жүздөй туткунга күрөк берип, ишке алып чыгат. Ошмуйан – Вильно жолунун ташын тергизип, топурагын түздөтүп, ондото баштайт. Аларды кайтарган беш-алты полицай от жагып, жылынып турат. Бир капталда жалаң еврейлер иштеп атты. Кудайберген аларга аралашып кетет да, качаар ниетин айтса, еврейлер «кач» дейт. Тумандуу күн экен, Кудайберген кар баскан токойго кирип кетет да, бир-эки чакырымча алынын бардыгынча жүгүрөт. Артынан куугун сезилбейт. Ошентип ал экинчи ирет «боштондукка» чыгат. Кетип баратып, бир кичинекей эски арыктан аттайм деп, жаза басып алыппы, же кубатынын жоктугунанбы, сууга түшүп калат. Күн суук. Калтырап-ти-

тиреп, шөптүрөп, бирөөнүкүнө келсе, ээси кар күрөп жүргөн экен, Кудайбергендин кейпине боору ооруп, үйүнө киргизип, суу киймин чечтирип жайып, мешинин үстүнө жылуу жаткырып коет да, ойгонгондо тамакка тойгузуп:

– Алдында белорустар, ал калкка жетсең, немистерге кармап бербейт, сага жардамы тиет. Кош, жигит, эсен бол – деп, үйүнүн жылчыгынан жолду көрсөтүп, узатып жиберет.

Кыштактан кыштакка, үйдөн үйгө тентиш, албетте, кордук, бирок түрмөгө, концлагерге караганда, эркиндик аты бар да. Канчалык кемсинүү болгону менен курсак да ток. «Дүйнөдөгү зор кыйынчылыктан ачкалыктын кыйынчылыгы оордур. Аны башынан өткөргөндөр билбесе, башка билбес» деп жазат Азамат Алтай өзүнүн архивиндеги «Баштан өткөндөр» деген эскерүүсүндө.

Кээде кыштак четиндеги жалгыз үйдөгүлөр Кудайбергенге ишин иштетип, айталык, үй ээси өзү мененби, же уулдары мененби токойдон отун алышып кел деп жумшаса, бечара качкын белчеден кар кечип, суу болгонуна, кара терге түшүп кыйналганына кайыл, ичээр ашын, жээр нанын кайыр сурап таппай, иштеп тапканына төбөсү көккө жетип, өзүн өзү киши катары сезет. Жакшы иштегенине ыраазы болгон үй ээси, мүмкүн, суук сарайга барып жат дебей, үйүнө түнөтөөр деген да ниетте болот. Токтогон жеринде ылайыгы келсе, үйүнө кат жазып, «согуш бүткөндө салып жиберсеңер» деп, кат таштап кетип жүрөт. Бирде болбосо, бирде кабарым жетип калаар деп, өлбөс үмүткө бел байлайт да адам чиркин ушинтип. «Белорустар жакшы калк, – деп жазат Азамат Алтай. – Иштегенимде тердеп-кургап кыйналганымды, алсыздыгымды көрүп, кээси боор ооруйт, жеңил иш берет, тегири баратсам, полицейи жок кыштакты көрсөтүп, жолумду түздөп коюшат».

Ишембинин келишин Кудайберген эңсеп күтчү экен, анткени, ошол күнү кыштактагылардын көбү мончо жаккандык-

тан, эч кимдин үйүн сагаалабай, таң атканча жылуу мончонун биринде түнөшкө мүмкүн.

Кудайберген бир кыштакка көпкө байралып туруп калат. Ал туурасында Азамат Алтай эскерүүсүндө мындайча жазат: «Бул жерде көп убакыттар калгандыгымдан, кишилери мага белгилүү болгондуктан алардын аттарынын баш тамгаларын калтырдым. Кар калың, бирде карга батып, бирде чыгып жүрүп, басырылган жолго кирдим. Айылдын четиндеги биринчи үйгө эшик кактым. Бир жаш жигит чыкты. Аталап аркасынан эки кыз бала чуркап жүрөт. Аялы да келди. Ал-жайымды сурашты. Мен эч нерсе жашырбадым. Биздикинде бир-эки күн калгын дешти боор ооруп. Анан ал жигит кыштактагылар менен акылдашып, Н. деген катын мени иштетип, багаарын айтты. Ндин эри совет өкмөтүнө кызмат өтөгөн активисттерден, немистерден жашырынып жүрүптүр. Карыган кайненеси экөө турат. Ндин атына, уйларына суу ташып келип сугарам. Кудуктан суу тарта албаган кемпир-чалдар менин сууга баратканымды көрсө, ошо жерге барышат. Сууну адегенде аларга тартып берем. Элге жага баштадым. Булардын 25-декабрдеги майрамы келди. Өздөрү жасаган арагы бар. Коноктор келди. Ндин эри да отурду. Эри кеткенден кийин, арак ичип алган катын эски бир таанышы менен жатып калды. Кайненеси, баарыбыз бир бөлмөдө жатабыз. Сүйлөшкөндөрүнүн баары угулуп турду. Ндин бу кылганы кемпир бечерага жакпады. Ошентип дагы бир нече күн өттү. Н. мага болоор болбостон ачуулана баштады. Кетүүгө аргасыз болдум. Белгисиз бир жолго чыкканы жатсам, В. деген чал келип, меникинде калгын деди. Чалдыкында эки айга жакын жүрдүм. Бу кыштактагылардын бардыгын тааныйм, алар мени тааныйт. Кийин П. С. деген кишиникинде көп ай жүрдүм. Мага окшош жашырылган адам көп. Калк өзү ушунчалык жакшы адамдар, бардык үйдө бирден жашырынгандар. Мындай кыштактар аз болсо керек бу аймакта».

Бир күнү кыштакка немистердин жазалоочу отряды келет да, чамасы, элдин жүрөгүнүн үшүн алуу үчүнбү, бир жесир аялды эгин төккөн эмес деген шылтоо менен үйүн өрттөшөт, дагы бирөөнө партизандарды жашырып жүрүшкөн деген күнөө коюп, аялы экөөнү атып салышат. Аларга кошуп, тентип келаткан дагы эки орус качкынды атып кетишет. Көп өтпөй партизанбыз дегендер пайда болот. Экөө Кудайбергенди мурунтан тааныган, ушу чөйрөлүк немелер. Бири өзүн өзү командир дайындап алган, экинчиси Юровщина кыштагынын жаз-жай айларындагы уйчусу. Дагы беш-алты жигит Кудайбергенди атайы издеп келиптир. Колуна мылтык бербей аны чаналарына отургузат да күүгүмдө кыштактан чыгышат. Кудайбергенге ээси тамак-аш, таза кийим берип узатат. Партизандардын максаты түндөп жүрүп, Батыш Белоруссиядан Чыгыш Белоруссияга жетиш. Узак жолдо көрүнгөндү тоноп, талап жүрүп отурушат. Чанага чеккен аттар чарчаганда, аракка алмашып ийип, ордуна башка бирөөлөрдүн аттарын кошуп алып кете беришет. Деги эле жакшы жылкыдан кыя өтүү жок буларда. Кудайбергендин энчисине да бир бээ тиет. Эч ким кың дей албайт, кың десе, атып салуудан да кайра тартаар эмес булар. Жолдо Кудайбергенге окшогондордон дагы төрт-бешөөнү кошуп алышкан. Канча бир күндөн кийин Чыгыш Белоруссиядагы бир кыштакка жетишет. Өз калкыбызга келдик, эми коркунуч жок дегенчилик кылып, үй-үйлөргө тарашат. Кудайбергенди 11 – 12 жашар кызы экөө эле жашаган бир аялдыкына калтырышат. Аялдын эри согушка кетиптир. Үйдө кол арага жарактуу эркек бүлө жок, же күч унаасы болбосо, булардын турмушу өтө эле оор экен. Кыйналып жашаса да аялдын адамкерчиликтүү сыйына, түнү бою жашырыбай айткан сырына ыраазы болгон Кудайберген энчисине тийген кула бээни таштап кетүүнүн амалын ойлоп, бээге сулудан жем жедирип, суу ичирсе, бээ аксап калат. Ойдо жок жерден бээлүү болгон бечера аял кызы менен Кудайбергенди кучактап алып, ыйлап коштошот.

Акыры токойдогу партизандардын чоң тобуна жетишет. Анда чатырлар, топ-топ болуп жүргөн адамдар, аскерче кийинишпесе да бири бирине аскерчесинен «жолдош» деп кайрылышат. Аттар тартиби менен байланган, эттер илинүү. Айтор, уюшкандык байкалат.

Кудайбергендин командирине бу жер жакпадыбы, же башка себеп болдубу, айтор, тез эле кайра Батышка жол тартат.

Бала кезибизден партизандардын эрдигин, адилеттигин кинолордон көп көргөнбүз, китептерден көп окуп чоңойгонбуз. Багы жокко дагы жок демекчиби, Кудайберген биз суктанып, биз сыймыктангандай партизандарга кошулбай, кудайдан жөө качкан шүмшүктөргө туш болгонун карабайсыңбы! Багына башка партизандар жолукканда, душмандын душман экенин, өздүн өз экенин кара кылды как жаргандай даана ажырата билген, тартиби бекем, каарман партизандарга кошулганда, мүчкүн, анын тагдыры таптакыр башка болоор беле, ким билет?

Ошентип кайра батышты карай жөнөп баратып, бир кыштакка келгенде, Кудайбергенге атты чанасы менен кайтаргып коюп, «командири» адатынча жан-жөкөрлөрүнүн коштоосунда жакшы үйлөрдүн бирине кирип кетет. Булардан кантип кутулуштун айласын таппай жүргөн Кудайберген чананы айдай качат. Аты алкынып тың. Кийми бүтүн. Башка кыштактагы бирөөгө чанасы менен атты таштайт да жөө кетет. Нечен күн-түндү өткөрөт. Бир үйгө кирип, тамак ичип отурса, чоочун партизандар келип, Кудайбергендин «партизандарды издеп жүрөм» дегенине ишенип, өздөрү менен кошо алып кетет. Командири өзүнө өзү Сулико деген ат коюп алган кавказдык, бирок кайсы улуттан экени белгисиз, түк да сүйлөбөгөн неме экен. Өтүгүн тазалаган еврейи бар, ал үчүн ошол еврейи сүйлөйт. Командирдин ичкени арак, жегени эт. Булар мурдагы «партизандардан» да өткөн эргулдар экен. Тегеректеги кыштактардын мал-жанын отоп бүтүп, эт-ашты алыскы кыштактардан тоноп

келе башташыптыр. Бир саам Сулико жети-сегиз кишиси менен барып, кыштактагы дыйкандардын уйларынын баарын атып, этин чанага салып кетишти буйрат. Бир кыз «жалгыз уюбуздан бөлөк эч нерсебиз жок, тийбегиле» деп чыркыраса болбой, бечеранын чоң энесин жылаңайлак карга тургузуп коет. Ошол түнү, кайта келатканда, Кудайберген артта калат да башы ооган жакка атынын оозун буруп, тигилерден кол үзөт.

Бир канча жуманы дагы темселеп өткөрөт. Куралчан, кыштактан кыштак кыдырып, уурданып жүрө бериш акыры же немистердин, же полицаилардын, же «партизандардын» туткунуна түшүрөөрү шексиз. Атты эбак таштаган. Жөө. Курсагы ач. 43-жылдын 23-апрелинде бирөөнүкүнөн тамак ичип, түнөп калат. Үйдөгү аял төлгө ачат экен, төлгө ачтырса, түрмөгө түшөрүн айтат. Төлгө төп келип, ошол эле түнү литва полицейлери үйдү тегеректейт да «чык, болбосо гранат таштайбыз» деп бакырат. Үйдөгү аялдар «чыкпасаң, бу шерменделер баарыбызды жарып өлтүрөрү бышык» деп жалбарат. Кудайберген саатын аялга чечип берет да кол көтөрүп, тышка чыгат. Полицаилардын бири гранаттын сабы менен Кудайбергендин кашын кан жалата жара муштайт. Дагы ура турган болгондо, экинчи полицаи урдурбай арачалап калат. Анан үйдүн ээсин сыртка сүйрөп чыгып, «сен эмне үчүн мунун башын балта менен жара чаппай үйүнө түнөтөсүн» деп, сабайт. Бечара «мылтыгынан корктум» деген шылтоону айтып, эптеп аман калат. Үйдүн ээси экөөнү арабага отургузуп, бир чынжыр менен таңып, баягы Ошмуян түрмөсүнө апарып камайт. Немис офицер сурак жүргүзөт. Учурунда бул түрмөдөн качканын билдирбес үчүн атын жашырып, Асанов Кадырмын дейт. Бул ат менен дагы далай сурактан өтөт. Камерада 23 киши. Кашынын жараты ириндеп кеткен. Мурда санитар болуп иштеген бир жигит жараатын чай менен жууйт, жардам болбогондо, « – Ыйла» дейт Кудайбергенди. «– Ыйлагым келбесе, кантип ыйлайм» дейт Кудайберген. «– Ыйлагын

келбесе да ыйла» дейт санитар. Кыскасы, көздүн жашын сүртүп, Кудайбергендин жараатын айыктырып берет.

Ошол жеринин тырыгы азыр да бар.

Кийин Вильно шаарындагы гестапонун колуна өткөрүп беришет. Жалгыз кишилик камерага камап, эртеси суракка чакырат. Келсе, литва кызы: «– Өмүр баяныңды кыргызча айт» дейт ал. Айтып келатып, токтой калса эле, «токтобой айт!» деп кыйкыра берип, туткун бечеранын күйбөгөн жерин күйгүзөт. Үчүнчү күнү немис генерал орус тилмеч аркылуу сурак жүргүзүп, канжалата сабайт. Кайра-кайра сабашат. Төртүнчү күнү Кудайбергендин өтүгүн чечип алышат да, бутуна жыгач кепич кийгизип, дагы сабашат.

Гестаподон кийин бу түрмөгө качан, кандайча келгени эсинде жок. Көзүн ачса, бир поляк киши оозуна кашык менен суп ичирип отуруптур. Ошондон баштап Кудайбергендин он бир айлык өмүрү ушул түрмөнүн бир кишилик камерасында өтөт. Түрмө үч кабат. Ар бир кабатта жыйырма алтыдан камера. Кудайберген эң четки, 26-камерада. Отургучка чыгып, моюн созсо, тыш көрүнөт. Канаттуу куштардын учуп-конуп жүргөнү суктантат, кубантат. Күндөрдүн бир күнүндө түрмөдөгү туткундарга, эмнегедир, китеп таратып беришет. Немистердин ал эмне максаты, түшүнүксүз. Кудайбергенге Чеховдун китеби тиет. Өмүрүндө биринчи окуган орусча чыгарма «Степь» повестин түшүнбөсө да кайра-кайра окуй берип, орусча үйрөнүүнүн алгачкы кадамын тагдыр ошентип түрмөдөн баштатат. Бара-бара камераларга экиден, үчтөн киши кошуп, туткундар тарый берет. Тамак жетпейт. Күнүгө жарым сааттык сейилге алып чыкканда, Кудайберген ар кимдин жыртык байпагын чогултуп, түнү бою жамап, эртеси акысына нан алып, жанын багат. Кээде түрмөдөгүлөрдүн айрымдарын түн ичинде бир жакка алып кетип, кайда, эмнеге алып кеткендерин эч жан билбейт. Токойго апарып, атып салышчу имиш.

44-жылдын 22-февралында түрмөдөгүлөрдү бүт тышка чыгарып, караңгыда бир жакка жөө айдап жөнөйт. Атканы апаратышат деп, жашоодон үмүттү үзүшөт туткундар. Тегерете куралчан немис аскерлер курчаган, ажаан иттер.

Темир жолдон поездге салышат да батышты карай бет алат. Аларга жолдон улам туткундар кошула берет. Отуарга орун жок. Жолдо кургак тамак берет, бирок суу бербейт. Даарат ушатбасын деген кордук болуш керек.

Германияны аралап баратып, вагондон Берлинди көрүшөт.

Францияга өткөндө Парижди да вагондо баратып, алыстан көрүшөт.

4-мартта Брест шаарына жетишет. Поездден түшүрүп, туткундарды Атлантика океанынын жээгиндеги бул шаарды аралата айдап баратканда, быяктын калкы немис аскерлеринен жазганбай туткундарга нан бере берет. Немис аскерлери да мурдакыдай эмес, нан бергенди бердиң дебей, алгандарды алдың дебей тим коет. Шаардын батыш четиндеги бир сепилге киргизилип, туткундарды өмүрү көрбөгөн даамдуу тамактын түрлөрүнө тойгуздандан кийин тил билгендерди тилмечтикке бөлүп, билбегендерин ишке чектейт. Жарым аралда немистер Атлантика валын курдуруп жаткан учур экен. Иш оор, 10 саат иштетет. Бирок кээде эптеп шылтоо таап, ишке чыкпай койсо да болот. Андай учурда туткундар айыл кыдырат. Жери тооташтуу, бадалдуу, бирок калкы бай, жамандык көргөн түрү жок, жегендери эт, наны кенен, ичкени сүт, шарап. Туткундардан эт, сүт, нанын аяшпайт. Лагердин тамагы деле дурус. Айылчылаган туткундар кечинде иштен келаткандарга кошулуп, лагерге кирип кетишет.

Бир күнү Кудайберген көчөдөн бир француз кызга жолугуп, сөздүк керектигин жандап жатып, эптеп түшүндүрөт. Беш-алты күндөн кийин алиги кыз французча-орусча сөздүк апкелип берет да акчасын албайт. Ошентип Кудайберген сөздүктү карап

жана өзү менен чогуу иштеген африкалык туткундардан сура-малап, французча үйрөнө баштайт.

Жумуш барган сайын оорлой берет. Кудайберген, дагы экөө качууну сүйлөшүп жүрөт. Аңгыча жок жерден, 44- жылдын 6-майында туткундарды эшелонго салып, Германияны көздөй алып жөнөйт. 8-майдын түнүндө кетип бараткан поезд акырындап калат. Эми качалы дейт баягы үчөө. Кудайберген сөздүктү чөнтөгүнө салып, эшикти ачып караса, эч ким көрүнбөйт, кароолчу да жок. Тобокел дейт да, поезддин жүрүп бараткан багытын карай секирет. Поезд өтүп кеткенче, былк этпей жатат. Тизеси, чыканагы канаптыр. Берки экөө секирбей кетип калат. Ушундай жүзү каралардан көрө жалгыздык жакшы жолдоштур деп, Кудайберген ызасына чыдабай өзүн өзү чыйралтып, түнкү суукта калтырап-титиреп, чарчап, самандуу бир сарайга жетип куласам деп жүрүп отуруп, ээн жердеги эки үйгө жетет. Отун сарайына кирсе, туш-тушу аңылдап суук, эптеп таң аткызат. Уй сааганы чыккан аялга аны-мунуну жаңсап, чала-була билген сөздөрүн булдурайт. Аял анын ким экенин түшүнөт да үйүнө киргизип, бети-колун жуу деп, жылуу суу берет. Кудайберген жылуу суу менен үч жылдан бери жууна элегин эстейт. Анан жаңы бышырылган ысык сүт ичип жылып, эс алганда, «киймин алмаштырып алсам» дегенчелик кылат. «Бизде кийим-кечек жок, тигилердикине бар» деп, кошунасыныкын көрсөтөт аял. Аякка барса, Кудайбергенди сарайына камап коюшат. Немистерге өткөзүп берет тура деп, Кудайбергендин санаасы санга бөлүнөт. Бирок бөөдө эле коркуптур. Түштө үйдүн кызы подноско 5 – 6 түрлүү тамак көтөрүп келип берет. Киймин да алмаштырат да, темир жол жакын экендигин, аны кайтарган немистер быякка келип-кетип турарын, кокус көрсө, сени да, бизди да өлтүрөт дегенди жаңдап түшүндүрөт.

Кудайберген башы ооган жакка бет алат. Төрт-беш күндөн кийин үч поляк, бир украин, бир орус эгин отоп жүргөн бир

фермага туш болот. Башчысы бельгиялык экен. Кудайбергенди кошуп алышат. Бешинчи күнү ферманын ээси келет. Ага Кудайбергендин жөн-жайын түшүндүрүшсө, ферма ээси коркуп, кетсин дейт. Айла жок, бирок кеткенде кандай күнгө туш келет, тагдыры не болот деп ойлогон поляк, француз, бельгиялык үчөө Кудайбергенди токойго алпарып жашырат да, ага бир күнү поляк, бир күнү француз тамак жеткизип турат. 12-майдан 27-майга чейин Кудайберген токойдо жалгыз жатат. Зериккенден беш- алты чабыра токуйт. Алардын бирин тамагын жиберип турган аялга, экөөнү өзүнө келип-кетип, тамак ташыган жигиттерге берет. Аңгыча темир жолго немистер кароол коет. Жакындыгынан жөтөлгөндөрү угулуп турат. Демек, бу жерде жатып жөтөлүш да, чүчкүрүш да коркунучтуу болуп калгандыктан, Кудайбергенди фермадагылар ишеничтүү адамдары аркылуу колдон колго өткөрүп отуруп, үч-төрт күндүк жерде бир француз кыштакка жеткизишет. 1944-жылы 6-июнда Нормандияга Союздаштар түшкөндө, алиги кыштакта да «Каршылык» («Сопротивление») уюмдары түзүлүп, Кудайберген да каруусуна Кызыл чүпүрөк байланып, француз партизандарынын тизмесине кошулат. Согуш жакындоодо. «Каршылыкчылар» коргонуу максатында блиндаж, окоптор казып, душманга каршы даярдык көрөт. Бирок согуш жетпесе деле немистер качып жоголот. 44-жылдын 23-августунда американын танкелери чаң ызгыта жер дүңгүрөтүп өткөндөн баштап, эл эркин жүрүп калат. Ошентип Франция жерине боштондук келет. Кудайбергендин ой-санаасында эми бактылуу келечек, согуш бүтсө эле үйгө кетебиз деген ишеним, жакшы тилек.

Согуш да бүтөт. Ошо кезде фашизмден боштондукка чыгарган өлкө катары Советтер Союзунун баркы өтө бийик. Демек, Франциянын да багын ачкан Советтер Союзу деп эсептейт француздар. Совет аскеринин киймин кийген бирөө көрүнсө, жабыла куттуктап, айрыкча, катын-калач, келин-кыздары ээ-

жаа билбей жыргап тосот. Үйлөрүнө чакырып эч нерсесин аябай сыйлайт, коноктойт, белектер тартуулайт. Бара-бара орус солдаттарынын, офицерлеринин формасындагылар көбөйүп кетет. Кийимдери таптаза, погондору жаркырайт! Айтор, согушуп жүргөн жоокерлердин киймине окшобойт. Көрсө, алигилердин көбү Францияны боштондукка жеткирген совет аскерлери эмес эле, орус формасын өздөрү тиктирип кийип алган туткундар, же немистер тарабында кызмат кылгандар экен. Погондоруна каалаган чинди кадап алышкан. Андай жалган офицерлерди, жалган солдаттарды коноктоп жүргөндөрүн француздар үйлөрүнөн буюмдарын уурдатканда, кыз-кыркындарын зордуктатканда түшүнөт. Кийин андайларды советтерге кармап бере башташат.

Албетте, качкындардын, туткунда жүргөндөрдүн көпчүлүгү алигидей жанкечти шүмшүктөр эмес, тезирээк эл-жерге, мекенге жөтүүнү эңсегендер. Туш-туштан лагерге чогулат андайлар. Анткени, фашиеттик Германия кулаганда, Совет командачылыгы жер-жерлердин баарына: «Кимде ким Герман туткунуна түшсө, Совет командачылыгына кайрылсын, мекенине кайтат» деген жардык тараткан. Туткундан качып, ар кайсы жакта баш калкалап жүргөн мусаапырлар мындай чакырыкка маңдайы жарылганча сүйүнүп, чогулганча шашат.

45-жылдын 8-августунда Кудайберген чогулган лагерге эшелон келет. Вагондордун боорунда: «Узники нацизма! Вас Родина-Мать ждет!» деген жазуусу бар кыпкызыл чүпүрөктөр. Мындай сонун ураанды көргөндө, бечара туткундар эзеркегенден муундары бошоп, кубанып ыйлайт. Америка солдаттарынын үч күндүк жолазыгын аларга таратып берип, бактыга мас шордууларды вагондорго шыкайт да тыгылыштырган бойдон француз машинисттери Франциядан чыгарып таштаганча шашкансып, Германияны аралата сызып жөнөйт. Паровоздорун бакыртып, Американын зонасы менен СССРдин зонасынын чегине жеткенде, советтик көк шапкечен чек арачылар туткундар-

ды жылмая жылуу тосуп алып, вагондоруна «Известия», «Правда» гезиттерин таратат.

Америка зонасынан чыгып, СССРдин зонасына өтөөр менен поездди совет аскерлери кайтарууга алат. Бир саат мурдагы жылуу сөз, жагымдуу жылмаюунун бири да калбайт эми. Сөгүү, мазактоо башталат. Баягы бой балкыткан жакшы убадалардын бири да орундалаар түрү байкалбайт.

Поездден түшкөндө, туткундарды мурда немистер камап жүргөн кадимки концлагерге камайт. Шарты, мамилеси немистердикинен жеңил эмес. Бирок аны туткундар утурумдук гана кемчиликтир, айрым бир командирлердин наадандыгыдыр деп жоруйт. Кокус туткундар арасынан качкандары болсо, таанылып турсун деген максатта, чачтарын такыр кырдырып таштаганда да, бечера туткундар «тазалыгыбыздын камын ойлоп жатышкандыр» деп, көңүл жооткотушат. Ал-абал жөнүндө ооз ачкан адамдын сазайы окулат, «фашист!» деген кордоону укмай.

Концлагерде күндөн күнгө камалгандардын саны көбөйө берет, анткени, Батыш Европадан «бапестеп» алып келгендерди ушерге тыкмай. Бардыгынын көтөргөн жүгү бар, кийген кийимдери жакшы, чабаданары толтура буюм, кездеме, үйлөрүнө алып алган кийим-кечек. Согуш аяктап баратканда, же согуш бүткөндө немис туткунунан бошонгон шордуулар үй-бүлөсүнүн камын ойлоп, ар кандай жол менен көрүнөөсүн көрүнөө, көмөсүн көмө дегендей, дүнүйө чогултушкан да. Лагерде тамак жетпей кыйналгандар кийимдерин, буюмдарын четинен нанга алмаштырууга аргасыз болушат. Арасында же нандан жок, же буюмдан жок алдаткандар да көп. Туткундарды кайтарган сакчылар алардын буюмдарын ээлеп калышты көздөп, чарчаганда өздөрү ыргытып ийер деген амал менен, миңдеген мусаапырларды жүгүн көтөртүп, канча бир чакырымдаган жерге жөө айдап, кыйноого салат. Андайга туткундардын да кыжыры

кайнайт, буюмдарын аларга таштаганча, өрттөп жибергенди артык көрүп, отко жагып жылынышат. Мурда немис аскерлери өз билгендерин кылса, эми өзүбүздүкү дегендер өз билгенин кылганга күйбөгөн жерлери күл! Немис туткунунан айырмасы — немис лагеринде кийген чаар-ала кийимдин ордуна совет аскерлеринин эски-уску формасын кийгизип койгонунда. Айтор, өзүбүздүкүлөрдөн ойго кирбес запкыны көрүшөт.

Бир саам иштеткениби, же башка жакка алып кеткениби, темир жолго айдап чыккан кезде, перрондо топтошкон туткундардын арасынан чатак чыгып кеткенсиди эле, туш-туштан пулеметтор татырап, туткундарга ок жаап кирбеспи!

– Кымгуут. Кирерге жер таппай чакчалекей түштүк. Далай адам кырылды, далайы оңтоп жарадар. Вокзалдын тегерегиндеги үйлөрдүн чатырынан ок жаадырышкан экен...

– Немистерби? – дедим мен түшүнө бербей.

– Каяктагы немис?! Немис эчак талкаланган! – Ушуга акылың жетпеген кандай немесиң дегенсип, Азамат Алтай мага ачуулана унчукту. – Биздикилер! Туткундарды темир жолго айдап келээр алдында үйлөрдүн чатырларына пулеметчиктерди отургузуп коюшканын ким билиптир! Ошентип өзүбүздү өзүбүздүкүлөр бир-эки шордуунун чекилеше кеткени үчүн кырып жиберип отурбайбы! Туткундар арасында ындын өчүп, көңүл чөктү. Ошо түнү лагерде отуздай адам асынып өлүп калыптыр. Баягы «Родина-Мать ждет!» деген жанга жагымдуу ураан жалган турбайбы деп, таң калып эле калдым. Бизден жашы бир кыйла улуу, мен аскерге кете электе Тоң совхозунда деректир болуп иштеген, аты не, билесиңби?.. Челобеков... – Азамат Алтай күлдү. Мен да күлдүм мындай атты биринчи укканга, чамасы, мунун атасы төрөлгөндө, бир орус «человек, человек» деп куудулданса, же эркелеткенине, баланын ата-энеси «аты челобек болсун деп атат» деп, коюп салышкандыр деп ойлодум өзүмчө. – Ошо Челобеков, жакшы киши эле, мурда со-

гушта жарадар болсо, «тыңып кел» деп, үйүнө жиберешет, кайра согушка келгенде, туткунга түшүп калып, шору катыптыр. Аман-эсен элге жетсек деген тилек тилесек, ошол агабыз: «немис туткунунда жүрүп айылга баргандарды ыңкыбыды кармап кетип жатканын көрүп келдим, балдар, колунардан келсе, элге барбайле койгула, барганда көрөөр күнүңөр оңбогондой кыйын болот, менин балдарым калды, балдарым болбогондо, барбайле коер элем, эптеп балдарыман топурак буюрса, ыңкыбыдынын камаганына деле кайылмын» деп, үшкүрүнгөнүнө мурда ишенген жок элем. Эми ошо кишиден укканымды эстеген сайын, ырас эле эл-жерге барганда, туткундун көрөөр күнү азаппы деп, денем дүркүрөдү. Бир күнү жүк тартчу вагондорго тикебизден шыкап, эмнегедир, батышты карай алып жөнөдү. Отуруп эс алышка мүмкүн эмес. Дем аларга ава жетпейт. Ошо тик турган калыбында кармана албай заара ушатып жибергендер канча! Немис туткунунда да мындай кордукту көрбөсөк керек... Челобековдун айтканына эми даана ишендим.

Ошентип, эл-жерди эңсеген көксөөсү көкүрөгүндө толтура болсо да, Кудайберген чет жерде калуудан башка арга жок экенине көзү жетип, ниети бузулат. 1945-жылдын сентябринде коңшулаш аялдар лагеринде «үйлөнүп алган катындарыбыз бар, ошолорго жолугуп келели» деген жок шылтоону айтып, он эки туткун таламандын чак түшүндө кароолчуларды саат-паат сыяктуу буюмдары менен паралап, суранып чыгат. Узаганча алар чогуу жүрүп, лагерь көрүнбөй калганда, үч-үчтөн болунуп, СССРдин зонасынан чыгып кетиш үчүн батышты карай жөнөйт. Бирок, тилектери ишке ашпай, бир нече күндөн кийин Бранденбург шаарына жакын жерде, Союздаштардын чектешкен чийинине (демаркационная линияга) жеткенде кайра колго түшүп, лагерге камалышат. Анда колу жакшы жыйырма туткунду тандап алып, армиядан бошонуу мөөнөтү жеткен 80 миндей кызыл аскердин тизмесин эки ай бою күн-түндөп жаздырышат. Ошол

жыйырма жазгычтын арасында Кудайберген да болот. Каттоо бүткөндө, жакшы иштедиңер деп, солдаттын жаңы киймин кийгизишет аларга, аскердин антын бердиртишет. Бирок командирлердин зөөкүрдүгү, аракеттиги, немис аялдарына жасаган маскаралыктары, немис туткунунда жүргөндөрдү баары бир киши катарына санабай чыккынчы эсептегендери Кудайбергендин ниетин ого бетер карартат. Качып кутулууга гана дитин коет.

31-декабрде төрт туткун старшинаны «жаңы жылга шаардан арак таап келели» деп көндүрөт. Кудайберген костюмун, француз шапкесин, сакал-алгыч, тиш-жуугучун кошо ала чыгат. Төртөө ай караңгыда Алтын казык жылдызын болжомолдоп жүрүп отуруп, таң атканда Батыш Германияда бир үйгө киришсе, андагылар аларды жакшы кабыл алат. Аскер кийимдерин ошерге таштап, төрт-беш күндөн кийин Олденбург шаарынан алыс эмес жерде бирөөнүкүнө келишет. Качкындардын бири мурда булардыкында иштеп, жашап жүрүп, өз бүлөсүндөй болуп калган экен, жесир аял балдары менен аны өз эри келгендей кучактап, кубанычы койнуна батпай басып жыгылат. Чынында да бул үйгө бир эркек, өгөй болсо да балдарына ата керектиги бештен белгилүү болуп турду. Берки экөө да мурда немистерде жүрүп, тил үйрөнүп калышкан экен, баш калкалаар жайларын таап алышат. Кудайбергендин жүргөн жери, үйралышкан адамдары Францияда, ошондуктан ал Францияга кетмей болот. Досторунун бирөө аны темир жолго чейин узатып келип, поездге салып жиберет.

Согуштун аяктаганына аз эле убакыт өтсө да немис калкы талкаланган өлкөсүнүн далайын ондоп жибергенин Кудайберген поездде көрүп баратып, укмуштай мээнеткеч, өжөрлүгүнө таң калат.

Францияга чектеш Саарбрюккен деген шаардан Парижге бара турган вокзалды сурап билет. Жанында болгону 100 немис маркасы, үстүндө жалгыз костюмунан бөлөк дүнүйөсү жок.

Француздардын чек арачы капитанына кирип: «— Оорукчан энеме бараттым эле» деп, жалдыраса да, француз партизандарында жүргөн күбөлүгүн көрсөтсө да, «эртең 9га чейин маселе чечилбейт, ошондо кел» деп, уруксаат бербей коет. Кудайберген поездди айланып өтүп, иштеп аткан темиржолчулардан «билет сатып бергиле» деп өтүнсө, бир чал 77 маркага билет сатып келип берет. Чалга ыраазылыгын билгизип, 14 маркасын калтырат да вагон-ресторандын жанындагы 1-класс вагонго кирип олтурат. «Ошондо саат 18.50 болсо керек эле, — дейт Азамат Алтай эскерүүсүндө. — А поезд Парижди көздөй 19.30 да жылат. Убакыт жылбайт. Эмнелер гана ойго келбеди. 10 мүнөт калганда, вагонду текшерип, жанагы мени эртең саат 9да кел деген капитан үч аскер менен кирди. Мени көрүп, азыр чыккын, болбосо поездден ыргытам деп, кыйкыра баштады. Чыктым. Капитан башка вагонго кетти. Мен айланып, кайра 1-класс вагондун туалетине кирдим да ичинен илип алдым, 8 мүнөт калыптыр, 80 жылдай созулду. Поезд жылды. Вагонго кирсем, бир сержант жатыптыр, мен да чечинип жаттым. Жыргап уктапмын... Энем бар деп калп айттым эле, энемин арбагы колдоду. Бир маалда бирөө тартат, карасам, текшерүүчү, билетинди көрсөт деди. Көрсөттүм, штраф салды, арткан 9 маркамды бердим да III класс вагонго кет дегенинен, кеттим. 1946-жылдын 10-январында саат бда Парижге келдим. Париж эч өзгөрбөптүр. Беш ай мурда бу жерде мен акчалуу жүрчү элем. Кайырчыларга 50 франктан берчү элем, эми өзүм метрого түшөөргө 2 франкым жок, кайыр сурап турам. Эч ким бербейт».

Акыры бир жигит 2 франк берет. Кудайберген метрого түшүп, теги Россиялык таанышыныкына барса, аларды совет чекситтери эки ай мурда кармап кетиптир. Кудайберген кайра метрого келип, дагы 2 франк сурап турса, бирөө 5 франк берет. Париждин чекесинде Кламар деген шаарда бир жакшы санаалашына акча берген экен, ошону көздөй жөнөйт да, барып ак-

часын алат. Ал досу орус философу Бердяевге кайрылсаң, документ алышына жардамдашы мүмкүн деп, Бердяевге кат жазып берет.

Ал учурда Советтердин репатриациялык деген аскерий миссиясы Францияда да болгон. Советтин, же мурдагы падышалык доордо барып калган Россия граждандарын Француз коммунисттери ошол миссияга, Совет элчилигине, же башка уюмдарына кармап берип, өткөрүп жаткан кези. Демек, Францияда деле ээн-эркин жүрүшкө мүмкүн эмес эле.

– Советтер Союзунда туулганыбызды жашырып, Нансен паспорту деген эмигранттык паспорт менен жашоого туура келди, – деп түшүндүрдү Азамат Алтай ошондогу абалын. – Падышалык Россиянин Франциядагы баш элчиси болуп иштеген Маклаков деген, кадет партиясынын жетекчиси, кадимки Дума мүчөлөрүнөн, мурдагы Россиядан келгендерди паспорт менен тейлеп, чет элдерде калышына мүмкүнчүлүк түзгөн адам эле. Бердяевдин, атактуу философ бар да, аны менен бирөөнүн каты аркылуу Кламар шаарында таанышкам, ошо Бердяевдин рекомендациясы боюнча Маклаковго кайрылдым: «атам Польшада туулуп, актарда аскер болуп жүргөн кыргыз!» деп. Албетте, жалган айтып, Нансен паспортун алдым. Эл-жеринен четте калгандар баш калкаласын деген максатта скандинавиялык Нансен деген бир адам паспорт чыгарган, паспорт ошонун атынан.

Бирок баары бир Парижде калыш опурталдуу болгондуктан Кудайберген кыштак жериндеги тааныштарына кетет. Токойдо карагай кесет. Тоок фермада, дагы башка табылган иштерди иштеп жүрүп, күзүндө жүзүм терүү башталганда Франциянын түштүгүнө жол тартат. Аякта иштегендердин көбү жүзүм уурдагандар экен, Кудайбергендин андай шойкому жоктугун көргөндө, жүзүм тергендерге башчы кылып дайындайт. Кудайбергендин жашоосу оңолуп, акча-тыйындуу болот. Адамга айбан болсо да жан жолдош керек, ал бир күчүк багып алат да атын

Дос коет. Күчүк чоңоюп ит болот. Кайда барса жанында. Акылдуу итпи, же жокпу – сынайынчы деп, Кудайбергендин бир шериги Кудайбергенди таяк менен тап берип койсо, ит аны талап жатып калат. Ошондон кийин Кудайберген итин ого бетер жакшы көрүп, жанынан чыгарбай жүрөт.

Жүзүм терүү өнөктүгү аяктаганда, Кудайберген Досун бир шеригине таштап, Бордого иш издеп кетет. Иш таба албай, жатаар жайы да жок, темселеп жүрсө, шеригинен кат келет: «итинди алып кетпесең, мектепке бараткан балдардын жүрөгүн түшүрмөй болду, коңшулар итинди жогот деп жатат» деген. Кудайберген өз жанын бага албай жүрүп, эми итинин айласын эмне кылаарды билбей шеригине кайгырып кат жазат: «Досту алып кет деген катыңызды окудум. Ит болсо да жанымдай жакшы көрүп чоңойткон айбаным эле. Шаардын шартын өзүңүз билесиз, ит эмес, кишиге жай табыш кыйын. Кыштакка кайтканым менен, азыр кыш, эч ким мага иш бербейт. Авалымды ойлоп көрүңүзчү. Өзүмдүн көргөн күнүм деле иттикинен жакшы эмес, ошон үчүн, эмне кылсаңыз да, сиздин жоопкерчилигиңизге койдум. Кош, менин Досум! Эмнеге, бактысыз айбан, сени бактым экен? Айыптаба. Менде эмне айып, ал менин тагдырымдан – сенин К.» дейт да, ыйлап туруп, кат жөнөтөт. Коңшуларынын бир-экөөнө да, шыбаа болуп калаар деген үмүттө: «мүмкүн, кийинчерээк шартым оңолоор, Досумду ошондо алайын» деген кат жиберет.

Бирок пендечилиги күчтүү адамдар итке өчөшүп алса, аны соо койчу беле, үч жумадан кийин Досун аттырып салышканы туурасында каңырыгын түтөткөн кабар алат да иттин түйшүгү ошону менен бүтөт.

Кудайберген көрүнгөн жерде, иш табылса – иштеп, табылбаса – жок, жүрүп-жүрүп, акыры кайра Парижге келет.

– Ошол жылдары Нью-Йоркто эски меньшевиктердин «Социалистический вестник» деген журналы чыкчу, дагы эсер-

лердин Зензинов дегени «За Свободу» деген журнал чыгарчу. Акыр бир күн кармалып, Советтер Союзуна айдалсам, ажалымдын жеткени эле. – Азамат Алтайдын бул айткандары архивинде жок болгондуктан, жана да мен Азамат Алтайдыкында жүргөн кезимде айтылбаганга бөксө калгандыктан, кантсе да Азамат Алтайдын тагдыры, айрыкча Париж учуру, Мустафа Чокайдын аялы менен да байланыштуу болуш керек деген ойдо, аны менен кандайча таанышкандыгын сурап кат жазсам, Азамат Алтай магнитофонго сүйлөп берген. – Немис туткунунда жүрсөм, ал эми немис туткунуна түшкөн киши согуш мезгилинен бери чыккынчы деп жарыяланганын билесинер, мекенден качсам, албетте, мага аёо жок болчу. Тагдырымды түшүндүрүп, эки журналга эки узун кат жибердим. «Социалистический вестник» катымды кыскартып, «Туркестанец» деген ат коюп, макала катары бир санына жарыялады. Кийин аларга дагы кайрылып, «Европада жашоо кыйын болуп баратат, коркунучтуу, Америкага кетиштин айласын тапсам» деген мүдөөмү жазсам, алар мага Парижде жашаган түбү пензалык Роман Гуль деген жазуучунун дайнын беришти. Гуль менен кат аркылуу таанышып, үйүнө барып турдум. Ишсиз жүргөн кезим. Парижде орустардын, россиялык еврейлердин бир ассоциациясы түзгөн лаборатория бардыгын, анда мага окшоп, ишсиз жүргөн мурдагы совет адамдарын, россиялыктарды ишке жайгаштырышы мүмкүн дегенди Гуль айтты. Лабораториянын деректери Александр Андреевич Титов деген бай адам экен. Аялы Мария Петровна Титова эски социалисттерден, ар айдын биринчи шейшемби күнү эмигранттарга тамак берчү. О жерге орустун далай атактуулары келчү. Жазуучу Бунин менен тамакташ болдум, Украинанын революциядан кийинки премьер-министри Виниченко менен тааныштым. Мария Петровна мага көп жакшылык кылды. Эринин лабораториясына жумушка орноштурду. Лаборатория тиш чайкай турган дары-дармек чыгарат. Менин

жумушум: дары куйчу майда-майда бөтөлкөдөн күндө 200 – 250нү бирден жууп-тазалап, кургатыш. Чыпалактай кибиреген флакондорду кол менен жууп, кычык-кучугун чукулап тазалаш тозок иш. Бир окумуштуу физик жигиттен серная кислотанын формуласын билдим да флакондорду топ-тобу менен чайкап жиберсе, таптаза болуп калаар амалын үйрөнүп алып, жыргап калдым. Убактым эми кенен. Титованын бай китепканасы бар эле. Тиземин үстүндөгү суурмага орус классиктеринин китептерин салып коюп, окуй берчү болдум. Бирөө келатса, бөтөлкө жуумуш болуп калам. Бир күнү Мария Петровна айтты: «бу жакта Ножан шаарында, Түркестандын президенти болгон адамдын аялы жашайт» деп. Көрсө, Мустафа Чокайдын жесири Мария Яковлевна Чокаеваны айтыптыр. Издеп, таап бардым. Парижден жети чакырым жерде, Мустафа Чокай тирүү кезинде сатып алган төрт-беш бөлмөлүү үйдө турат экен. Үйүн таап барганымда, анда немис туткунунда болгон Апсаламов Алим деген казак жигит жүрүптүр, мени көрүп кубанды. Кийин ал атын Алим Алмат деп өзгөртүп, азыр да ошол ат менен Түркияда жашайт. Мария Яковлевна опера ырчысы болгон, эмиграцияга келгени ырдабай калган.

Анын эри Мустафа Чокай 1890-жылы Казакстандын Акмечит (кийин Кызыл Ордо) шаарында туулган. Атасы жагынан да, энеси жагынан да тектүү болгондуктан кичинесинен жакшы билим алган. Адегенде казакча окуп, анан Ташкенде орусча гимназия бүтүргөн. Петербург университетинин юридикалык факультетинин дипломун алган. Жаштайынан илим-билимге гана умтулбастан саясий иштерге да аралашып, түрк элдеринин эркиндигин көздөп чыккан. 1917-жылы орус падышачылыгынын кулашын ал чоң үмүт менен тосуп, Кокон автономиясын түзөт да жетекчиси болуп көтөрүлөт. Бирок большевиктер бийлиги Кокон автономиясын тез эле жоюп жиберет. Мустафа Чокай чет өлкөгө кетүүгө аргасыз болот. Ал аякта 1929- жылы «Жаш

Түркстан» журналын негиздеп, саясы иштерди, түрк элдеринин тарыхын изилдөөнү уланткан. 1941- жылы 22-июнда фашисттик Германия СССРге согуш ачкан эле күнү Францияда эмиграцияда жашаган Россия империясынын граждандарын камакка алган. Ошолордун арасында Мустафа Чокай да болгон. Кийин фашисттер Түркстан боштондук комитетин түзүп, Мустафа Чокайды башына койгон. Бирок Мустафа Чокай немистердин мүдөөсүндөгү, алардын талабын кың дебей аткарган адам болбой калат. Туткундагы түрк элдерин Советтер Союзуна каршы үндөөгө көнбөйт, тескерисинче, ылайыгы келген учурда эптеп эбин таап, туткундарды жеңилірээк, тамак-ашы бар жумушка, аздыр-көптүр кесип үйрөнүп алчу иштерге жайгаштыруу далалатын жасаган. Кыскасы, коммунисттерди, советтик түзүлүштү жактырбаса да, Мустафа Чокай немистердин ою менен болбогондугу үчүн, 1941-жылдын 27-декабринде Берлинде анын күнү бүтөт. Албетте, анын өлүмүн немистер уюштургандыгы, киши колдуу болгондугу бештен белгилүү, бирок сопсоо адамдын кантип, кандай шартта, ким колдуу болгонун немистерден башка эч ким билбейт.

– Титовдун лабораториясында сегиз саат иштейм, кечинде шайтан арабама отуруп алып, Мустафа аганыкына барып, китептерин, жазган макалаларын түнкү 12ге чейин окуп отурам. Макалаларын орусча жазып, анан чагатай тилине которчу экен. Түнкү 12де шайтан арабамы минип, башпааналаган отель сөрөйүмө жөнөп кетем. Мустафа аганын китепканасында түрдүү-түрдүү китептер көп эле. Көпчүлүгү орусча. Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Татарстан, айтор, Советтер Союзундагы түрк тилдүү республикалардан, Москва, Ленинграддан гезит-журналдар алдырып турчу экен. Ошол гезит-журналдарда жарыяланган макалалардын негизинде «Түркстан под властью Советов» деген китебин жазыптыр. Мустафа аганын архивинен болобу, китептеринен болобу, эмнени кааласам, ошонун баа-

рын окушка Мария Яковлевна мага уруксаат берди. Ошентип жүргөн кезимде Мария Яковлевна мени профессор Ганс Бензинг менен тааныштырды. Бензинг Франциядагы немис элчилигинде кайсы бир атташеси болсо керек. Ал Түркстанды, түрк элдеринин тилдерин мыкты билгендиги үчүн Мустафа Чокай кадырлаган окумуштуулардан экен. Мен таанышкан учурда ал кыргыз тилин үйрөнүү далалатында жүрүптүр, ага кыргызча билген адам керек болуптур. Кыргыз тилин да үйрөнүп алды. Профессор Бензинг бүткүл түрк тилдеринде сүйлөйт. Маселен, кыргыз, казак, татар, түркмөн, өзбек дагы башкалар менен чогуу отурса, ар бири менен өз өз тилинде сүйлөшө берет. Ошондон ушу күнгө дейре Бензинг менен кол үзүшпөгөн досторбуз. Кийинки жылдары биз Америкада, алар Европада дегендей аз көрүшөбүз. Бирок кат жазышып, майрамдарда куттукташып турабыз. Жашыраак кезибизде Европага келген сайын, сөзсүз, алардыкына түшчүбүз. Кийин ал Германиянын Түркиядагы баш элчиси болуп иштеди. Ошол жылдары Сание жеңең экөөбүз а деп таанышканда, шампан ачып, экөөбүздү алгач куттуктаган да ошо Бензинг болгон. Ал Америкага такыр барбады, анткени, өзү антифашист болсо да Германия жеңилип, согуш бүткөндөн кийин америкалыктардан запкы жеп, көңүлү калыптыр. Немис болгону үчүн эле камакка алынып, басмыртталгандар көп болгон да ал учурда. Профессор Бензингдин кандайча түрк тилдерине кызыгып калганын сурасам, анын тарыхы 20 – 30-жылдарга кетет экен. О жылдары Германияда жашаган Ыдырыси деген татар Мустафа Чокай экөө акылдашып отуруп, Советтер Союзунда жашаган түрк тилдүү элдердин жаштарын Европада окутуп, европалык адистикке үйрөтүү далалатын көздөшөт. Элүү-алтымыштай казак, татар, өзбек, түркмөн жигиттери Европага барып, агрономия, юстиция, тиги-бу тармактарда окуп, билим алат. Көбү кайра эл-жерине кетет. Он чактысы кетпей калып калат. Таир Чагатай, Октай, Ибрагим Ахмеджан, татар

жазуучусу Эдил-Урал өкмөтүн курган саясатчы илгери падышачылык доордо сүргүндө жүргөн Аяз Исхаки дагы башкалар. Мен Аяз Исхакини көрүп калдым. Ал азыр Советтер Союзунда акталып, бүтүн эмгектерин басып чыгарышты. Профессор Бензинг ошолордун тилине кызыгып, изилдеп, алар менен чогуу жүрүп, атактуу түрколог болуп калган. Ал мени 1949- жылы Берлинге үйүнө биринчи жолу чакырганда бай китепканасынан кыргызча «Жаныш-Байыш», «Курманбек» сыяктуу китептерди көрүп сүйүнгөм.

Мустафа аганын үйүндө бир топ француз дипломаттары менен тааныштым. Монтей деген дипломат мени Иран аркылуу Түркстанга өткөрүп жиберели, Францияга агент болуп иште деп азгырды. Профессор Беннигсен «андай ишке барбасын, өтө коркунучтуу иш» деген соң, Монтей жайыма тим койду.

– Аба, «Кыргызстан маданиятында» жарыяланган каттарыбызда Бензинг менен Беннигсен бир киши болуп калган. Ал менден кеткен ката болуш керек, анткени, каттарды машинкеге өзүм көчүргөм. Беннигсен ким?

– Профессор Беннигсен Александр Адамович прибалтикалык графтардан. Үч кыз, бир уулу бар. Дайым катташып турабыз. Менин турмушумда чоң роль ойногон адам. 1983-жылы анын 70 жылдыгы болуп, ага карата достору китеп чыгарды. Анын баш сөзүндө биздин кандайча таанышканыбыз айтылган. Ал мындай. Бизди өзбек гезиттери тааныштырган. 1949-жылы ошо кездеги Өзбекстан Компартиясынын биринчи секретары Усман Юсуповдун доклады «Правда Востокада» 4 бет, «Кызыл Өзбекстанда» 6 бет болуп жарыяланган. Орустар эмнелерди кыскартканын билүү максатында профессор Беннигсен орусча жана өзбекче билген киши издеп атканын Роман Гулдун үйүндө картошка жеп отурсак айтып калышты. «Андай киши мында отурбайбы» деп, Ольга Андреевна Гуль мени көрсөттү. Мага Беннигсендин телефонун беришти. Анда токоч таппай жүргөн

кезим. Телефон чалдым. Жолугуштук. Көрсө, докладда айтылган түрк элдеринин түбү бир, тили, дини бир экендиги, Чыңгысхандын баскынчылыгы болгону менен башка элдердин динине, салтына, наркына кыянаттык кылбагандыгы сыяктуу жерлерин «Правда Востока» гезити алып ыргытыптыр. Демек, бул өзбектерде улутчулдук, пантүркисттик арам ой бар, андай ой жалпы эле Орто Азия калкына таандык деген ич күптүүлүк менен жасалган иш да. Ушул айырмачылыктарды тактап бергенимден кийин такай иштешип калдык. Профессор Беннигсендин ишин, көзү өткөндөн кийин, эки кызы улантып жүрөт.

– Аба, Мустафа Чокайдын бай китепканасы болгон экен, ал кайда азыр, аялынын кийинки өмүрү кантти?.. – деп, мен Америкада жүргөн кезимде сурагам.

– Кырк тогузунчу жылдары Мария Яковлевнанын бир аз, чамасы, 20 – 30 миңдей франкы болсо керек. Ошого Мустафа Чокайдын арбагына эскерме китепчесин чыгармак болуп калды. Мени иштетти. Мен кубанып иштедим. Материал чогулттум. Украинанын мурдагы тышкы иштер министри Шульгиндей Мустафа Чокайды тааныгандарга жиберет, мен барып, иштин жөнүн айтам, жазып беришти. Мустафа Чокай өзү уюштурган «Жаш Түркистан» журналынын атын коюп, Мария Яковлевна, Алим Алмат үчөөбүз эскерүү китепчени чыгардык. Кириш сөзүн «Жума» деген ат менен мен жаздым. Ал кезде өз атынды аташкыйын эле. Кийин документ алганда гана өз атымды жаздырдым. Китепче чыккан соң, 50-жылы декабрде Мария Яковлевна экөөбүз Германияга барып, Мустафа Чокайдын өлгөн күнүнө карата эскерүүсүн өткөрдүк. Мустафа Чокайдын китепканасына жаным ачыйт, бүгүн да кейийм. Түрк эли комитети түзүлгөндө жеңеге кайрылдык, бирок китептерин комитетке берген жок. Китепканасынын Парижде гана сакталышын көздөдүбү, же атайын Мустафа Чокайдын китептерин сатып алуу үчүн америкалыктар Түрк эли комитетине берген 15 – 20 миң дол-

ларды аз көрдүбү, жеңебиз «Институт восточных языков» деген институтка атайын бир бөлмө ачтырам деп, белекке берди. Бирок китептери алфавит-алфавит боюнча, а түгүл, ар кайсы китепканаларга чачылып кетти. Ошентип Мустафа аганын китепканасы сакталбай калды. Мария Яковлевнага Америкадан майрамдарда куттуктоо жөнөтүп турчубуз. Алтымышынчы жылдардын аягында ошондой бир куттуктообуз кайра өзбүзгө келди. Жеңенин көзүнүн өткөнүн түшүндүк. Кийин Төлөмүш Жакып уулу, аялы Бактыгүл үчөөбүз мүрзөсүн кыйналып таап, гүл коюп, көңүлүбүздү соороттук... Ушундай, жаным, Мустафа агадан китепкана да, тукум да калбады...

Бир азга тунжурап отурдук.

– Биздеги гезиттерде сизди Стамбул университетин бүтүргөн деген маалыматтын туура эместигин, Анкара университетинин үч семестрин гана бүткөнүңүздү жазган элениз. Анкара университетине кандайча өтүп жүрөсүз? – дедим.

– 1947 – 48-жылдар го, чамасы. Атактуу МХАТ театры Парижге барды. Бир орус досум экөөбүз Мария Петровна Титованын тамагында, анда болбосо метронун оозунда жолугушуп, МХАТтын спектаклине бармакпыз. Досум тамакка барбагандыктан метронун жанында күттүм. Француздардын лотерея сыяктуу оюну бар. Бекер турганча, 20 франк койсом, үч билет чыкты. Ойной калдым эле, бири миллион франк утпаспы! Эч кишиге айтпадым. Топоп, же өлтүрүп кетиши мүмкүн. Кубангандан МХАТтын кайсы оюнун көргөнүм да эсимде жок. Ойдо жок жерден байлык келсе, ошентесиң да. Бир черкес аял бар эле, Бэла деген жалгыз кызы экөө турчу. Барсам, «кызым кургак учукка чалдыгыптыр, каражат жок дарыланышка, айласы не болот, – деп ыйлап отуруптур. – Атасын да немистерге кызмат кылгансың деп, француздар атып салган». Боорум ооруду. Акча утканымды айтпастан, караштырайын дедим. Дарыланаарына акча апарып бердим, миллионермин да. – Азамат Алтай күлдү.

– Анан а кыз эмне болду?

– Айыкты. Швейцария курортунда дарыланды. Кийин Америкага кетип, азыр Нью-Жерсиде жашайт. Небере-чөбөрөлүү, турмушу бай...

– Демек, катташып турат экенсиңер да?

– Катташып турчубуз. Кийин бир саам үйүндө, болот да эми андай кокустук, дасторконго суппу, бирдеме төгүп алса, эри ушунчалык черкестердин майдасы экен, үтүрөндөп, менин көзүмчө аябай капаланды. Ошондон кийин катташуубузду үздүм. – Азамат Алтай, бир нерсе эсине келгендей, мыйыгынан жылмайып койду. – Элүүнчү жылдардын орто ченинде Америкага кетүүнүн далалатында жүрсөм, Мельгунов деген орус тарыхчысы ич тарлык кылып, «Кудайберген акча уткан эмес, ал Советтердин шпиону, акчаны Советтерден алган» деп чыкты. Кудай жалгап, миллион утканымда документ алып койгом. Андай квитанция болбогондо, Мельгуновдун күнү тууп, ушагы мени Америкага кабыл алдыртмак эмес.

Америка өзүнө өткөрүүдөн мурда, аякка барып жашоону каалаган башка өлкөнүн өкүлдөрүн катуу текшерип, согуш убагында немис туткунундабы, же башкача жол мененби фашисттерге кызмат көрсөткөндөрдү жолотпойт экен. Кудайбергенди бу жагынан да териштирип чыккандан кийин 1956-жылы Америка кабыл алат.

– Аба, Анкара университетин унутуп калбайлы, алыстап кеттик көрүнөт... – десем, Азамат Алтай күлдү:

– Сөздөн сөз чыгып отуруп, таңды атырышыптыр деген ушундайдан улам айтылган да... Кыргыз деген атты шылдың кылбас үчүн башкалардан кем калбай окуп билим алсам деген ойдо жүрдүм. Тилин жеңил түшүнгөн Түркиядан башка өлкөдө окуш мен үчүн өтө кыйын эле. Парижден Түркия консулуна жолуксам, стипендия берип окутабыз деди. Түркиялык бир профессор менен бирге Марселден пароходго түшүп, Истамбулга

келдик. Профессор Анкарада үйүмө жатып окуйсун деген. Катынынан корктубу, билбейм, убадасына турбады, жатаканага орноштуруп койду. Ошонусуна да ыракмат. Кыскасы, миллиондон калган акчамды төлөп берип, Анкара университетине өттүм. Түркияда а кезде театр дегенди билчү эмес. Көчөлөрү ыплас, кайырчылар, начар кийинген кедей адамдар көп жүрчү. Биздин Кыргызстанда театр бар, операларыбыз бар деп, жатаканада чогуу жаткан студенттерге мактанып калчумун, көрсө, арабызда бакан ооздор бар окшобойбу, мактанганым Түркияга каршы тетири үгүт катары бааланып, артыман аңдытып коюшту. Стипендия да беришпеди. Акчам түгөнгөндө, кайта Францияга кетүүгө аргасыз болдум. Ошентип университеттен билим алууну үч семестр менен жыйыштыргам.

Азамат Алтайдын ооруканага жатып калганы мени архиви менен иштөөгө мүмкүнчүлүк берди. Болбогондо, «жаман айтпай жакшы жок» дегендей, а киши мени, убадасы боюнча Американын штаттарын кыдыртып кетсе, бу күндөрүмдүн көбү негизги максатыма туура келбей калмак окшобойбу. Американы аралап чыкпаганым, албетте, саал өкүнөм. Бирок өмүрүмдө архив аңтарган иштөө тажырыйбам болбогондуктан көз май түгөтө ыкшыйып отуруп, эски кагаздын жытына чүчкүрүп-бышкырып кыйналсам да, аркы-беркилерин ажырата баштагансыдым. Бу да болсо мен үчүн олжо эле.

Ооруканага жатканына үч эле күн болгондо, Азамат Алтай эртең чыга турганын айткан. Бирок чыгаар күнү архив карап отурсам, үйгө телефон чалды:

– Канымда бир нерсе, рубин деди го, сыягы, жетишпейт экен, ошону кечки саат беште консилиум өткөзүп тактайт. Канымдагы заттар жетиштүү болсо чыгарат. Жетпесе, анда дагы жатып калам. Сен аппаратыңды алып, 2ден кийин маган келе аласыңбы?

– Келе албагандачы! – Айтпаса да келээрим бышык, өзүм да ошол саатты чыдамсыздык менен күтөм. – Көп сөздү укпай кетсем, арман чоң болбойбу! – дедим.

Согуш кесепетинен Батыш Европада калган казак, кыргыз, өзбек, түркмөн, татар сыяктуу түрк тилдүү совет мусаапырлары жүрө-жүрө бири-бири менен кабарлашып, кат алышып дегендей байланыш кура баштайт да, алардын башын бириктирген уюм керектигин түшүнүшөт. 1952-жылы 29 – 30-августта Мюнхен шаарында Түркстан эмигранттарынын 1-конференциясы өтүп, Түркстан Улуттук Боштондук – Түрк эли комитети түзүлөт. Төрагалыгына казак инженери Карис Канатбай шайланат. Алты кишиден турган Комитет Президиумунун катарына К.Кошой деген ат менен кыргыз Кудайберген Кожомберди уулу кирет. К. Кошой конференциянын күн тартибиндеги 6 маселенин бири боюнча чакан доклад жасап, ошондой эле 1951- жылдын сентябрь айынан бери чыгып келаткан «Түрк эли» журналына баш редактор да болуп бекийт.

«Түрк эли» журналы Америка Кошмо Штаттарынын Конгрессинин каражатына 1953-жылдын май айына чейин түрк жана орус тилдеринде чыгып, Советтер Союзунда ачык айтылбаган антисоветтик окуялар, түрк элдеринин биримдигин көздөгөн материалдар басылып турган. Бирок мындай журналдын миндеген саны контрабандалык жол менен СССРге жашырын жетип, совет адамдарынын колуна тийиши өтө машакаттуу, а түгүл, мүмкүн да эмес эле. Ошондуктан 1953-жылдын май айында журнал жабылып, ордуна бир нече тилде «Азаттык» радиостанциясы ачылат. Кудайберген эми радиого редактор болуп дайындалат.

– Ошо кезде Мюнхенде «Институт по изучению Советского Союза» деген уюшулуп, радиодон ошоякка китепканачы болуп кеттим. Ал китепкананы түзүш үчүн америкалыктар акча аябанды, – дейт Азамат Алтай. – Бүткүл дүйнөдөгү Советтер Союзу-

на тиешелүү китептер жыйналган. Деректири Евгений Щульц деген киевдик врач. Бул китепкана 70-жылдары жабылды. Чамасы, азыр Кельнде болуш керек. Ушул китепканада иштеп турган кезимде Вера Александрова деген жазуучу аялдын жардамы менен, күйөөсү Шварц деген меньшевик, Нью-Йорктогу Колумбия университетинин китепканасына которулдум. Кийин кайра Мюнхенге радиого чакыртышты. Андан пенсияга чыктым.

– Аба, маселен, Ульяновго «Ленин» деген атты, Джугашвилиге «Сталин» дегенди, Скрябинге «Молотов», же болбосо биздин эле Аалы Токомбаевге «Балка» деген атты эл койгон, үзөңгүлөш шериктери койгон деп, бирөөлөр айтса, бирөөлөр эл-пел эмей эле өздөрү коюп алган дешет. «Азамат Алтай» деп, сиз, Кудайберген Кожомбердиев, кандайча аталып калдыңыз эле? – десем, Азамат Алтай жообун мындайча баштады:

– Силерде мени жамандагандар да, жамандабагандар да менин жашырын аттарым жөнүндө ооздоруна келгенди жазышты. Немисттерде мен «Асан», «Кадыр» деген аттар менен жүрдүм. Француздарда – өз атым менен. Түркияда – «Кыргыз». Түрктөр «кыргызсыңбы», демек, атың да ошондой болот деп, өздөрү ушинтип атады. Түрк тукумундагыларга алар дароо Түркия граждандыгын берет. Шаршен Усубалиев жазды журналисттик псевдоними – «Азамат Алтай» деп. Журналисттик атым – «Кошой». «Азамат Алтай» деген атты 1961-жылы Американын гражданини болгонумда алгам. Биринчиден, кыргыздын кезинде Алтайды жердегенин билдиргим келип, элим үчүн азаматтарча иш кылайын десем, экинчиден, Кудайберген Кожомбердиев деген сөздөрдү америкалыктар чубалжытып айтып бүткөнчө, эстери оойт, өзүндүн да эсинди оодарат.

Күлдүк.

– Айтканыма далил келтирейин. Европадан Америкага жаңы барганымда, шаардан алыс ээн трассада автомобилмди

катуу айдадым. Шаарга кире бергенимде, полиция токтотту да катуу айдап, жол эрежесин буздуң деди. Көрбөйлө сүйлөп атат деген ойдо, эрежени бузган жокмун десем, ачуусу келип, документимди сурады. Берсем, аты-жөнүмдү айта албай кыйналып туруп, «Кожомбердиев Кудайберген» деген сөздөрдүн ар бир тамгасына штраф салды. Штрафты көп салып койду деп, сотко даттансам, аты-жөнүмө соттун да тили күрмөлбөй, узун ысмың менен даттанбай жүр деп, штрафты дагы көбөйттү.

Аябай күлдүк.

Саат 2де диктофонумду, окууруна гезит сатып алып, эртеси ооруканага барсам, Азамат Алтай көңүлү ачык, жайдары экен. Түндө мен архивин оор топондоп, алып кетчүлөрүмдү иргеп бүткөм. Башынан архив менен иштеп көнбөгөн адамга тажатма иш экен. Анын үстүнө, ар тилде, латын тамгасы менен жазылгандар, мурда окуп көнбөгөндүктөн, кыйнап жибергендей. Бирок эмнеси болсо да, көшөрүп отуруп, жүзгө жакын папкадан жыйырмадан ашыгын иргеп коюп келсем, Азамат Алтай ооруканадан бүгүн да чыкпай турганын айтты:

– Консилиум 5те эмес, түнкү 11ге калыптыр, демек, бүгүн да мында түнөшкө мажбурмун, – деди.

– Сизден атайы эле дагы бир күндүн миң долларын алып калуунун амалы да бу! – Мен кеткенче Азамат Алтай чыкпайт тура деп, туталана түштүм.

– Жок, быякта антип арамзааланса, ишинен ажырап калат. – Азамат Алтай токтоо түшүндүрдү. – Консилиумга катышчу врачтардын бир-экөө түнкү 11ге чейин бош эмес экен. Анын үстүнө, консилиумдун чыгымы, катышкан врачтарга төлөш керек да, менин эсебиме кирбейт.

– Анда эмне, өкмөт төлөйбү?

– Жо-ок. Мени дарылаган врач өз жанынан төлөйт. Ошондуктан госпиталда мени артык баш күн алып калыш врачка гана зыян. Дагы, эгерде туура эмес дарыласа, менден алган акчаны кайра кайрып берет, врач катары баркы кетет.

Мунусу мыкты экен деп ойлодум ичимден. Бизде өлтүрүп алса деле жооп берүү болбойт ко. Жакшы жактарыбыз да бар дечи, маселен, бекер дарылануу, дары-дармектерибиз арзан. Бирок сапат жагынан, жоопкерчилик жагынан төмөн экенибизди салыштырып, ызаланасың, таңыркайсың.

Жашообуздагы мурда өзүбүз билип, билбей жүргөн кемчиликтерибизди «перестройка» – кайра куруу оңойт деген үмүтүбүз чоң эле. Ал үмүтүбүз даде үзүлө элек, бирок адегендегидей эмес, көңүлүбүздө күмөнсүнүү көбөйө баштаган учур болчу.

– Аба, – мен сөздү дал ушуякка бурдум. – Архивиңизге чала-була көз жүгүртүп отуруп, буларды түшүндүм: кайра куруу учурунда гана айтыла баштаган, өзүбүздү өзүбүз сындаган кемчиликтерди сиз, силер о-о жылдары эле айтып жүрүпсүңөр. Тил маселеси, тарыхыбыз, адам укугу, улуттар эркиндиги... Большевиктерден кымындай кемчилик тапчу эмес элек, кемчиликтери тургай кылмыштары да толтура экен. Аларды да перестройка ачты. Ага чейин силер тынбай какылдапсыңар. Бу эмне, акыры Советтер оңолот деген ишеним силерде болгон үчүн сындап келдиңер беле, же ызанарды чыгаруу үчүн гана, Совет бийлигин жек көргөнүңөрдү билдирүү үчүн гана ошенткенсиңерби?

Азамат Алтай оюн топтогонсуп, бир аз унчукпай турду да:

– Силердеги турмуштун ушундай авалга жеткени мындан ары узашы мүмкүн эмес деген ойдо элем. Көпчүлүгү кыял, ишке ашабы, жокпу? – өзүм айтаарын айтып коюп, өзүм ишенбеген күндөрүм да болгон. Эгер дүнүйө тарыхын карап көрсөң, ар кандай диктатура, ар кандай империя, кайсы гана жерде болбосун акыры күнү бүтөт. Анын ордуна дагы кайсындай диктатура келет, аны айтыш үчүн пайгамбар болуп жаралыш керек. Мен огон пайгамбардык кылбадым. Бирок силерде өзгөрүү болоруна көзүм жетерди. Жаман тарабына өзгөрүп кетиши мүмкүн деп да чочуладым. Дагы Кудай таала адамга үмүт берет да. Жак-

шылыктын да шооласы элге тиер деген үмүтүм жок эмес эле. Мен Франция революциясынын тарыхын окуп чыктым. Кандай бийликтер Францияда алмашып турду. А калк кала берди.

– «Бетеге кетет, бел калат. Бектер кетет, эл калат» деңизчи? Туура, бийликтер көп алмашты, өзгөрөт экен, эл кала берет. Бирок көбүнчө эле шору менен кала берди... – Мен да өз оюмду айткым келди.

– Иэ, шору менен калат... – Азамат Алтай айтканымды жактады да кайра дароо тактап койду. – Бактыга жеткен учуру да бар. Бирок аз, сейрек...

– Адамды жакшылыкка, жакшы сапаттарга үмүт жакындатат болуш керек...

– Үмүт адамды дагы жашартат. Эгер адам үмүтүн үзсө, анда анын жашоосунун эч кимге кереги жок.

– «Үмүтсүз адам – шайтан» деген да кеп бар эмеспи...

– Иэ, үмүтсүз адам – шайтан...

– Бизде азыр кайра куруу жүрүп жатат. Бирок созулуп кетти – десем, Азамат Алтай:

– Дагы созулат, – деди.

– Ооба, созулуп калды. Бөлөк кишилердин колуна түшүп кеткен сыяктуу. – Азамат Алтайга суроолуу кайрылдым. – Оюңузду уккум келет. Кайра куруунун башталышы кандай болду? Азыркы жүрүшү, келечеги не болот?

– Албетте, кыялымда кайра курууну көрөм деген үмүтүм жок эле. О келди. Көрдүк. Ага чет элде жашаган эмигрант аздыр-көптүр үлүшүн кошту. Арасында мен да бармын. Сага мурда айтканымдай, 70 жылдык оорудан 7 жылда айгып кетиш кыйын...

– Ырбатып албасак болду...

– Туура, ырбатып алышыңар да мүмкүн. Горбачевду, эгер ал путчка өзү катышпаган болсо, баатыр деп аташ керек. Ушунчалык системага, өзүнүн партиясынын тамырына балта чапты.

Албетте, балтаны биринчи Хрущев чапты. О доңуз... – Азамат Алтай акырын күлүп алды. – Өзүнүн доңуздугу менен, нааданчылыгы менен чапты, билбестен туруп чаап койду. Менимче, Горбачев кайра курууга билип, акылы менен келди. Өзү болбосо да, анын айланасындагылар ушуга келтирди. Албетте, Россия сыяктуу зор мамлекетти жетелеш жеңил бир иш эмес. Горбачев партократиядан чыккан, ошого сугарылган адам. Өзү баштаган кайра куруунун аягына чыкпай калабы деп тынчсызданам. Путчту өзү уюштурду деген пикирим да жок эмес.

– Себеп?

– Себеби, өзү уюштурбаса, КГБ, милиция, аскер башчылары, бийликтин башка жетекчилери катышкан жерде, андан бирок мененби, же башкача жол мененби, өлтүрүп кутулуш оңой эле. Антишпеди. Бул мени шектендирет.

– Шектенүү бизде да бар. Сыры ачылаар бекен?..

– Ачылат.

– Мына азыр тергөө жүрүп жатпайбы... – Мен күмөнсүнө үн каттым.

– Тергөөдө бири болбосо, бири айтат.

– Бизде көп эле сырлар жабылып калчу эле...

– Айта турган кишилери өзүн өзү жоготтулар. Бирок өзүн өзү өлтүргөндөрдүн үй-бүлөсү, сырдаштары бар, ушулардан билиш мүмкүн. Бул, албетте, дароо ачылчу маселе эмес, ондогон жылдар өтүшү мүмкүн.

– Таптакыр билинбей калышы да мүмкүн. Бийликтин табышмагы да бул...

– Туура, бийликтин табышмагы.

– Тээ байыркы, атамзамандан бери мындай оюндар көп ойнолгон, бирок көбүнүн сыры чечилген эмес. Көмүскө кала берген. Менимче, муну кийин бийликке келгендер деле билсе да билмексенге салып, айтпай коет ко дейм. Себеби, алар да ушул оюнду ойноп калышы ыктымал да.

– Иэ, «карга карганын көзүн чокубайт...» Өзүңдү өзүн жашырбасаң, ким жашырат? «Бийлик элге таандык» деген алдоонун төркүнү ушунда. – Азамат Алтай каткырып алды да ары жагын олуттуу улады. – Алсыз боло баштаганда, пайдасы азайганда, бийликтин жашырмайы көбөйөт. Кайра куруу ачык айтканды, маалымдуулукту жаратты. Жакшы жактары көп. Кайра куруу болбогондо, элүү жыл көрбөгөн карындашымды көрө албастырмын. Бул бир гана мисал. Кайра куруунун «кесепетинен» силерге окшогон туугандар менен да көрүшүп отурабыз. Мурда бул түшкө кирбей турган жосун эле да. Келечегинер туурасында эмне айтсам? Советтер Союзунда азыр курулуп жаткан республикалардын эркиндиги Америка Кошмо Штаттарына окшогон бир мамлекетке алып келээр деген да оюм жок эмес. Бир президент шайланып, он бештен көп штат болушу мүмкүн. Якут туугандарыбыз өзүнчө штат болуп кирүүгө татыктуу...

– Хакастар... – Келечектеги «штаттарыбызды» санаша коеюн дедим эле, Азамат Алтай:

– Жок – деп, мени токтотуп койду. – Хакас, Тува, Тоолуу Алтай... буларды бириктирип, бир штат куруу мүмкүн, башка бирөөнө кошуп жиберүү да мүмкүн. А якуттар болсо бүткүл түркү калкынын ичинде жаңы маданиятка биринчи кадам шилтеген улут. Алардын бир атактуу профессору 7 томдук сөздүктү өткөн кылымда чыгарган. Падышачыл заманда орус революционерлери, народниктер, декабристтер Якутияга көп сүрүлдүлөр, ошолор якуттарга: «силер калксынар, өз маданиятыңар, тилиңер, тарыхыңар бар, аны сактап калышыңар керек» деген сезимди жеткирген. Мындай сезимди орус революционерлеринен биздин кыргыздар ала албады, анткени, чыныгы ак ниет революционерлер Кыргызстанга сүрүлбөдү. Якуттар турмуш шартынын оордугуна карабастан өскөн эл. Өзүнчө штат болчулар, албетте, Татарстан, Башкыстан, Чуваштар... Каракалпактар да татыктуу. Советтер Союзунда жыйырма бир түр-

кү калкы жашайт. Олордун майдаларын бир штатка бириктирсе болоор. Бул эми менин бир божомолум. Кандай өнүгөсүңөр, аны келечек көрсөтөт.

– Аба, оюңуз кызык экен. Бирок Кошмо Штаттарга окшогон мамлекет түзүүгө маданиятыбыз, даярдыгыбыз жетишпес, – дедим мен – Биздеги бийликтин оорусу маселенин «цивилизованный» жол менен чечилишине жолтоо болот дегеним да.

– Иэ, мунуна толугум менен кошулам.

– Архивиңизде дагы бир нерсе мени таңкалтырды. Орусча жазган өмүр баяныңызды окудум. Сизди тондук деп укчу элек. Тондук экениңизди өзүңүз деле айтып отурасыз. Бирок жазган өмүр баяныңызда Түп болушундагы Талды-Суу айлында 1920-жылы туулгам депсиз. Чындыгы ушундайбы, же мында бир табышмак, сыр барбы? – Чийээлешкен чаташ окуя, кызыктуу детектив укчудай боолголоп турдум эле, Азамат Алтай:

– О кезде КГБны буйтатыш үчүн ошенткенбиз, жаным, – деп, шаабайымы суутуп койбоспу!

Детектив жоктугуна өкүнүп калдым. КГБнын чоң-чоң амалдарына ушундай майда амалды каршы коюп, «буйтатып» жүргөндөрү мени саал иренжиткенсиди.

– Архивди не кылдың? Канча папка ала тургансың? – деди Азамат Алтай.

Колумдан келишинче ала тургандарымды иргеп бүткөнүмдү айттым.

– Мен чыкканда, коробкага салып, почто аркылуу жөнөтөбүз, – деди Азамат Алтай.

– Миссия аркылуу жөнөткөнүбүз оң го, – дедим мен. – Туруктуу өкүлдүн биринчи орун басарынын убадасы бар, салдырып жиберем деген.

– Сен кеткенден кийин архивди ким келип алып кетет? Мен кимди издейм?

– Өзүм миссияга жеткирип, коробкаларга адресими жазып, табыштап кетем, – десем, Азамат Алтай:

– Бу жакшы экен – деп, санаасы тынчып калды.

– Деги эртең чыгаарыңыз бышыкпы, аба? Же ушинтип эле архивиниз менен госпиталыңыздын ортосунда темтейип жүрүп, элге кетип каламбы? – деп, тамаша-чынды аралаштырып сүйлөсөм, Азамат Алтай каткырды.

– Буюрса дейли. Буюрса, консилиуму каныман өлтүрүп жиберчү эчтеме деле таппас..

Азамат Алтай дагы каткырды жыргап.

– Эмесе кечки саат 8ге чейин маегибизди улантсак... чарчаган жоксузбу? – дедим.

– Көп сүйлөтсөң, кан басым жогорлап, температура көтөрүлүп кетиши да мүмкүн...

– Анда бүгүнчө токтотолу?..

– Жок, мен дегинкисин гана айттым. Эгер бирдеме болсо, врачка түшүндүрөм, оорудан эмес, интервьюдан көтөрүлдү дейм. – Азамат Алтай күлдү да, – суроонду бере бер, – деди.

– Өмүрүңүздө көп ачуу айыптарды уктунуз. Өзүңүз айткандай, биз сизди «далай боздоттук». Ошондой эле быякта өзүңүз менен чогуу иштешип, чогуу жүргөн адамдар менен мамилеңер дайыма эле бирдей болушу мүмкүн эмес, өөдө-төмөнү болгондур. Кыскасы, сиз кекчилсизби? Кечире билесизби? Же андай айыптарды такай угуп жүрүп, бышы кулак болуп көнгөнсүзбү?

– Суроолорунду бир бирден бергин.

– Жаадырбайбы? – дедим тамашалап.

– Жаадырба. 72 жаш курагымда жыйнап туруп, бардыгына жооп кайтарыш мен үчүн бир аз кыйын, – деди да Азамат Алтай суроолорумду «бир бирден» кайра кайталатпай жообун айта баштады. – Элден келген кыргызды бир көрүүгө зар болуп жүргөн заманымда мени ботодой боздоткондордун кайсы бирлери о дүйнө сапарына кетти, алар менден кечирим сурай албайт, ошондуктан алар туурасындагы мурдагы оюмда калам. Муну кекчил дейсиңби, кекчил дебейсиңби, ал сенин ишиң. Ильгиз

Гилязиддинов, «кыргыз нанын жеген татар да мени көөлөгөн» деп жаздым эле го сага, ошол Ильгиз кечөө жакында Нарынбек Нью-Йоркко стажировкасына жөнөп жатканда, Нарынбек экөө Бишкекте кошуна жашагандар, «Азамат Алтайды бирөөлөрдүн түрткүсү менен жамандап жаздым эле, кокус жолугуп калсаң, айт, кечире алса, кечирсин» деген.

– Кечире алдыңызбы анан?

– Кечирдим, жаным! Андайда кечириш керек! – Азамат Алтай жоопту так эле кайтарды. – Мени гезитке жамандап жазып, кийин кечирим сурагандарды кечирем. – Анан айтаар ою өзүнө жага түштү окшойт, каткырып алды да, – «Жабылып жүрүп баарыбыз жалгыз Курманбекке алыбыз жетпеди» деп, калмактын каны айткандай, Касымаалы Жантөшевдин драмасында болсо керек эле ушу сөз, анын сыңары, жабылып жүрүп топ кыргыз жалгыз татарча боло албадыңар. – Дагы жыргап каткырды.

Тамашасы зардуу болгон үчүнбү, күлө албадым. Чынында эле кемчилигибизди сезип, билип турсак да, кечирим сураштан намыстанабыз. А түгүл күнөөнү башкадан издеп, бөлөкө жалаа жаба салмай бет тырмаарчылыгыбыз канча! «Эмне кыз эмне кыздын бетин тытат» деген мыкты макал бекеринен айтылган эмес да.

Азамат Алтай сөзүн ары улады.

– 12-июнь Төлөмүш Жакып уулунун Жамыйла деген кызынын туулган күнү. 1980-жылы Төлөмүш кызынын туулган күнүнө кой союп, керчөөсүн куйкалатып келип, «мунун татын Азамат ага билет» деп астыма койду. Шарип, Мамет төртөбүз «Азаттыкка» макала жазып отурганбыз. Шарип мага суроо берди: «Социалисттик Эмгектин баатыры деген наамды сиздин заманыңызда алгандардан билесизби?» деп. Мен Зууракан Кайназарованын атын атадым. Шарип дагы сурады: «Түркстан деген сөздүн мааниси эмне? Кыргыз жергесинде Түркстан деп аталган бир нерсе барбы?» деп. Мен «стан» деген Иран сөзү

– бизче «жер», «жай» дегенди билдирээрин айттым. Демек, «түрктөрдүн жери, жайы, түрктөр өлкөсү» деген мааниде дедим. Кыргыз жеринде Түркстан деген бир нерсенин аты барбы деген суроосуна, Өзбекстан менен Кыргызстандын ортосунда «Түркстан тоо кыркалары» деген тоо бар деп жооп бердим. Десем, Төлөмүш: «Азамат ага Сабырга окшоп, бардыгын биле баштаптыр го» деп шылдындады.

– Сабыр ким эле? – дедим мен акырын.

– Каракалпак. Ташкенде окуган. Түркэли комитетинин катчысы, журналистикага бир аз катнашып жүргөн адам эле. Сабыр менден беш-алты жаш улуу, Мюнхенде жашайт, беш сөздүн төртөөнү жалган сүйлөйт. Мени ошол калпычыга теңегени үчүн көңүлүм суу сепкендей муздады. Дагы суроо бердилер: «Бишкек менен Кара-Балтанын аралыгы канча чакырым?» деп. Алтымыш чакырым экенин билсем да, «Билбейм!» дедим. «Забостовка, жок, стачка эмнени түшүндүрөт?» деди. Аны да «билбейм» дедим. Ошондо Төлөмүш «мен Азамат аганы таарынтып алдым окшойт» деди жигиттердин көзүнчө. Бирок таарынтып алганын билип туруп, кечирим сурашка оозу барбады. Мени кекчил десең да, кекчил эмес десең да, мени Сабырга теңегени бүгүн да жүрөгүмдө турат, мени кайгыртат. Өзү кайгыртаарын кайгыртып алып, кечирим сураса, кекчилдигимден эмес, кең пейилдигимден кечирээр элем. Буга Төлөмүш жарабады. Ушундан кийин Төлөмүш экөөбүздүн ортобуздагы биртуугандык, жакындык ажырады. А ишибиз жүрө берди. Адамдар менен бирге жашап, бирге иштегенден кийин ата менен бала да да, эри менен катынында да, кесиптештер арасында да сөз талашып калуу болот, айрыкча, ар-намысына тийсе, ушундай кыжың-кужуң сөз чыгат. Кыргыз деген наамыма сөз тийгизбеш үчүн намысымды талашып, ар жерде так, тыкан аракетимди кылдым. Америкага жаңы келгенимде ишке киришкен жерим Нью-Йорктогу чоң китепкана, Мухтар ага мени ошерде көргөн.

Бир майрамда Атлантика океанына түшүп жүрүп, күнгө жанып (күйүп) кетипмин. Этим ысып, денем кыпкызыл, башым ооруп, үч күн ишке чыкпай калдым. Ошол жылдарда бүткүл Түркстанга тиешелүү китептерди, журналдарды иретке келтирип, карточкаларын жазып, жыйнап койгом. Леванский деген башчыбыз бар эле, поляк. Мен күнгө жанып, ишке чыкпай калганымда, китепкананы тазаламакчыбыз деп, түзгөн карточкаларымды, Түркстанга тиешелүү чогулткан китептеримди Леванский шыпыртып салыптыр. Көптөн берки мээнетим текке кеткенин көргөнүмдө, ичим күйүп, Леванскийден карточкаларымдын дайнын сурасам, «–Ыргыттырдым, эскирген китептердин бизге эч кереги жок» деди. «– Ал менин эмгегим, ыргыттырышка кандай акыңыз бар?! – дедим да сөөгүнө жетсин үчүн орусча, – Библиотекари собирают, а уборщик выбрасывает!» – дедим. Албетте, көңүлүн ооруттум. Бул адамда бизге, бүткүл эле түркү калкына антипатиясы, көрө албастыгы болсо керек деген ойго келгем. Жаңылыш ойлопмун. Көрсө, менин чогулткандарым менен бирге башка китептерди да, XVIII кылымдагы поляк китептерин да шыпыртыптыр. Аша чаап кеткенимди түшүнгөнүмдө, түнү бою уктабай чыктым. Леванскийден кечирим сурадым, карточкаларымды жок кылганы үчүн эмес, түшүнбөстүктөн катуу айтканым үчүн кечирим сурадым. Ал мени кечирдиби, жокпу? – Билбейм, ал анын иши. Өзүм жеңилденип калдым. Ушуларга окшогон мисалдарды айта берсем, өмүрүмдө далайы болду, жетиштүү го дейм?

Мен ойго бата түштүм. Айрыкча, Төлөмүш Жакып уулу экөөнүн ортосу чет жерде, бир ишти иштеп жүрүп, бузулганга зээним кейиди. Кайда жүрсө да кыргыз жөн жүрө албайбы дегендей кейүү келдиби мага, айтор, ичим көндөйлөндү. Ошондон улам болсо керек, Төлөмүш Сабырга теңегенден кийинки мамилеси кандай болуп калганын Азамат Алтай түшүнүктүү, даана айтса деле, эмнегедир, мен:

– Ошентип Төлөмүш иниңиз менен байланышыңызды үзүп койгом деңизчи? Жаман болгон экен... – дегендей орунсузураак сөз айткым келип, бирок көңүлүн ооруткум келбедиби, анын үстүнө, кеч да болуп калган, эртеси Азамат Алтай үйгө чыгып барганда, көпкө сүйлөшүп отуруп, баары бир, айтсам:

– Жо-ок, – деди Азамат Алтай. – Ишибиз улана бергенден соң, байланыш да улана берди. Аялы, кыздары жакшы адамдар. Алардан кол үзүшкө да акым жок эле. Кайсы бир жерде кызык окуя жүрүп жатса, Төлөмүштү да үй-бүлөсү менен көрүп калышын тилечимүн. Далил үчүн мисал айтайын. Муну эми алыстан баштоого туура келет, бардыгын бириктирүүм үчүн. О бир жылы Москванын атактуу Чоң театры Америкага «Борис Годуновду» коюп келди. Ушул гастроль Нью-Йорктон башталган, кабарың барбы?

– Бар эмей, аба! Борис Годуновду Болот Минжылкыев ырдап, бүткүл Америка боюнча дүңгүрөгөнүн кантип билбейли! – десем, Азамат Алтай:

– Борис Годуновго Минжылкыевди эмес, башка ырчыны алып келишкен. Нестеренко деген басыңар бар го? – деди. – Нью-Йорктун гезиттери Нестеренко менен Синявскаяны «Борис Годуновго» жарабайт деп, жактырбай жазгандан кийин түнү менен Москвадан Минжылкыевди алдырышка аргасыз болду» дегенди окудум. Бул туурасында, менимче, силерде эчтеме айтылбаса керек эле. Минжылкыев кыргыз, же казак болууга тийиш деген ойдо, отелине барып, телефон чалдым: «– Мен бир четте калган кыргызмын, сени менен көрүшкүм келет» десем, «– Пять минут» деди да «пять мүнүттө» чуркап чыкты. «– Бир жерге барып, тамак ичип отуралы, кааласаң, жеңеңе телефон чалайын, үйгө баралы» десем, Болот: «Бүгүн бошмун, кайда десеңиз, бара берем» дегенде, телефондон Саниени «тамак даярдап тур» деп, үйгө келгенбиз. Ошо үйдө отурганыбызда, «Айтматов сени сурап атат» деп, Мира Гинзбург деген аял мага телефон

чалып, Чыңгыздын телефонун берди. Эми мунун жөнүн айтып берейин. 1975-жылы Мира «Ак кемени» которо баштап, көп сөздөрүн жакшы түшүнбөй менден сурап, акылдашып которгон эле. Чыңгыз ал аял менен кат алышып турат. Чыңгыз «мени Америкага чакырт» деп кат жазса, Мира болбой коет. «Солже-ницинге каршы кол койгондугу үчүн чакыртпайм» деген. Анан Нью-Йорктун бир театры «Фудзияманы» коймок болуп, спектаклдин программасына реклама катары кыргызча текст жазууну туура көрөт. Бирок кыргызча которуп берээр киши таппай Колумбия университетиндегилерге кайрылышат. Аяктагылар мени сунуш кылат. Колумда «Фудзияманын» «Жылдыз» журналына басылган казакчасы да бар болчу. Которуп бердим. Театрдан телефон чалышты: «театрга абонемент билеттер берели, гонорар төлөйлү» деп. «Мага билет да жибербегиле, гонорар да албайын, а көрөк, Айтматовду чакырткыла» дедим. Алар Чыңгызга чакыруу жиберди. Мен Мира Гинзбургдан өтүндүм: «Айтматов келгенде, албетте, сени менен байланышат, ага жолуккум келет, мени айт ага» деп. Десем, Мира: «Мен айтпайм, өзү жолуккусу келсе гана сага кабарлайм» деген. Ошол убадасы боюнча Мира Болот экөөбүз биздикинде отурсак, «Айтматов сурап атат» деп, телефон чалып отурбайбы. Мен Чыңгыз менен телефондон сүйлөшүп алып, Болот экөөбүз автомобилге түшүп, жетип бардык. Кучакташып көрүштүк. Үйгө чакырдым. Чыңгыз менен биринчи жолугушуубуз ушундай болгон. Анын атагы а деп чыга баштаган күндөн кыргыз наамын алыска угузганына сыймыктандым. Ал жөнүндө «Азаттыктан» угузганда зыяныбыз тийбегендей угузалы деп, өзүмдү да, жигиттерди да дайым этиеттике чакырып турдум. Эми Болот менен Төлөмүш агаңа кайра келели. Мен Мюнхенде жашаган Төлөмүшкө кабар жибердим: «Быякта Миңжылкыев деген инибиз америкалыктарга кыргыздын атагын чыгарып, мыкты ырдап атат, келип угуп кеткиле» деп. Төлөмүш аялы, кызы үчөө келгенде, Чоң те-

атрдын гостролу Вашингтонго которулуп кеткен эле. Автомобилиме салып алып, аларды Вашингтонго алпарсам, билет жок экен. «Биз ушундай Борис Годуновду ырдаган Миңжылкыевдин тууганыбыз, атайы Европадан келдик» десек да, «билет жок» дейт. «Анда Миңжылкыевге жолуктургула» десек, «болбойт, гримденип отурган учуру» дейт. Болоттун гримденип отурган жеринин телефонун билип алып чалсам, «киргизет, киргизбей көрсүнчү!» деди Болот. Бир маалда, чамасы, театрдын администратору болсо керек, «Миңжылкыевге келгендер ким?» деп, бирөө сыртка чыкты. Биз төртөөбүз экенибизди көргөндө, «эки кишиге гана орун бар» деп, Төлөмүштү аялы менен алып кирип кетти. Кичинекей кызын кайтарып, спектакль бүткөнчө мен автомобилемде калдым. – Азамат Алтай күлдү жыргап. – Болоттун эрдиги аркасында Төлөмүштү аялы менен кайда отургузушкан, билесинби? Америка Кошмо Штаттарынын Президентинин ложасына! Болоттой керемет үнү бар, эр азаматтын кыргыздан чыкканына мактаныш да, шаттаныш да керек! – Азамат Алтай сыймыктанганына чыдабай ыйлап жиберди. – Кечир, жаным... Көрсө, мен телефон чалганымдан кийин, Болотко да «орун жок» деген сөздү айтышканда, Болот: «Анда мен ырдабайм!» деп, чапталган сакал-мурутун жулуп ыргытып, гримденбей туруп кетиптир. Айдалары кеткенде, Төлөмүштү аялы менен Президенттин ложасына отургузууга аргасыз болушат. Болоттун эрдиги дагы алдыда. Ариясынбы, дуэтинби ырдап аяктаган сайын, элге жүгүнгөн ырчылардын урмат-сыйы бар да, Болот адегенде жожадагы Төлөмүштөргө жүгүнүп, анан элге жүгүнүп турат. Анткен сайын залда отургандар кайсы бир атактуу өлкөнүн атактуу королу, же падышасы катыны менен отурган экен дегендей ложаны карай да беришет, Болоттун талантына дүркүрөтө кол чаба да беришет. Ошентип Болот Миңжылкыев эл-жерден безген, өз Мекенинде кордолгон бечералардын сөөгүн агарткан!

Болоттун бул эрдигине менин да сөөгүм агарды.

Калган күндөрүмдө Азамат Алтай мени машинесине салып алып, шаар кыдыртты, Атлантика океанынын жээгиндеги Брайтон Бич деген Нью-Йорктун бир атактуу булуңуна алпарды. Анын атактуулугу илгертен ажерде ууру-кескилердин жашап келгендигинде экен.

– Брайтон Бичте өмүр бою мафиози негрлер өкүм сүрүп келген. Аларды кийинки эле жылдары Советтер Союзунан келгендер сүрүп чыгып, эми силердин мафиозилердин күнү тууп турган заман – деп, Азамат Алтай күлдү.

Брайтон Бичтин жанында эле Атлантика океаны, жээгинде сүрөткө түштүк. Анан башка жакта бир дүкөндөн архив папкаларды сала турган бышык коробкалар, чаптаарына ленталар сатып алып, үйгө келгенде, архивди таңыштырдык. Далай жумуш экен. Нарынбек да келип калыптыр, экөөбүзгө Азамат Алтай ишене бербедиби, же көп жылдап жыйган байлыгына акыркы ирет кол тийгизип калгысы келдиби, а балким, өзүнүн эле тыкандыгыдыр, айтор, мен алып кетчү папкаларды коробкаларга өзү салыштырып, тыкыйтып бүт тейледи. Нарынбек экөөбүз Азамат Алтайдын айткандары боюнча гана жардамдашып турдук.

Төрт коробкага жыйырма канча папка, Советтер Союзунда тыюу салынган орус тилиндеги беш-алты чон-чоң китеп, «Библиянын» мурдакы жана кийинки осуяттары бириктирилген толук басылышы, «Куран» таңылган соң:

– Эми өз колуң менен адресинди жаз, – деди Азамат Алтай мага.

Мен:

– Быссылда! – деп, төрт коробкага бакыйта-бакыйта Бишкекте иштеген жерим Кыргызстан театр ишмерлер Союзунун адреси боюнча өз атыма жаздым да, ичимен кудундап, тышкы иштер министрибиз Муратбек Иманалиевдин Туруктуу

Өкүлчүлүктөгү отурган жерине телефон чалдым. – Мурат, Азамат аба архивин белендеп койду, ошону миссияга жеткизип, Александр Алексеевичке тапшырып келейин, машине жибертесиңби?

– Нет проблем, байке, – деди министрибиз. Ал ашыкча сөзү жок, убадалуу жигит экенин ошо Америкада жүргөндө көрдүм.

Александр Алексеевич Равзин да убадасында турду. Мен кеткенден кийин 1991-жылдын 22-ноябринде дипломатиялык жүккө кошуп, архивди Москвага жөнөттү. А кишиге мен абдан ыраазымын. Кенедей да керкейүүнү билбеген, дипломатка эмес, советтик кинолордогу шоопурга окшош, узун бойлуу, арык, чап жаак жакшы орустун элеси эстеген сайын көз алдымда. Архив, эмнегедир, Москвада эки айдан ашык жатып калды. Жоголот экен деп, чый-пыйым чыкты. «Жылкыңа ченеп ышкыра албаган соң, эмнеге покту жедиң, архивимди тапкын!» деп, океандын аркы өйүзүнөн туруп, Азамат Алтай бетиме жаба түкүрчүдөй сезилди. Архивдин кармалган себебин түк да түшүнбөдүм. Америкадан келатып, Москвадагы өкүлүбүз Акматбек Нанаевге катуу табыштабаганымда, ага кайра-кайра телефон чалып, мазасын кетирбегенимде, кыскасы, Акматбек Нанаев болбогондо, мүмкүн, архив Кыргызстанга жетет беле, жок беле? – билбейм. Архивди Москвада КГБ аңтарып жатабы деп да жорудум. Жок, бөөдө эле КГБнын күнөөсүн көтөрүпмүн. Коробкалар Азамат Алтай чаптаган боюнча кебелбей келиптир. Бирөөнүн гана капталында алакандай жер булайын оюлуп калыптыр. Ошол кезде Москванын аэропортторунда жүргүнчүлөрдүн чабадандарын ачып, буюмун уурдамай, таңгагы менен жүктөрдү жымырмай күч алып турган учур болчу. Демек, кимдир бирөөлөр коробканын ичинен буюм издеп, кагаз, мукабаны көргөндө, окшош коробкаларды жайына тим койгон да.

Эгемен мамлекет болуп, эркиндик алганда, максатыбыз көп эле. Ошонун бири – Азамат Алтайдын архиви колуна

тийип жатканда, «Кыргыз эл» коомубуздун алдында түрк элдеринин китепканасын негиздесек, архивди ошого өткөрсөм деген тилегим бар болчу. Тилек ишке ашкан жок. «Кыргыз эл» коомун өз кызыкчылыгына жумшап, туйтунгандар чыкты. Коомдун ишине тууралап, анын теңтөрагалары катары Жалил Садыков экөөбүз гана бир жолу афгандык шордуу кыргыздарга үч-төрт машине күрүч, ун, кийим-кечек уюштуруп жөнөттүк. Бул ишке эмгек сиңирген артисибиз, азыр эл артиси Жумабай Кыпчаков жардамдашып, Афганстандагы боордошторубузга жүктү жеткирип барып келди. Ал эми айлык алып иштеген үчүнчү теңтөрагабыз, ушул ишке турганы, куйрук карматпады.

Ошентип «Кыргыз эл» деген коомубуз кимдир бирөөлөрдүн кулкунуна кирип, жашоосун токтотту. А, балким, аты тымызын сатылып, ар кимден акча-тыйын чогултулуп, дале бирөөгө жем болуп жүргөндүр?..

Архивди Нью-Йорктогу Туруктуу Өкүлчүлүккө жеткирип, Александр Алексеевич Равзинге тапшырып келгенден кийин деле Азамат Алтай менен маегибиз улана берди, бирок мурдагыдай үстөкө-босток болбой, эс алып дегендей, аркы-беркиге алаксый баштадык.

Ата-бабасындагы атжандуулук Азамат Алтайда катуу сакталгандай. Мунусу, балким, эл-жердин кусачылыгынан болушу да мүмкүн. Азамат Алтайдын: «Ат жарышты карап отурганымда, Ала-Тоом, бала кезимде көрүп жүргөн жайлоолор көзүмө элестейт» дегенине ипподромдо отурганыбызда ишендим: күлүктөрдүн аткан октой сызып келатканы анын көзүн жайнатып, жүзүн жашартып ийгендей сезилип турду мага.

Ипподром быякта мыкты экен. Болгону эки эле кабат, бирок экинчи кабатка эскалатор менен көтөрүлөт экен. Көрсө, ипподромго келгендердин баары дебейин, жүздүн токсон – токсон беши пенсиядагы кары-картаңдар, ошондуктан аларды жөө кыйнабас үчүн эскалатор орнотуптур.

Экинчи кабатта кенен-кенен залдар, туш-тушта илинген телемониторлор. Сырттагы трибунага чыккысы келбегендер тегеренме креслорго отуруп алып, күлүктөрдүн жарышын ушу залдан көрө берсе да болот. Бирок жаан-чачында эле ошондойлор болбосо, залда бирин-серин буту баспагандар гана калат окшойт. Залдын ар кайсы жеринде кафелер, ресторандар, туруп туруп шамшун этме жай. Каалаганыңа барып, тамактансаң болот. Сурасаң, отурган жерине чай, кофе, суусундук, сэндвич алып келип берет. Тамеки тарттырбайт. Пиводон баштап, ичкиликтин бир да түрү сатылбайт. Ал эми бизге окшоп, өздөрү ала келип ичмей булардын салтына жат жосун экен. Кыскасы, ипподромго келгендер үчүн ыңгайлуу, ылайыктуу шарттын баары түзүлүптүр. Айрыкча, кары-картаңдарга ипподром табылгыс эрмек өндөнөт. Нью-Йоркто эле бул өндүү ипподромдордон бир нечеси бар дейт. Биринде жарыш бүткөндө, машинеси жокторду автобус менен ташып жеткирмейин кийинки ипподромдо оюн башталбайт имиш. Убакты, оюндардын башталаар жана бүтөөр расписаниеси ошончолук так өлчөнүптүр. Кары-картаңдар көп барган, дагы кечки «Бинго» деген оюну бар. Анда да ичкилик ичилбейт, тамеки тартылбайт. Жылуу, ыңгайлуу жай. Мында да ипподромдогудай бирөө менен бирөө байге сайышпайт, байге сайгысы келсе, ар ким өзү менен өзү ойнойт. Ал үчүн, маселен, ипподромдо 2 доллардан жогорку бир сумманы билет алганда төлөп коесун да «алдыга келет» деген күлүгүң чыгып келсе, жарыш бүтөөр замат билетинди кассага алпарсаң, компьютерден байгең шарт чөнтөгүңө түшөт.

– Байге сайыштын жол-жобосу кандай? Принцибин айтам – десем, Азамат Алтай:

– Чыгып жүргөн фаворит күлүккө койсон, утушун аз болот. Начар же белгисиз күлүккө койсоң, утуш көбүрөөк, – деди.

– А фаворит, же фаворит эмесин кантип билебиз?

– Тизменин өөдө жагында фавориттер, төмөн жагында начар же белгисиз жаңы күлүктөр жазылат...

– Эмесе мен эң акыркы атка сайдым, 2 доллар! – Мен жөн эле оюн кылгым келип, кассирге 2 доллар сундум.

Азамат Алтай күлүктөрдүн тизмесин карап:

– Туура кыласың. Жоккейи мыкты, – деди.

Менин күлүгүмдүн чабандеси Шмит деген кыз экен.

– Сиз эмне, баарын билесизби? – Азамат Алтай менин көңүлүмдү улаш үчүн эле айтып койдубу десем, андайы байкалбайт.

– Баарын болбосо да көбүн билем, – деди ал.

Ипподромдун тээ алыскы учунан күлүктөрдү кое беришти. Жарыктык жылкынын көркү чуркаганда! Бири биринен үзүлүшпөй, аткан ок сымал, үзөңгүлөш сызып келаткандары моокумунду кандырат, каныңды кызытат. Ипподромду бир гана айлангандыктанбы, ооздукту көп тарта беришпегенсийт. Алдыдагы үч күлүк ипподромдун ортосундагы килейген экрандан көрүнүп турат экен.

Күлүктөр ипподромду ортолоп калган кезде, Азамат Алтай:

– Бексултан, күлүгүн алдыда! – деди.

– Кокуй, айтпай кое туруңуз, көз тийип кетет! – Мен өзүм таптап чапкан күлүгүмдөн бетер жүрөгүм опкоолжуп чыкты. – Ка-ап, эртерээк кое берген турбайбы, жеткенче дагы!..

Күлүктөр мараага жакындап келатты. Меники дале алдыда. Бирок аз эле, экинчи аттын тумшугу басмайылына жетээр-жетпес калгандай. Аңгыча экинчи атты камчылана баштады эле, күлүгүнүн кулагы менин күлүгүмүн кулагына теңелейин деп калды. Мына-мына эми озуп чыкчудай түрү бар. Күлүгүм калып калбагай эле деп, жаным чыкты, же бир чабандесим камчыланып койсо боло!.. артындагы аттын демин эмне укпайбы?! Мараага аз эле калды. Эми алдыдагы эки күлүктүн кулактары теңеле түшкөнсүдү. Ошондо гана менин чабандесим тизгинди

саал бошото берип, камчысын ат соорусуна басып алды эле, астындагы күлүгү сунала түшүп, марадан биринчи өттү.

Коңгуроо заң этти.

Мен сүйүнгөнүмдөн кыйкырып тура калып, асманга бир секирген экем, тегерегибизде отургандар дуу каткырды.

– Бексултан, сен катуу секирдиң го, – деди Азамат Алтай.

Олдоксон иш кылган экем деп, онтойсузданганымдан отура калдым:

– Эмне, аба!.. туура эмес кылдымбы?!

– Жо-ок, ушунуң жакты буларга, – деди Азамат Алтай жадырап.

– Өх-х!.. – дедим мен оюн-чыннан.

– Жүр, Бексултан... – Азамат Алтай ордуна турду.

Карасам, элдин баары эле жамырап, ордуна кетип атат.

– Эмне, бүттүбү?! – Кетет экенбиз дегендей сестене түштүм.

Ипподромго бир доллар алып киргизгендери үчүн бир жарыш менен эле бүтүрөт турбайбы деген ойго кеттим.

Аңгыча Азамат Алтай:

– Дагы сегиз жарыш бар – дегенде, санаам тынчыды. – Азыр барып, байгенди алалы.

Кассага билетимди өткөрдүк. Эки долларым 14 доллар жыйырма цент утуптур. Дагы бир саам 10 доллар уттум. Азамат Алтай да эки жолу утту. А киши алдыга келчү үч күлүктү атап, байгенин татаал түрүн ойнойт экен. Акыркы жарышта Азамат Алтайды туурагым келип:

– Аба, уткан акчамды бүт сайсам болобу? – дедим.

– Ал өз эркиң, жаным.

Биз өз эркибизге караганда, бирөөнүн эркине көп жетелетип, башканын эркине көзкаранды жашап келгенибизди ойлодум.

Акыркы жарышта утканымдын баарын кайра уттуруп ийдим. Чыгат деп, үч күлүк атасам, бирөө гана туура келди.

Ипподромду жазганымдын негизги себеби – ат жарыштын кызыгы, же кумары эмес. Бизде деле кары-

картаң ардагерлерибиздин эрмегине ушул сыяктуу барар жери болсо кана, атаганат! Андайдын жогунан Бишкекте жашаган атактуу карыларыбыз кыштын чилдесинде да күндө кечинде Дзержинский бульварында бир аз басып, анан муздак скамейкаларда аденомаларына сыз өткөнчө отуруп, төбөлөрүнө карга чычса, «ырыскы болот, байлык келет» деп, өздөрүн өздөрү жооткотуп коюп, түн бир оокумда зериге-зериге үйлөрүнө тарашаарын эстедим. Ошого зээним кейигенден жаздым.

Элге кайтар күнүм жакындаган сайын бала-бакыраны көбүрөөк сагына баштадым. Анын үстүнө, түнкүсүн мурдагыдай архив карабай бошмун. Азамат Алтай менен сүйлөшүп отуруп, жат-жатка келгенден кийин дароо жатпай бир нерсе жазам. Үй-бүлөмдүн сүрөтү мандайымда. Неберелеримдин улуусу Салима сүрөткө жакшы түшчү эле, бу саам, эмнегедир, өтө эле «серьезный» отурат. Жаннатым мени тиктейт. Баары эле мени карап жакшынакай. Өзүм да өзүмдү саал мазактагандай карайм: – «Ики, кантип барып келээр экенсиң?» дегендей. Америкага жөнөөр алдында түшкөн сүрөтүбүз эле.

Кетээриме эки-үч күн калганда, Азамат Алтай мени Ашыр деген анжыяндык кыргыз мекендешибиздикине алпарды. Ал дагы согушта туткунга түшкөн. Учурунда Америкага көчүп келген 6 – 7 түтүн кыргыздын кенжеси болсо керек. Нью-Йоркто дагы Садык аке деген баткендик тууганыбыз бар экен. Өз аты Сыдык, КГБдан жашырыныш үчүн Садык деген инисинин атын коюп алыптыр. Азамат Алтай анын үйүнө далай жолу телефон чалып, ала албаган соң, а кишиге жолуга албай келгем. Кийин Бишкекте өткөн Кыргыздардын биринчи курултайына келип баргандан кийин көзү өтүп кетиптир. Азамат Алтай Ашыр ага менен мени адегенде телефондон тааныштырды. «Иним, үйгө келип кет» деп чакырган ал мени. «Садык телефонго келсе эле, баарыңын башыңды өзүм биздин үйдө кошом» деп, Азамат Алтай Ашыр агага айтаарын айтып алып, өзү ооруканага жатып

калды. Америкадагы туткун кыргыздардын эн улуусу Эргеш ага деген тууганыбыз Флорида штатында жашайт экен, көзү көрбөй карып болуп калган имиш. – «Мурда бири бирибиздикине барышып-келишип, такай меймандашып турчубуз. – Азамат Алтай ооруканада жаткан күндөрдүн биринде Сание жеңенин сөзү мунайымдуу башталгансыды. Экөөбүз түшкү тамакты ичип отурганбыз. – Айтташчубуз. Майрамдашчубуз. Кийин антпей калдык. Бешбармак, күлчөтай жасачубуз. Мен аларды унуттум! Камыр кескенди унуттум!» деп, дале кейип айтты. «– Эми эмне катташпай калдынарбы? Эмнеге антиңер?» дедим мен акырын. Көңүлдөрүндө жүрөк сыздаткан жара бардыр, ошого тийип албайын деп кооптонгон үчүн акырын сурадым.« – Картайып атабыз – деп, суз жылмайып койду Сание жеңе. – Баарыбыз да азыр оорукчанбыз. Пенсиядабыз. Садыктын аялы, үч жыл болду, өлгөн. Балдары үй-жай куруп, бөлөк жашайт. Өзү жалгыз калды, көп ичет, телефон албаганы да ошондон. Ашыр жакшы, оозуна ичкилик албайт. Курманбек деген 26 жашта сонун уулу бар эле. Нью-Йорктун полициясында иштешчү, кылмышкерлерди тапкан. Үйүндө уктап жатса, атып кетишти. Ошондон кийин Ашырдын аялы акылынан айныды, үйүнө киши барса, көргүсү жок, бөлмөсүнө кирип, чыкпайт. Ашырдын эми бир уул, бир кызы бар. Үй-жайлуу, башка штаттарда». «– Бьяктагы кыргыздардын балдарында кыргызбыз деген сезим барбы, же америкалык болуп кетиштиби?» дедим. «– Америкалык болуп калышкан, – деди жеңе. Анан акырын улутунуп койгонсуду. – Ушундай тура, үйдө аялдын жөнү болбосо эле катташпай калат экенбиз». Сание жеңе кибиреп, шашпай идиш-аягын жыйнай баштады. Мен да унчукпай, эмнегедир, зээним кейип отуруп, жеңенин идиш-аягын жыйнаша баштадым эле, «– коюңуз, өзүм эле жетишем!» деп, чырылдап жиберди.

Ашыр аганыкына келгенибизде, эки кабат үйдүн биринчи кабатын ээлеген Сание жеңе деген казакча жакшы ырдаган та-

тар жеңебиз бар экен, казак эри тирүүсүндө эле, Ашырды өзүнө ини кылып, катташып жүрүптүр, азыр ошо жеңебиздин колунан чай ичтик. Ашыр ага былтыр эки ай элге барып келиптир. «– Жакшы жүрүп келдиңизби?» деп сурап калдым. «– Бардым, – деди көңүлдөнбөгөнсүп. – Илгери ээн жаткан жердин баары кыштак болуптур. Жолдор көп...» Жаккан экен деп, жандана түштүм да: «– Кайсы-кайсы жерлерди көрдүңүз?» десем, «– эчтеме деле көрө албадым, бир короодо отуруп кайра келдим» дебеспи. «– Э, кокуй, ал эмнеңиз?!» – деп, эчтеме түшүнбөгөнүм менен, алда немеден шектене түштүм. «– Жаныма инимин баласын кошуп беришкен. Тыякка барышка уруксаат жок, быякка барышка уруксаат жок деп келет. Ашыр аганын калп сүйлөөр түрү жок, өмүр бою кара жумуш иштептир, ошонукубу, буту ооруйт экен, көкүрөгү да соо эместей. – Анжыйанда туугандарым бар, илгери эле кеткен, ошолордо он-он беш күн жүрүп келейин десем, НКВД бир түнөгөнгө эле уруксаат берди. Өзгөндө таякелерим бар, аларга да бир күндөн ашык жүргүзбөдү. Курманжан датканын тоюна барсам деп, аябай эңседим. Аякка барсаң, камап салышат деди. Дал менин тушумда көнтөрүш (ГКЧП) болуп, жанымын чыкканын айтпа, иним, бир жума короодон эмес, үйдөн чыкпай калбадымбы...» деп, күлгөн болду. Мен жаным кашайып, аң-таң калдым. Мындайда эмне дейсиң? «– Өзүңүз көрүп келсениз, азыр андай жок деп айта албай турам, аба, бирок чын эле азыр баягыдай эмес. Нааданчылык кылышкан! Көңүлүңүздү катуу калтырган экен, иттер!» деген сөз гана оозума келди. Дагы Ашыр аганын «эки ай көп экен, бир айга эле барсам болмок окшойт» дегенин да угуп отуруп, кимге ачууланаарымды билбедим. Ашыр ага өзү айткан алиги короодо тууган-туушкандары чогулуп, кубанып, жетине албагандарын видеого тарткан тасмадан көрдүк. Ашыр тууганы менен жүз көрүшүп отурганга баары ыраазы. Ага-туугандарына Ашыр да ыраазы. Бирок Ашырга элүү жыл эңсеп жеткен

эл-жерин кыдыртпай, аны алдап, коркутуп-үркүтүп, жүрөгүнүн үшүн алгандар ким болду экен?! Элүү жыл эңсеп көргөн жеринен көңүлүн үч көчкөн журттай калтырып, суу сепкендер ким болду экен?! Андайларга наалатты ким айтаар экен? Наалаттан эле сестенип, корко коюшабы ошолор? Шегим бар. Адамдын кусалыгына жаны ачыбаган, көңүлүндөгү черди түшүнбөгөндөр балээнин сестенгениби?! Ашыр агадай өмүр бою өз мекени жөнүндө тетири пикир, тетири кабарда жүргөндөргө чындыкты чындыктай көрсөткөн адамкерчиликтүү, айкын-ачык мамиле керек эле го! Ансыз да алар эл-жери көздөн учуп, көздөн учкан ага-туугандарынын, кыргыз деген боордошторунун мээримин эңсеп келди го! Андай адамдар үчүн ата конушу бир короо менен эле чектелбейт. Бүткүл эле кыргыз жери кандай болуп калды экен деп, эңсеп келгендер алар. Канчалык көп көрсө, ошончолук бугу азайчулар алар! Жат адамга да жанагыдай мамиле болбос. Көчөгө чыгып, коштошуп атсак: «– Эл-журтка пайдаң тийсин, иним, биз болсок бүттүк» деди эле, каңырыгым түтөдү. «Биз» деп, өзүн айткандай болду. Көңүлү чөккөн адамдын сөзү да бул. «– Ага, минтпеңиз, эмне үмүтсүздөй сүйлөйсүз» десем, шашып кетти: «– Элге учурашып келип, анан бир жолу кетсемби деген ниетте бардым эле, эми кетпейм, – деди да саал туруп, менин көңүлүмдү улады көрүнөт. – А, мүмкүн, дагы да барып калаарбыз тирүү болсок... эл-журтка салам де, укам» деди. «Уке» деген сөздү биринчи айтты. Анда-санда күрс этип, жөтөлөт экен. Кезек-кезек алаканы менен көкүрөгүн басып коет. Ашыр аганы эстеген сайын жаным ачийт. Андан уккандарымды айтпай коюшка акым жок. Ошондон бери өзүмө өзүм суроо коем: биз, кыргыздар, четте калган боордошторубузга чындап боор тартабызбы, же андай адамкерчиликтен ажыраганбызбы? Бир кезде аларды «чыккынчы», «душман» дегенге ишенип жүрүп, же боорубузду жоготуп койгонбузбу? Же быяктагы көроокаттын түйшүгү боордоштук сезимден кудуреттүү болуп кеттиби?!

Деген менен, алыстагы тууганга караан болуш намыстуу элдин милдети го!

Кетээр учурум жакындаган сайын сурабайын десем деле болбой Азамат Алтайдан «эл-жерге барам» деген так жообун укпасам да, жибигенин көрүп кетсем деп самадым.

Эртең жолго чыгам, буюрса. Түнкү саат бирден өткөнчө Азамат Алтай экөөбүз ажырашкыбыз келбей сүйлөшүп отурдук. Ушунча күндөн бери бири бирибизге көнүшүп калдык эле. Ооруканадан чыкканы кайда барсак да ээрчишип, бирге жүрдүк. Мүмкүн, Азамат Алтай, Сание жеңе менден тажай башташкандыр? Мен аны эч сезбедим. Бирок ойлойсуң да кээде, жумалап конуп-түнөп жатсаң. Мен үйдү сагынсам да Азамат Алтайдан тажабадым. Дагы далай сөздөр айтылбай калгансыйт. Эми мен кеткенден кийин далайга а киши мага жетпечүдөй сезилет, а кишиде болсо жалгызсыроо көбүрөөк орун алчудай туюлат. Мүмкүн, андай эместир. Мүмкүн, бул мендеги бир жөө кыялдыр? Канча кылган менен ал киши мага караганда бардыгына бышкан, ар кандай жагдайга өзүн өзү көндүрө билет. Ошондо да эл кумурскадай жайнаган чоң шаарда адам жалгыз экен. Көчөлөрүндө бирине бири жылмайып, жакшынакай мамиле кылганы менен да, чоң шаарда адамдар жалгыз. Албетте, Азамат Алтай өзүнө эрмек табат, баарлашчу адамдары бар. Буюрса, жумасына, бир ирет болсо да, Нарынбек, Ныязаалылар менен жолугушуп турат дечи. Кыргыз тилин үйрөнгөнү Кетлин да келип тураар. Бирок ошондо да, коштошуу, ажырашуу кимге болбосун оор. Убактылуу болсо да оор. Бирок баарынан оору – бул эл-жер кусалыгы, ондогон жылдар бою көкүрөктө үзүлбөгөн сагыныч.

Ал сагынычты, оор кусалыкты бөксөртүүнүн бир гана дабаасы – эл-жерге барып, киндик кан тамган жердин топурагын жыттап, боорго кысуу. Ушундай ыйык сезимден улам болсо керек, а деп мен үйүнө келгендин эртеси эле Азамат Алтайдын:

«Бексултан, мен сенин элге бар деп, үгүттөгөнүңдү каалабайм» дегени эсимде дайым турса да, «– Үгүттөбөйм» деген убадамды бузуп, мурда айткан суроомду дагы бир жолу айтып калгым келди да:

– Аба, – дедим. – Сиз госпиталыңызга жатып калгандын эртеси жеңе экөөбүз барганыбызда, ата-бабанын жерине «буюрса, барып да калаарбыз» дедиңиз эле. Ошол сөздү сиз өмүрүңүздө биринчи айттыңызбы, же?..

– Жо-ок, биринчи айтпадым. – Азамат Алтай олуттуу жооп берди да, анан адатынча тамашага буруп кетти. – О заман Аким Өзгөндү президент шайлап алалы деп, гезитинер жазды да. Жеңеңе айттым, «Сание, дедим, жүр элге барып жашайлы, четтен баргандарды оңой эле президент шайлап алышат окшойт, мени президент шайласа, сен жөнөкөй катын эмес, падыша катын болосуң» дегем – деп, Азамат Алтай жыргап каткырды.

Мен күлдүмбү, күлбөдүмбү, эсимде жок, чамасы, күлгөндөй деле болгонум жок окшойт:

– Тамашага бурбаңыз, – дедим.

Азамат Алтай унчукпай ойлонуп турду да, козгогон сөзүмдүн төркүнүнө карата жооп кайырды:

– Мени элге чакырган жалгыз сен эмессиң...

Мен, эмнегедир, онтойсуздана түштүм да:

– Ко-ош? – дедим.

– Чыңгыз да чакырган менин үйүмдө отуруп. «Барбайм» десем, «Азамат ага, «Манастын» миң жылдыгына келүүгө тийишсиз» деген... – Азамат Алтай унчукпай токтоп калды.

– Анан сиз эмне дедиңиз? Барам дедиңизби? – Мен акырын сурадым.

Азамат Алтай билинер-билинбес ийнинен тынгансыды да:

– Жооп айтпадым. Барам деп да, барбайм деп да айтпадым...

– деди.

– Унчукпай кутулган кыйындык деле эместир... – дедим мен акырын.

– Иэ, жаным. Кыйындык эмес. Кыйналгандык... Демек, менде жалгыз гана «барбайм» деген ой болгон эмес, «барам» деген да тилек жашаган.

Кудаа кааласа, Азамат Алтай акырындык менен жибий баштаган экен деген ойго келип, ичимен кым дей түштүм.

Эртең жолго чыга турган болгон соң, жатып укташым керек эле, бирок дале сүйлөшүп отургубуз бар. Азамат Алтай, демейдегидей тамашасы жок, суз, ойлуу. Кусалык каптадыбы, эмнегедир, алыскы жылдарды эстеди.

– Үркүндө, – деди ал улутунуп. – Теке деген чоң атабыз Кожомберди деген уулун ачкачылыктан аман сактап, өздөрү элге жетсек деген ниетте Калдык деген кызын уйгурга бир пуд унга сатат. Жалгыз бээсине чана сыяктуу бир нерсе чиркеп, ага эне-атасын отургузуп, Кожомберди көлгө жол тартат. Жолдо адегенде чоң атам, анан чоң энем өлөт. «Ошентип атамдын тилине киребиз деп, жалгыз карындашымдан ажыраганбыз» деп, атам ыраматылык көп айтчу эле. Кийин комсомолго өткөнүмдө, «чет өлкөдө тууганың барбы?» деген суроону беришти. Мен чынын айттым, ушундай атамын карындашы калыптыр деп. «Чет өлкөдөгү эжесин эңсейт» деп, ошондон кийин мени дайым кодулап жүрүштү. Кийин чет жерде жүргөнүмдө, ошол эжемди табаармын деген тилекте Кытайдагы уйгурларга, тааныган-билгендериме каттар жаздым. Эжем Үч-Турпан, Үрүмчү, Какшаал, дагы башка жерде болсо, өзүнө, же бала-бакырасына тийер деген ойдо, баягы Чеховдун «деревня, дедушкасындай» каттарды да далай жөнөттүм. Жооп болбоду. – Азамат Алтай дагы улутунуп койду. – Быйыл «Ала-Тоо» журналынын 60 жылдыгын өткөрмөкчү болгонсунар. Бул ката. «Ала-Тоонун» чыкканы 1928-жылдан башталат. Анда ал «Жаңы маданият жолунда» деп аталган. Аны Касым ага биринчи чыгарган, редактор болуп. Журналдын биринчи жана экинчи сандары ушул Нью-Йорктун элдик китепканасында, бардык сандары

Стокгольмдун китепканасында. «Жаңы маданият жолунда» журналын өчүрүп таштап, тарыхты бурмалаганыңар кандай?!

– Бул, мүмкүн, Касым Тыныстановдун атын атоодон коркуп келген мурдагы түшүнүгүбүздүн таасиридир? Же, балким, Тыныстановду азыр баары эле эл алдында мактаган-жактаган болуп көрүнгөнү менен, ниетинде жактырбагандар да бардыр? Ошондойлордун атайлап эле Касым аганын «Маданият жолундасын» «унутуп» коюп жатканы болушу да мүмкүндүр бул? – деп, божомолдодум эле, Азамат Алтай:

– О аныңарды билбейм! Бирок бул жакшы эмес, – деди.

Анан жатышалы дедик. Анын үстүнө, менин камылгам чала. Азыркы сүйлөшкөндөрүбүздү, күндүз көргөн-уккандарымды да жазып коюшум керек.

Азамат Алтай да жатпай кагаздарын шуудуратып, бир нерсе иштеп отургансыйт.

Эртеси уктап ойгонсом, саат 7 экен.

Азамат Алтай телевизор карамыш болуп, туруп отуруптур. Учураштык.

– Ии, тууган, ушунда-ай... – Азамат Алтай таарынчысы бардай ийнинен тына акырын улутунуп койду.

Мен анысын ажырашуунун чукулдап калганына жорудум.

Түштө эки машине болуп аэропортко жөнөп кеттик. Кыргыз тилинен сабак алыш үчүн Вашингтондон келип калган Кетлин экөөбүз Азамат Алтайдын машинесине түштүк. Жолдо баратканда Кетлин аркы-беркени сурады. Суроосунун көбү кыргыз аялдары, алардын укугу, абалы жөнүндө болду. Бир маалда, баягыда ООНдо Кыргызстандын Күнүн өткөрүп жатканымда ушу суроону сурагандар менен сүйлөшүп алгансып, Кетлин да:

– Кыргызстандагы эң мыкты аял ким азыр? – деди.

– Менин аялым! – деп, ошо ООНдо айткан жообумду дароо кайталай салдым.

Азамат Алтай каткырып жиберди да жообумду Кетлингге которуп берди.

Кетлин да каткырды.

* * *

Америкадан келгенден кийин Азамат Алтай менен такай кат жазышып, телефон чалышып турдук. Дале ошондойбуз.

1994-жылдын баш ченинде Азамат Алтай телефон чалды:

– Бексултан, силерде Бириккен Улуттар Уюмунун өкүлү болуп иштеген Эржан Мурат деген түрк жигити бар...

– Билем, аба.

– Билесинби? Сен аны кайдан билесиң? – Азамат Алтай телефондон таңыркай түшкөнсүдү.

– Президенттин кеңешчиси болуп иштеген учурумда байланышып турчубуз, – дедим.

– Ал мени Кыргызстанга чакырат. Аны менен жолугуша аласыңбы?

– Жолукпагандачы, аба! Азыр эле жетпейминби! – дедим мен кубангандан телефонго бакырып.

Эржан Муратка баратып, айтаар сөзүмдү камдап бардым. Ал оңой эле сөз болчу:

– Эржан Мурат мырза, Азамат Алтайды көл бышкан кезде, июль айында чакырсаңыз.

– Азамат Алтай мырзаны көлгө түшүрүш үчүн чакырбайбыз, иштеш үчүн чакырабыз, – деди Эржан Мурат. – Маселен, лекциялар окушу керек. Андыктан программасын алышыбыз керек. Аны ким түзүп берет?

– Мен берейин, – дедим.

– Азамат Алтайды ПРООН чакыртыш үчүн Өкмөтүнөр бизге кат жазсын...

– Өкмөткө аны ким айтат, Сиз айтасызбы?

– Жок, мен айтпайм.

Эржан Мураттын жообу түшүнүктүү болду. Мен Өкмөт башчысы Апас Жумагулов менен вице-премьер-министр Осмонакун Ибраимовго жагдайды түшүндүрсөм, программасын түзүп, кат жазып кел дешти. Катты Осмонакун Ибраимовго жаздым:

«Кыргыз Республикасынын ЮНЕСКО иштери боюнча Улуттук Комиссиясынын төрагасы, Кыргыз Өкмөтүнүн вице-премьер-министра О. Ибраимов мырзага

Урматтуу Осмонакун Ибраимович,

Бириккен Улуттар Уюмунун Өнүктүрүү программасынын (ПРООН) Кыргызстандагы Туруктуу Өкүлү Эржан Мурат мырза көп жылдар бою Мюнхендеги «Азаттык» радиостанциясында, анан Американын Колумбия университетиндеги атактуу китепканасынын Чыгыш адабият бөлүмүн башкарып келген нью-йорктук белгилүү мекендешибиз, окумуштуу, түрколог, тарыхчы, журналист Азамат Алтайды (Кудайберген Кожомберди уулун) быйыл Бириккен Улуттар Уюмунун эсебинен он-он беш күнгө Кыргызстанга чакыра турганын билдирди. Бириккен Улуттар Уюмунун этикасына ылайык андай ишке Кыргыз Өкмөтү макулдугун берүүсү зарыл экен. Ошондой эле чет өлкөлүк граждандын эгемендүү республикага келип-кетүү программасы да биз тараптан түзүлөөрүн эске алып, Кыргыз Республикасынын ЮНЕСКО иштери боюнча Улуттук Комиссиясынын карамагындагы Маданият боюнча подкомиссия Сизге төмөндөгүнү билдирет:

Кыргыз Республикасына келип-кетүү учурунда Азамат Алтай 20 – 30-жылдардагы кыргыз маданияты, «Манас» эпосу,

Библиянын кыргызча которулуп чыгышы, согуштан кийинки совет (ошонун ичинде түрк элдер) диссидентчилиги, «Түркэли» журналы жана «Азаттык» радиостанциясы, кыргыз жана башка түрк элдеринин тарыхынан Кыргыз Мамлекеттик Улуттук университетте, Касым Тыныстанов атындагы Каракол университетинде, Республикадагы дагы башка окуу жайларда, мектептерде, маданий-чыгармачыл уюмдарда, карыялар коомунда, «Манас – 1000» дирекциясында лекциялар окулуп, ой бөлүшүп, жолугушуулар өткөрүүлөрү жогоруда аталган окуу жайлардын, мекемелердин жетекчилери менен макулдашылды.

Ушу айтылгандардан улам, урматтуу Осмонакун Ибраимович, нью-йорктук мекендешибиз Азамат Алтайдын ушу жылдын сентябрь айынын башталышында Кыргызстанга чакырылышына Кыргыз Өкмөтү макулдугун билгизип, жогорудагы программаны сунуш этээрин Бириккен Улуттар Уюмунун өнүктүрүү Программасынын (ПРООН) Кыргызстандагы Туруктуу Өкүлү Эржан Мурат мырзага кат жөнөтүп коюшунузду өтүнөбүз.

Катыңыздын орусча көчүрмөсүн жана Азамат Алтайдын Кыргызстанга келип-кетүү программасын кошо тиркедик.

*Кыргыз Республикасынын ЮНЕСКО боюнча Улуттук
Комиссиясынын төрагасынын орунбасары,
Улуттук Комиссиянын карамагындагы
Маданият боюнча подкомиссиянын төрагасы Б. Жакиев*

13-март, 1994-жыл»

Осмонакун Ибраимовдун Эржан Муратка каты:
«Постоянному представителю Программы
развития Организации Объединенных
Наций (ПРООН) в Кыргызстане

Многоуважаемый господин Эржан Мурат!

Мы с большим удовлетворением узнали о Вашей инициативе и благородстве пригласить в Кыргызстан за счет ООН нашего земляка из Нью-Йорка, ученого тюрколога, журналиста Азамата Алтая (Кожомбердиева Кудайбергена) и провести серии его встреч с соотечественниками. Правительство республики одобряет предложенную подкомиссией по культуре Национальной комиссии по делам ЮНЕСКО Кыргызской Республики программу пребывания Азамата Алтая, по которой уже имеются договоренности с руководителями Кыргызского Государственного Национального университета, Каракольского университета им. Тыныстанова и других учебных заведений, школ, творческих союзов и учреждений культур в республике, государственной дирекцией «Манас – 1000», где намечаются проведение лекций, бесед, вечеров-встреч на темы: «Кыргызская культура в 20–30 годы», «эпос Манас», практика перевода Библии на кыргызский язык, послевоенное советское диссидентство (в том числе туркоязычных представителей), о журнале «Түркэли» и радиостанции «Азаттык», из истории тюркских народов и другое.

По предложению руководителей учебных заведений удобным временем для пребывания А. Алтая в Кыргызстане может быть начало сентября сего года.

С глубоким уважением,

*Вице-премьер-министр Кыргызской Республики,
Председатель Национальной Комиссии Кыргызской
Республики по делам ЮНЕСКО О. Ибраимов
16.03.1994г.»*

Эржан Муратка катты, программаны алпарып бердим. Эртеси Нью-Йоркко жөнөгөн жаткан экен, программаны карап чыгып жактырды. Кайра келгенде жолуктук. Программабыз ООНдогуларга да жагыптыр. Ошондуктан Азамат Алтайды он беш күнгө эмес, бир айга чакыра тургандыгын айтты Эржан Мурат.

Баары такталды. Азамат Алтайды 1994-жылдын 26- августунда Алматынын аэропортунан тосуп алмай болдук.

Бир күнү Кыргыз Республикасынын Генеральный прокурору Асанбек Шаршеналиев чакыртканынан барсам:

– Сизге бир жакшы кабар айтканы чакырттым, – деди учурашып атып. – Бүгүн мен Нью-Йорктогу Азамат Алтай аксакалга телефон чалып сүйлөштүм. Сүйүнчүлөдүм. Анын иши боюнча биз протест жазганбыз, Жогорку Сот карап чыгып, актады.

– Ыракмат! – деп, үйгө келдим.

Үйгө келсем, кызым:

– Эми эле Азамат Алтай аба телефон чалды. Барбайм дейт, силерде менин уголовный ишим туура эмес бирдеме болуп атыптыр деди...

– Э, кокуй, дагы эмне детектив болуп кетти?! – Мен эч нерсеге акылым жетпей кызыман кайра сурадым. – Гүлмира, сен деги туура түшүндүңбү, кайсы тилде сүйлөштүңөр?

– Кыргызча эле сүйлөштүк. Туура эле түшүндүм, – деди Гүлмира.

Дароо Нью-Йоркко телефон чалдым.

– Бексултан, картайганда чала акталып, элге барбайм. Эржан Мураттын чакыруусун анулировать эттир барып, – деди Азамат Алтай телефондон.

– Эржан Муратка барбайм да анулировать да эттирбейм! Мен эми эле Генеральный прокурордон келдим, ал сизди акталды деп куттуктабадыбы! Сизди сүйүндү дебедиби. Барбайм деп оолукпай сабыр кыла туруңуз, мен быякты тактайын, – де-

дим да А. Шаршеналиевге кайра бардым. «Ушундай-ушундай, келбейм деп атат тиги киши» десем, «келе бербейби, эмнеден коркот?» деди Генпрокурор, эмнегедир, жанагысындай болбой, мага нааразыдай, тондоосун. Ушундан улам, мындан бир-эки күн мурда, фамилиясын Мамбеталиев дегендей айтса керек эле, Генеральный прокурордун помощнигимин деп, бирөө үйгө телефон чалганы эсима түштү: «Азамат Алтайды жазып жүрбөйсүзбү, жолугушсак болобу? Анын иши менен мен заниматья эткем. Генпрокурордун протести боюнча Жогорку Соттон акталды, кичинекей бир «но»су бар эми, бирок ничего». Мен «азыр эле жолугалы» десем, «көлгө кетип баратам, кийин» дегени качкандай сезилген мага. Өзү «жолугушсак болобу» деп коюп, минткен эмнеси деп таңыркай түшкөм.

Эми Шаршеналиевдин жообуна да алымсынбай турам. Кандайдыр бир шек бар сыяктанат. Жогорку Соттун чечимин сурадым.

– Менде жок эле. Кимде экенин да билбейм. Компьютерге да таза басылбай калыптыр болчу – деп, Шаршеналиев сыйпалатты.

– Соттун чечимин көрсөткүңүз келбесе, анда эмне сүйүнчүлөдүңүз? – Мен аң-таң боло баштадым.

– Жогорку Соттун өзүнөн алыңызчы, жакын эле жерде да... – Генпрокурор алдындагы кагазга үңүлүмүш болду да, кайра баш көтөрдү. – Биз протест жазганбыз, сот чечимин чыгарды...

Жаакташкандан көрө, барса барайын деп, Жогорку Сотко бардым. Ар кайсы кабинеттерден сураштырып жүрүп, издегенимди таптым. Кичинекей бөлмөдө эки жигит отуруптур. Айтсам, бирөө кичи пейил:

– Ооба, ооба. Соттун чечими чыккан. Таанышасызбы? – деди. Соттун чечимин колума карматты.

Ошо жерде отуруп, Жогорку Соттун чечимин окуп чыктым. Көрсө, 1948-жылы 30-январда Аскер трибуналы Борисен-

ко дегенди соттоптур. Сотто Борисенко 1945-жылы декабрде бирөөдөн кат алганын, ал бирөө катында Кожомбердиев Кудайберген дагы башка бирөө менен куралдарын таштап, англичандарга кире качканын жазган деп айтыптыр. Борисенконун ошентип айткан имиши боюнча эле 1949-жылы 10-январда Кожомбердиев Кудайберген сыртынан соттолуптур. Биздин Жогорку Сот 1994-жылдын 28-июнунда «приговор в отношении Кожомбердиева Кудайбергена отменить с прекращением дела за недоказанностью его вины. Протест удовлетворить частично» деген чечимин чыгарыптыр.

Азамат Алтайдын келбейм дегенин эми түшүндүм. Эки жигитке кайрылдым:

– Мен сот, прокурор эмесмин, бирок логикам иштейт, менимче, мобу чечимиңер жакшы эмес, «за недоказанностью его вины» дегениңерде бир балээ бар го?..

– Эчтеме болбойт, байке. Акталды да... – Жигиттер мени жооткотуп, иттен чыгаргысы келди.

– «Недоказанность вины» дегенди «күнөөсү болушу да мүмкүн, болбошу да мүмкүн» деп түшүнөт да адам. Азамат Алтайдын кылмышын мен көрө албадым. – Сот жигиттерге мен өз түшүнүгүмдү далилдегим келди. – Бул чечим боюнча болгондо, маселен, Азамат Алтай келсе, кайсы бир кыйынсынган, авантюрный демилгечи тергөөчүнөр Азамат Алтайды колдуктап баратып эле, же биз жок, мейманканада жалгыз калганда, «ии, Азамат Алтай аксакал, сүйлөчү, кылмышыңды өз оозуңан угалы» деп, күлүмсүрөп туруп эле мазасын кетире берсе, кимди ким тыят? Кыскасы, чечимиңерде жыландын башы кылтыйып жатпайбы...

– Ой, байке ай-й э, коюңузчу!..

Ушундан кийин тың-тың юристтер менен жолугуштым. Жагдайды түшүндүрсөм, алигидей авантюрист тергөөчү чыга деле койбос, бирок логикаңыз, шектенгениңиз жөндүү дешти.

Азамат Алтайдын толук акталмайын келбейм дегенин да туура көрүштү.

Жогорку Соттун чечимин көтөрүп алып, Өкмөт башчыбыз Апас Жумагулов менен орун басары Осмонакун Ибраимовго бардым. Алар Жогорку Соттун төрагасына телефон чалып, формалдуу чечим кабыл алынганын айтты. Жогорку Соттун төрагасы Генеральный прокурор кайра протест жазсын деди окшойт, «–Аны өзүңүз бүтүрүп алыңыз!» – деди Осмонакун.

Маселенин бир жаңсыл болушун күтпөстөн Азамат Алтайга телефон чалдым.

– Бүгүн ООНдон барып, жол каражатымды алдым. Эртең Вашингтондон виза ачтырып келем, – деди а киши алик алаары менен.

– Визаны ачтырбай туруңуз, сот чечимин ондосун, – дедим.

– Ии, айттым беле, эми өзүң түшүнүпсүн... – Азамат Алтайдын ою эки анжы болуп бушайман окшойт, жеңилдене түшкөнсүдү.

– Аба, мынча болду эми эмдиги жылы «Манастын» миң жылдыгына келиңиз – дедим.

Азамат Алтай:

– Шашылбайм, – деди.

Быйыл да келсе, 95-жылы «Манастын» 1000 жылдык мааракесине чакыраарыбызда шек жок, демек, эки жыл удаасы менен жүз көрүшөбүз деген ниетте өзүмчө кудундап жүргөнүмдө абал алигидей болду. Келбей калганына ичим көндөйлөндү. Сот чечимин качан оңдойт? Али белгисиз. Оңдогончо суук түшүп кетээри белгилүү. Аварайы жүдөткөн жагымсыз мезгилге Азамат Алтайдын туш келишин каалабадым.

Эржан Мурат мырзага бардым да: – Чакырууңузду эмдиги жылга которсо болобу? – десем,

– Болот – деди.

– «Манастын» 1000 жылдыгына туура келтирсениз, өтүнүчүм ушул.

– О кей, проблем йок, – Эржан Мурат мырзанын так жобун укканга ПРООНдон сүйүнүп чыктым.

Болгон сөздү дароо Азамат Алтайга кабарладым.

– Күч-кубатымда турсам, «Манастын» маарекесине кантип барбайын, жаным! Агер күч-кубаттан тайып, жетелетип калсам, мынабу шордууга не жок дедиртип, душмандарымдын табасын кандырбайм. – Азамат Алтайдын ушинтип айтканын мурда да бир-эки жолу уккам. Албетте, намыстуу адамдын тилеги бул. Бирок такай ушуну ойлой берсе, улгайып калган чакта, ден-соолугуна тетири таасир этпес бекен деген сестенүү көңүлүмө кылт эте түштү.

1994-жылдын 1-сентябринде Жогорку Соттун жаңы чечими чыкты. Чечимдин стилин сакташ үчүн орусча жазылганды орусча окуйлу.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СУДА
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

1 сентября 1994 г.

№ 9а-81г. Бишкек

Президиум в составе председательствующего Бообекова К. Ж., членов: Гутниченко Л. В., Юлиной М. А., Эралиевой Р. И. с участием первого заместителя Генерального прокурора Кыргызской Республики Исмаилова И. И. рассмотрел уголовное дело по протесту Генерального прокурора Кыргызской Республики в порядке надзора на приговор Военного трибунала войсковой части 48240 от 10 января 1949 года, которым КОДЖОМБЕРДИЕВ КУДАЙБЕРГЕН, 1920 года рождения, уроженец с. Кун-Чыгыш Тонского района Иссык-Кульской области, кыргыз, образование 8 классов, ранее не судимый осужден по ст. 58-1 п. «б» УК РСФСР к 25 годам лишения свободы с поражением в избирательных правах сроком на 5 лет и с конфискацией имущества.

Определением судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда Кыргызской Республики от 28 июня 1994 г. приговор в отношении Коджомбердиева К. отменен с прекращением дела за недоказанностью его вины.

Заслушав доклад судьи Верховного Суда республики Жороева К.Ж. и заключение прокурора Исмаилова И.И., поддержавшего протест, Президиум

УСТАНОВИЛ:

Коджомбердиев приговором Военного трибунала признан виновным в том, что он после капитуляции Германии в сентябре

1945 года полевым РВК был призван на службу в Советскую Армию. Находясь на службе в Советской Армии, Коджомбердиев 24 декабря 1945 года во время несения патрульной службы на демаркационной линии бросил оружие и перешел английскую зону оккупации Германии, а затем выехал на жительство в одно из иностранных государств.

В протесте ставится вопрос об отмене определения суда только в части основания прекращения дела, то есть в отношении Коджомбердиева К. дело производством прекратить за отсутствием в его действиях состава преступления. В обосновании протеста указывается, что обвинение построено только на предположениях. В основу взяты показания Борисенко М.К., который осужден 30 января 1948 г. по другому делу по ст. 58-1 п. «а», 58-Ю ч. II УК РСФСР, из показаний которого явствует, что Коджомбердиев клеветал на Советский строй и Советское правительство. В материалах дела нет данных о проверке показаний Борисенко в отношении Коджомбердиева, при том дело в отношении которого было рассмотрено в его отсутствие и он был осужден заочно.

Изучив материалы дела и обсудив доводы протеста, Президиум считает протест подлежащим удовлетворению по следующим основаниям.

Как усматривается из материалов дела, органами предварительного следствия и Военным трибуналом в основу обвинения взяты показания Борисенко М.К., который 30 января 1948 г. Военным трибуналом осужден по другому делу, по ст.ст. 58-1 «а» и 58-10 ч. II УК РСФСР к 25 годам лишения свободы, из которых явствует, что с Коджомбердиевым К Борисенко служил в штабе 153-го армейского запасного полка. В ноябре 1945 г. Борисенко был откомандирован в г.Премнитц для дальнейшей службы в штабе третьей ударной армии г.Стендаль. В декабре 1945 г., находясь с частью в г.Магдебурге, Борисенко получил письмо

от их общего знакомого, который сообщает, что Коджомбердиев, будучи по охране демаркационной линии вместе с другим солдатом бросили винтовки и ушли в английскую зону оккупации и, что в письме также сообщалось, что Коджомбердиев был задержан и осужден за переход в английскую зону к 10 годам лишения свободы. Однако органами предварительного следствия и судом показания Борисенко в отношении Коджомбердиева не были проверены. Не установлено где, когда, в качестве кого служил Коджомбердиев в рядах Советской Армии, был ли ранее в плену у немецко-фашистских войск и находился ли во Франции. В материалах дела нет данных, когда Коджомбердиев прибыл в Премнитц, в какой войсковой части, кем служил и когда убыл. Не допрошены родственники Коджомбердиева, действительно ли они поддерживали связь с ним через Борисенко. Как он им сообщил, почему оказался во Франции. Нет данных о проверке в штабе лагеря и штабе 153-го армейского запасного полка в отношении Коджомбердиева и никто из командиров не допрошен. Из присланных писем от имени Кудайбергена на имя Борисенко видно, что они отправлены из Франции, но в них отсутствуют антисоветские мысли. Сам Коджомбердиев К. ни на предварительном следствии, ни в военном трибунале не был допрошен. Дело рассматривалось в его отсутствие и он был осужден заочно, что недопустимо законом. Таким образом, в материалах дела нет достаточных оснований и доказательств, изобличающих Коджомбердиева К. в измене Родине. Поэтому Президиум считает необходимым дело в отношении его прекратить за отсутствием в его действиях состава преступления.

В силу изложенного и руководствуясь ст.ст. 388, 389, 392 УПК Кыргызской Республики, Президиум

ПОСТАНОВИЛ:

Определение судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда от 28 июня 1994 г. в отношении Коджомбердиева Кудайбергена в части основания отмены и прекращения дела изменить, считать приговор отмененным и производство по делу прекращенным за отсутствием в его действиях состава преступления.

Протест удовлетворить.

*Председатель Верховного Суда
Кыргызской Республики
К. Бообеков*

*Копия верна: судья Верховного Суда
Кыргызской Республики
К. Жороев*

Жогорку Соттун ушул оң чечиминен кийин Президентибиз Аскар Акаевге кат жазып тапшырдым. Анын себеби катта айтылат.

Кыргыз Республикасынын Президенти
кадырлуу АКАЕВ АСКАР мырзага

Урматтуу Аскар Акаевич!

Бириккен Улуттар Уюмунун өнүктүрүү Программасынын (ПРООН) Кыргызстандагы Туруктуу Өкүлчүлүгүнүн чакыруусу боюнча ушул жылдын 27-августунан 26-сентябрына чейин Нью-Йорктук белгилүү мекендешибиз, түрколог, тарыхчы жана журналист Азамат Алтай (Кудайберген Кожомбердиев)

Ата Журтубузга келип, кыргыз университеттеринде, башка окуу жайларында, маданий-чыгармачыл уюмдарда, чарбаларда, карыялар коомунда, «Манас-1000» дирекциясында 20 – 30-жылдардагы кыргыз маданий турмушу, «Түркэли» журналы жана «Азаттык» радиостанциясы, «Библиянын» кыргызча которулушу, согуштан кийинки советтик (ошонун ичинде түрк элдер) диссидентчилиги, кыргыз жана башка түрк, мусулман калктарынын тарыхынан лекциялар окуп, ой бөлүшүп, пикир алмашып, жолугушуулар жүргүзүп кетмекчи эле, бирок келе албай калды. Анын себеби, 1949-жылы Азамат Алтайдын Аскер Трибуналы тарабынан сыртынан соттолгон иши жакында Кыргыз Республикасынын Генпрокуратурасынын талабы (протести) боюнча Жогорку Сотто кайта каралып, кылмыш иши токтотулган. Тилекке каршы, бул акыйкат иш Сот чечиминде калпысыраак чечилген, тактап айтканда, Кожомбердиевдин кылык-жоругунда «кылмыш болбогондуктан айып тануулоо токтотулсун» (орусча – «за отсутствием состава преступления в его действиях прекратить дело») деп жазган Генпрокуратуранын адилет талабы (протести) Жогорку Соттун чечиминде «за недоказанностью вины» – «күнөөсү аныкталбагандыгы үчүн токтотулсун» деген күмөндүү «актоо» чыгып, ага кошумча «Протест прокуратуры удовлетворить частично» делинип, прокуратуранын талабы «жарым-жартылай гана канагаттандырылып» калган. Ушундай чечимди алган соң Азамат Алтай «картайганда эл-жерге күнөөлүү кишидей чала акталып барыш ага өтө оор тийээрин» билдирди. Кийин, сентябрь айынын башында Генпрокуратуранын экинчи жолку талабына ылайык Жогорку Сот мурунку калпыстыкты оңдоп, туура чечим кабыл алган. Албетте, азыр баягы тоталитаризм доору жок бизде, укук органдарыбыздын алигидей демократиялык реформаларга шайкеш келген акыйкат чечими чыкпаган күндө деле Азамат Алтай болобу, же башка бирөө болобу куугунтукка алынбасы

бештен белгилүү. Бирок дал ушул окуя, башкача айтканда, Азамат Алтайдын акталыш ишиндеги калпыстыктан улам мен Сизге кайрылып, ардактуу Аскар Акаевич, сунуш айтууну ылайык таптым. Биринчиден, мындай калпыстыктар бирде болбосо бирде дале кайталанып калышы мүмкүн. Экинчиден, өткөн согушта немис туткунунда болгон совет адамы Сталиндин Указы боюнча чыккынчы катары эсептелгени белгилүү. Туткундардан генерал Карбышев, татар акыны Муса Жалил сыяктуу баш ийбестиги дүйнөгө маалим болуп кеткен чанда бири гана акталбаса, Ата Мекенине аман кайтып келгендеринин дээрлик бардыгы ак-карасына карабай жазага тартылгандыгы да белгилүү. Мурдагы туткундардын өлүп кеткендери да, анча-мынча тирүү жүргөндөрү да, айрыкча, мекенине келе албай чет өлкөдө калгандардын бардыгы эмгиче сталиндик алиги бетке чиркөө айыбынан арыла элек. Ушуга байланыштуу сунушум мындай: Азамат Алтайга жана ага окшогон кылмышы жок, же күнөөсү аныкталбаган, учурунда туткунда болгон Кыргызстан граждандарына мунапыс (амнистия) берсеңиз азыр өзүңүз кызуу жүргүзүп жаткан жана Конституция жүзүндө бышыкталган гумандуу, укуктук, кайрымдуу жана адилеттик саясаттын контекстиндеги эң адамкерчиликтүү иштериңиздин бири катары Жеңиш майрамынын элүү жылдыгынын алдындагы баалуу иш болоор эле деген ойдомун.

Журт камын көтөргөн деминизге Кудай кубат берип, Теңир жалгасын!

*Кыргыз эл жазуучусу Б. Жакиев
10.IX.1994-ж.*

Катымын тийиштүү бөлүмдөргө жөнөтүлгөнүн уккам, бирок ал бөлүмдөрдүн сунушу эмне болду, кандай тыянакка келди? – билбейм.

Келерки жылы «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесине чакыруулар жөнөтүлө баштаардын алдында, Эржан Мурат мырзага барып, Азамат Алтайды эсине салдым. Унутпаптыр. Былтыркыдай кат, Азамат Алтайдын быйылкы жылга ылайыктуу келип-кетүү программасын сурап калабы деген ойдо камдай бардым эле, былтыркы кат жарайт экен. Программаны алып калды. Андан соң Осмонакун Ибраимов экөөбүз отуруп, дагы бир сыйра тактадык.

«Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесин уюштуруу жана өткөрүү боюнча Улуттук Уюштуруу Комитетинин атынан Азамат Алтайга чакыруу жөнөтүлдү.

Миң жылдыктын камылгасы күн-түндөп катуу жүрүп жатты. Мааракени бүткүл кыргыз эли эңсеп күттү. Эңсебегендечи! «Манас» эпосунун мааракесин өткөрүү демилгелери Улуу Ата Мекендик согуштан мурда эле, 30-жылдарда, согуштан кийин да айтылып келген, андай демилгелерди партия деле, өкмөт деле а дегенде колдогон болуп, чечимдерин да белендеп, бирок акыры кандайдыр бир шылтоолор, а түгүл, «Манаска» айып коюулар менен өтпөй калып келген. Айтор, элдин үмүтү бир нече ирет таш капкан. Көрсө, башка бир мамлекетке, бөлөк элге көз каранды калктын чыгармасында эркиндиктин, эгемендүүлүктүн, мамлекеттүүлүктүн ой-тилеги ырдалса, андай чыгарманы кадырлап-барктап, мааракесин өткөрүү мүмкүн эмес экен. Империянын башында тургандарга, ошондой эле алардын акырынан жем күүшөгөн сателиттерге андай «шаан-шөкөттүн» түк да кызыкчылыгы жок экен. Демек, «Манас» эпосунун мааракесин Кыргызстан эгемен өлкө болгондо гана өткөрүшү мүмкүн эле. 1991-жылы эркиндикке чыкканыбыздан кийин гана, Президенттин Указы боюнча «Манастын» 1000 жылдык мааракесин чындап өткөрө турган болдук. Ошондуктан барган жердин баарынан «камылгаңар кандай? 25-августка чейин үлгүрөсүңөрбү? уят кылбайсыңарбы?» дегендей жан-дилден тынчсыздан-

ган эңсөөнү угуп жаттык. Ансайын жоопкерчиликтин оордугу сезилип, жүрөгүбүз опкоолжуду. Буга кошумча Азамат Алтай, өзү айткандай, «күч-кубатта» аман-соо келип берсе экен деп тиленем, анткени, анын келишин күткөндөр көп эле.

Миң жылдыктын мааракеси башталаар күн, 25-август жакындагандан жакындай берди.

Аңгыча Нью-Йорктон жүрөктү опкоолжуткан кабар жетти: Азамат Алтай капыстан катуу ооруп, үч-төрт күн эс-учун билбей жатыптыр деген. Ошол учурдагы Кыргызстандын Бириккен Улуттар Уюмундагы Туруктуу Өкүлү Аскар Айтматов ооруканада такай жанында болгонун угуп, жүрөгүм жылыды, аябай ыраазы болдум. Бирок Азамат Алтай бу саам да эл-жерине келбей калабы, Кудай анын маңдайынан андай ырыскыны таптакыр өчүрүп салганбы деп кооптондум. Анткен менен а киши эрки күчтүү адам, өзүн өзү жеңе билген адам, мүмкүн, ооруга да моюн бербес, «Ала-Тоому көрүп өлсөм» деп, жаратканга миң мертебе жалынганы ага дем-күч берээр деген күдөрүм үзүлбөдү.

Чындыгында да ошондой болду. 1995-жылдын 18-августунда Азамат Алтай ПРООНдун каражаты менен Ташкент аркылуу «Манас» аэропортуна келе турган болду. Ал күндөрү мен «Манас – 1000» мамлекеттик деректирлигинин көркөм жетекчиси жана сценарийдин автору катары Эпос боюнча Театрлаштырылган негизги спектаклдин репетициясына катышып, Таласта элем. 17-августта кечке маал, көздүн начарлыгына карабастан түнү менен «Жигулимди» айдап, Бишкекке чыктым.

Эртеси Азамат Алтайдын уялаш биртуугандарынан тирүү калган жалгыз карындашы Гүлшара эже уул-кыздары, тууган-туушкандары, жакшы санаалаштары, радиотелевидение кабарчылары Азамат Алтайды тостук.

Анын чет элдеги турмушун эле эмес, Ата Мекенине келгенин да эл арасында көп сурайт. Баарын айтып отурсак оңой

менен байыбаган узак сөз, ошондуктан айрымдарын гана айта кеткеним жөндүр.

Азамат Алтай Америкадан кыргыз жерине келип түшкөндө, «Манас» аэропортун кучактай калып ыйлады. Чолпон Баева чыканагынан желөп, тургуза койбогондо, асфальт баскан кыргыз жерин жыттап жатып алышы да мүмкүн эле. Перрондон сыртка чыгып келатканыбызда, телевидениенин жаш кабарчысы мага микрофонун сунду:

– Агай, кыргыз телевидениеси үчүн Азамат Алтайдан сууроо сурап коюнузчу, – деп.

– Өзүң сура – десем, жаш кабарчы:

– Сүрдөп атам, – деди.

Микрофонду Азамат Алтайга тостум:

– Аба, эңсеген элиңизге келдиңиз...

– Элүү беш жыл көздөн учкан эл-жериме жеттимби, я?! – Азамат Алтай андан ары сөз айтууга дарманы жетпей шолоктоп ыйлап жиберди.

Түгөлбай Сыдыкбеков менен көрүшкөндө, анда да карма на албай көзүнөн жаш томолонду. Америкада деле кыргызды, кыргыз жерин эстеген сайын «Ала-Тоому көрбөй өлөмбү!» деп, ыйлай берчү.

Киндик каны тамган Тоңго алпаратканыбызда, Ысык-Көлгө жүзүн чайып алып:

– Эми өлсөм, дүйнөдөгү эң бактылуу адам мен болоор элем! – деп, буркурап ыйлап жибергенде, мен тамашалап:

– Кокуй, аба, биздин колдон чыкканча, өлбөй коё турунуз – десем, боору калбай каткырды.

Баса, сөз арылап кете электе, Түкөмө кайра кайрылбасам, чекилик болуп калат.

Азамат Алтайдын Түгөлбай Сыдыкбеков менен жолугушуусун ПРООНго берген программага мурда эле кошком. Анын жөнү бар. Түкөм «Азаттык» радиосун, беш ирекет на-

мазын жазбай окуган адамдай, такай укчу. Командировкалап кетпесек, биз деле укчубуз жашырынып. Башка жакта узагыраак жүрүп кайтканыбызда,. «Азаттыкта» эмне кеп-келеч бар, Түкө?» десек, «Мен силерге сөз ташыгычмынбы?» деп, борсулдап күлүп, тамашалап коюп, айтып берчү. Ага өз оюн кошуп, толуктап да сүйлөчү. Кээде сураттырбай өзү эле айтчу. «Азаттык» радиосу жөнүндө качан, кандайча кабардар болгонум эсимде жок. 60-жылдардын башында шаар четиндеги «частный» квартирабызда радиобузду кырылдатып-шырылдатып, сөздөрүнүн кээсин уксап, кээсин укпай кулак төшөп баштаганбыз. Балким, Түкөмүн: «Азаттыкта» Азамат Алтай, Төлөмүш Жакып уулу деген жалтанбаган эр-азаматтар иштейт. Бактыгүл деген тили таттуу да, так да кыргыз кызы диктору, ушуларды угуп жүрөсүңөрбү? » дегенинен кийин радиодон «Азаттыктын» толкунун издеп калгандырмын? Түкөмдүн дагы бир сөзү эсимде: «Бизде айтылбаган чындыкты «Азаттык» айтат, кулак сала жүргүлө, мадыра баштар» дегени. Деги эле Түкөм бизге тийишип, тамашалашканды жакшы көрчү. Жолугушуп калсак, «кана, мени күлдүргүлөчү» деп турчу. Биз дегеним: Төлөмүш, Салижан, Мар, Ашым ыраматылык. Түкөмүн бизден жакын көргөндөрү да бар болчу. Аларды Түкөм дайым колдочу, калкалачу, чыгармаларына жолдомолор жазып берчү. Алар да үйрүчүктөп, Түкөмүн үйүнөн чыкчу эмес. Ошондой жакындарынан экөөнү бирөө өтпөсө, бирөө өтөөр деген ниетте Түкөм, Тендик Аскараров Турдакун Усубалиевдин «куйругу» катары Жазуучулар Союзунун биринчи секретарлыгынан түшө турган болгондо, Борбордук Комитетке барып, Аскараровдун ордуна койдурганы жүрүптүр деп угуп калдык. Темике да өз жигитин түртө баштаганы, дагы башка аксакал жазуучуларыбыздын далалаты угулду. Аларды укканда, Насирдин Байтемиров: «Ой, чоң жазуучулардын баары эле бирден торпогун жетелеп, ЦэКада жүрөт дейт ко» деген сөзү боорубуз эзилгенче күлдүрүп, дуу таркаган. Деги Насыке мыкты сүйлөп койчу эле.

Кийин 1987-жылы Казакстанда Кыргыз адабиятынын Күндөрү өттү. Элүү – алтымыштай жазуучу барып, топ-топко бөлүнүп, Казакстанды бүт кыдырганбыз. Кайтып келгенде, кайсы топ кандай жүрүп келгени туурасында, «ийри отуруп, түз» баарлаштык. Түкөм ошондо, көп жакшы жактарыбыз менен бирге, айрым бир жашы кичүү жазуучулардын улууну улуу дебей, кичүүнү кичүү дебей адепсизирээк жүргөнүн, көбүрөөк сөз талашканын айтты эле, Түкөмүн бул айтканы баягы Аскар-овдун ордуна коём деген эки жигитинин бирине карата экен. Жигити турду да «качанка дейре силерден сөз да артпай, устакан, белек да артпай куржалак жүрө беребиз» деп, Түкөмдү талкалап түштү. Жыйналышыбыз бүткөндө, тышка чыгып баратсам, Түкөм томсоруп, ышкырчу кишидей «шү-шү-шүлөп», терезеде отуруп калыптыр.

– Түкө, эмне ышкырыгыңыз чыкпай, шилекейиңиз мишайт этип калган? – деп тамашаласам, күлгөн жок:

– Торпокторумдан көрдүм да кордукту, – деди.

«Торпокторум» деп, көптүк түрүндө айтканынын себеби, мурда, Апсамат Масалиев бийликке жаңы келгенде, жазуучулардын чоң жыйыны болуп, Түкөм эки саатка жакын тил жөнүндө, маданиятыбыздын абалы, тарыхыбыздын бурмаланып келаткандыгы, деги толгон маселелер жөнүндө букту чыгара катуу сүйлөгөн. Аскар-овдун ордуна койдурам деген торпокторунун бири, жаңы бийликке жагынгысы келди окшойт, сөз алып, Түкөмдү көмөлөтө сүзгөн болчу.

Азыр мына ошо өзү өстүрөм деген эки жигитинин кылыктарына күйүп:

– Торпокторумдан көрдүм да кордукту! – деп отурбайбы.

Капа болуп турган адамга мындайда тамаша дары. Жан тарткан болуп, болуша сүйлөсөң, ызасы ого бетер күчөйт.

– Түкө, – дедим тамашага оодаргым келип. – Сиз Кең-Суунузданбы, Талды-Суунузданбы шаарга качан кеттиңиз

эле? 27-жылы келгемин деп жүрөсүзбү? Ошончо жылдан бери шаарда жашап, малдын сырын унуткансыз да. И?.. Торпок тандай албай калган өзүңүздөн көрүңүз.

Түкөм эки бөйрөгүн бүлк-бүлк эте саал-паал күлгөн болду.
– Эмесе мени үйгө чейин узатып кой, – деди.

Ошондон кийин Түкөм экөөбүздүн мамилебиз мурдагыдан жакыныраак болуп калды. Айрыкча Түкөмдүн «паркинсон дарты» күчөп, сыртка чыга албай калганда, кез-кез үйүнө барып турдум. Кээде телефонду бирөөгө тердирип алып, үйгө шыңгыратчу: «колун бош болсо, келип мени күлдүрүп кетпейсинби» деп. Кантсин анан кайран Түкөм, же бир нерсе окуганга дарманы жетпесе, же калем кармап жазганга, үйрөнүп алган машинкесин чыкылдатышка жарабаса, акылы туптунук адам зеригет да! Америкадан келгенимде атайы Түкөмө барып учурашсам, Азамат Алтай жөнүндө талбай сурады. Мен да талбай айтып бердим.

– Мен ойлогондой эле бар экен анда ал аган, – деген Түкөм сыймыктана да, тамашалай да.

Түкөмдү Азамат Алтай да абдан кадырлай турганын Америкадан угуп-көрүп келгем.

Экөөнүн жолугушуусун программага кошконумдун жөнү мына ушуларда.

Түкөмдү дарты калтыратып-титиретип, тургузбай салган оор учуру эле анда. «Азамат Алтайдын Сиз менен жолугушуусун Программага кошсом, каршы эмессизби, Түкө, кежир элениз, советтик кыргыздарды уят кылбай капиталисттик кыргызга кежирлигиңизди билгизбениз» деп тамашаласам, Түкөм бөйрөктөрүн бүлкүлдөтө акырын күлүп алып: «Азамат Алтайды мен сыртынан жакшы билем, көрсөм деген тилегим бар эле, бирок ушул абалымда мени көргөзбөй койгонун эле жөндүү болоор?» дегенде, «Түкө, а киши Сизди, Кусейин Карасаевичти, Чыңгызды өтө барктайт, жолукпай койсоңуз, күнөө менин

мойнумда калат» десем, «чай бере турган Асылгүл апанардын көзү тирүү эмес, кимге жалдырайм?» деди. «Америкалыктар чай берген-бербегениң менен иши жок, сонун эл көрүнөт, ал жагын билмексенге салып коелу» деп тамашаласам, «чынын айтсам, Азамат Алтайдан сүрдөп да турам» деп, оюн-чындын борсулдап күлгөн. Анан, эмнегедир, мурда бир болгон ишти эстеп: «Бексултан, баягыда Азамат Алтай мага берип жиберген миң долларды эмнеге жумшаганымды сага айттым эле, ошону Азамат Алтайга билдирдиң беле?» деди. Ал мындайча. Азамат Алтай жиберген долларын Түкөм киши жалдап, толгон папка, коробкалар саттырып алып, том-том архивин тейлетиптир болчу. Ошонусун көрсөткөнү Түкөм мени үйүнө чакырып, Азамат Алтайга жазган катын окуткан. «Түкө, катыңызды гезитке бастырып койбойсузбу, гезит чыкканда, Азамат Алтайга салып жиберейин» десем, туура көрүп, гезитке берген эле. Түкөмүн катын Азамат Алтайга жибергем. Азыр Түкөм ошону тактап отурат.

Азамат Алтай келгенде, «Түкөмкүнө барып тургула» деп, Жалил Садыков, Кеңеш Жусуповдорго телефон чалдым да Азамат Алтайды Түкөмө алпардым. Буларга чалган себебим, Жалил Азамат Алтай жактырган кыргыз акындарынын бири, Кеңештин болсо «Ала-Тоо» журналы каражаты жок чыкпай калаарда, Азамат Алтай акча жиберип, бир жылча чыгып турган.

Мына эми өмүрү жолугушпаса да, бирин бири көз караштарынын, ой-санаа, пикирлеринин жакындыгынан сыртынан сыйлашып: эл деп, тил деп, маданиятыбыздын баркы кетпесин деп, бири тыякта, бири быякта кыргыз намысын коргоп, жакшы да, жаман да көрүнгөн, бирок чындыкты тайманбай айткандыктары үчүн жалпы кыргыз журтчулугунун сыйурматына ээ болгон эки кыйын кыргыз кучакташып көрүшүп турду. Түкөм кучагын жая албагандыктан бул кучакташуу бөксө көрүнгөнү менен тилеги бирге эки жүрөктүн табышкан учуру эле;

Баса, Тонго жөнөөрдүн мурунку күнү «Манас – 1000» Уюштуруу Комитетинин төрагасынын орун басары, вице-премьер-министр Осмонакун Ибраимовго кирип, «Азамат Алтайды айлына алпарып келейин» десем, Осмонакун:

– «Манас – 1000»дин температурасы 42 градус болуп атса, кетип каласызбы, ордуңузга башка киши табыңыз! – деди да, өзү айткан сунушун эстей койду. – Азамат Алтайга Улуттук Университеттин ардактуу профессору деген наам беришке сиз экөөбүз эле эмес, чоңдор да макул. Апас Жумагулович да колдоду. Ректор менен сүйлөштүңүзбү беле?

– Сүйлөшкөм. Токтомушев макул экенин сага айтканым качан, бирок силер тараптан да бир шынгыратып койсоңор.

– Айтабыз. Ордуңузга киши табыңыз, – Осмонакун дагы айтты.

Кордиорго чыксам, Казат Акматов жолукту. Ал дагы Азамат Алтайдын үйүндө үч-төрт күн конок болуп келиптир болчу.

– Азамат Алтайды айылга апарып келесинби? – десем:

– Келейин, машине берсеңер – деди ал.

– Кудайды карасаңчы. Менчик машинен бар, служебныйың турат. Мен өз машинем менен эле өөдө-төмөн чапкылап жүрөм «миң жылдыктын» иштерин бүтүрүп, – десем, Казат:

– Болуптур, сурабайын – деп күлдү.

Азамат Алтайды Казат Акматов жеткирээрин кабарлап, Тонго телефон чалдым. Тондук туугандарым чалкасынан кетти:

– Сенсиз Азамат Алтай менен сүйлөшө да албайбыз. Казат Акматовуңдун бизге кереги эмне? – деп.

Кайра чоңдорго кирдим. Осмонакун Апас Жумагуловдо экен.

– Эртең кечки 5–6да чыгып, бүрсүгүнү эрте мененки саат-10дон калбай келейин десем, – уруксаат беришти.

Эртеси жолдо баратып, Азамат Алтайга Улуттук Университеттин ардактуу профессору деген наам ыйгарылаарын айтсам, Азамат Алтай:

– Ал наамыңарды албайм! – дебеспи. – Мен окумуштуу эмесмин, журналистмин!

– Анда журналисттерге мүчө болуңуз.

– Берсенер, алам ону.

Кудай жалгап, айта койгонума ичимден сүйүндүм. Кийин Университетте ардактуу профессор деген наам ыйгарылып, Азамат Алтай «албайм» деп отурса, уят болмок экенбиз да.

Түнүчүндө Кескен-Белге келсек, тоскондор толтура. Машиналар батпайт. Кучакташуу, өбүшүү дегендей, кучак-кучак гүлдөр тапшырылды. Караңгыда кимдин ким экени бири таанылса, бир таанылбайт.

Райондун акими Сагын Матанов:

– Аба кененирээк машинеге отурсун... – деди эле, мен:

– Өзүң алып кел дегенсинер, өзүм жеткизем – деп тамашаладым.

Азамат Алтай да:

– Бексултандын Суркоенуна көнүп алдым, ошону менен кете беребиз – деди күлүп.

Бөкөнбаев кыштагына келсек, көчө тептегиз, суу себилген. Эл жык жыйма. Проектор жаркырайт. Атаганат, дайым ушундай болсочу!

– Атам экөөбүз тиккен теректерибизди көрсөткүлөчү – деп, Азамат Алтай жерге бут коер замат суранды да, теректерин кучактап алып, өпкө өпкөсүнө батпай ыйлады. Терек анын ыйык Мекениндей сезилди мага. Ошол ыйлаганынан кийин гана көксөсү сууду окшойт, ыйлаганын көргөн жокмун.

Эртеси, убадам боюнча, саат алтыда чыгып, тогуздан анча-мынча өтө бергенде Бишкекке жете келдим. Айылда эки түнөп, Азамат Алтай, кошо барган жээндери Гүлнар менен Тойчу, телевидениенин жигит-кыздары, К.Акматовдор 24-августта кайтып келишти. 25-август «Манас – 1000» мааракесинин ачылыш күнү эле.

Азамат Алтай «Манас – 1000»дин бардык программасына катышты.

Мааракеден кийин Караколдогу Касым Тыныстанов атындагы университет менен Жалал-Абад университетине өзү алпарып, мурунтан берип жүргөн беш жүз доллардан степендияларын тапшырды. Ошондой эле Оштогу, айыл-апа, мекемелердеги жолугушуулары, журналисттер, окумуштуулар менен маеги, айрыкча, «Манастын» миң жылдык мааракеси, кыскасы, Кыргызстанда жүргөн күндөрү, Азамат Алтай өзү айткандай, аны «дүйнөдөгү бактылуулардын катарына кошту». Кыргыз Мамлекеттик Улуттук Университеттин окумуштуулары менен бир жарым сааттан ашык маектешүүсү болду. Окумуштууларыбыз толгон токой суроолоруна мурда угуп-билбеген жоопторду угушту. Маектешүү бүткөндө, окумуштуу Качкынбай Артыкбаев Азамат Алтай жөнүндө «билбегендин баарын билет экен, ардактуу профессордон бекер отказ кылыптыр, мындан татыктуу ким болот» деди.

Баса, Азамат Алтай Жалал-Абад университетине барганда, китепканасынын жупунулугун байкаган экен, кийин мага кат да жазды, телефон да чалды: «университеттин китепканасына кошумча болсун, мендеги «Кыргызстан маданияты» менен «Ала-Тоо» журналын берейин, алдырып алуунун жолун ойлоп көргүлөчү» деп. Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет демекчи, кедейчилигибизден улам бул иш колубуздан келбесине көзүбүз жеткенде, ар кайсы эл аралык уюмдарга кайрылсак, ЮСАИД Азамат Алтайдын көп жылдар бою чогултуп жүргөн «Кыргызстан маданияты» жумалыгы менен «Ала-Тоо» журналынын таңгактарын Нью-Йорктон Бишкекке жеткиртип берди. Өтө ыраазыбыз бул уюмга. Ошол кездеги билим жана илим министрибиз Аскар Какеевге телефон чалдым:

– Азамат абанын атынан тапшырып келсеңер жакшы болот эле – деп.

– Ой, Беке, өзүң эле берип келе калбайсыңбы – деди Аскар тамашалап. – Же бир орун басарымды жиберсемби?

– Өзүң тапшырганың оң. Билим үчүн гезит-журналдын баркын сезсин да студенттер... – дедим мен.

– Ырас айтасың. Мен тим эле сени кантээр экен деп атсам... – Аскар Какеев телефондон каткырды. Анан олуттуу айтты. – Аксакалга чоң ырахмат. Бул азыр табылгыс, өтө баалуу белек да. Кабарлашсаң, ыраазычылыгыбызды айтып кой.

Гезит-журналды Аскар Какеев Жалал-Абадга өзү алпарып, университетке тапшырып келди.

Азамат Алтайга университеттин жетекчилеринин жиберген ыраазы катын чогуу окуп коелу.

Урматтуу Азамат Алтай аба!

Уюткулуу кыргыз элинин ардактуу кулуну, белгилүү журналист, коомдук ишмери Азамат Алтай аба, сиз жиберген баалуу белектерди алдык. Сизге ушунчалык ыраазы экендигибизди чын ыкластан билдиребиз. Себеби, 1967- жылдан 1991-жылга чейинки аралыктагы «Кыргызстан маданияты» жумалыгы жана коомдук-саясий, адабий «Ала-Тоо» журналынын 1956-жылдан 1991-жылга чейинки сандарында студенттер жана окутуучулар үчүн эң керектүү материалдар жарык көргөн. Бул басылмалардагы эмгектер табылгыс казына.

Учурдагы окуу-методикалык адабияттардын жетишсиздигин туура түшүнүп аякөлдүк кылганыңызды Жалал-Абад Мамлекеттик университетинин ректораты, профсоюздук кошуну, кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын коллективи болочок балдарыңызга болгон аталык камкордук деп түшүнөт. Ошондуктан, ардактуу Азамат Алтай аба, сизге узун өмүр, Ала-Тоодой күч-кубат, үй-бүлөнүзгө бейкутчулук тилеп, үйүңүздөн кут кетпесин демекчибиз. Арыбаңыз, бар болуңуз, сүйүктүү Азамат Алтай аба!

Бекболотов Т., *ЖАМУнун ректору*;
Эшкожоев Т., *Профсоюздук кошундун төрагасы*;
Калчакеев К., *Кыргыз тили жана адабият*
кафедраеынын баичысы;
Торобекова Т., *Китепкананын директору*

Эл-жерде жүргөн учурунда, «Кыргызстанга биротоло келе турган оюнуз барбы?» деген суроого, Азамат Алтай бир жердеги жолугушууда мындайча жооп берди:

– Алжыбасам, күч-кубатым азыркыдай өзүм басып-турсам, бир жылы жеңенер менен жайында Ысык-Көлгө келип, эс алып, экинчи жылы Калифорнияда эс алсак деген тилектемин. Ал эми биротоло келүү жөнүндө айтсам... өлгөндө сөөгүм келип көмүлсө, биротоло келгеним ошол эмеспи...

Сыртка чыкканыбызда:

– Аба, «өлгөндө сөөгүм келсе» дедиңиз, кандайча түшүнсөк болот? – дедим.

– Жеңене керээзимди айтып, сөөгүмдү элге жеткирээр ачка-тыйынды бүт берип койгом, – деди Азамат Алтай.

– Аба, Кудай тааланын өз графиги бар. Сизден мурда жеңе өлүп калса кантесиз? – десем, Азамат Алтай таңыркай түшүп:

– Ырас эле, жаным, мен аны ойлобопмун. Кудай таала андайды жазса, Америкада уюмдар бар, тыйынын төлөсөң, айтканыңды бүт жасайт, – деди.

Сөз өлүм жөнүндө болсо да, ушул учурдагы бактылуу адамдын айткан сөзү эле.

Бирок Азамат Алтайдын Ала-Тоосуна келгенин, элүү беш жыл эңсеген кыргыз жериндеги кызыктуу да, сыйлуу да жолугушууларын, элдин ага эбегейсиз урмат көрсөтүп, анын кыргызым деп жашаган ар-намыстуу өмүрүнө, «Азаттыктан» чындыкты уктуруп турган жылдарынан бери элибиздин ага там

бергендигине «улуттук баатырдан бетер көкөлөтөсүнөр!» деп, ичи тарыган бирди-жарым көрөөлбас «атка минерлерибиз» да болду. Буга эмне демекчимин? Мурда айтканымды дагы кайталайм: «Бир кыргыз жалпы кыргызга күйбөсө, жалпы кыргыз бир кыргызга күйө билбесе, биз, кыргыздар, чийки бойдон кала беребиз».

Ушундан чочуйлу.

Аягы.